

विजयिनी-काव्यम्

श्रीश्रीश्वर-विद्यालङ्कार-भट्टाचार्य-विरचितम् ।

विजयिनी-प्रतिमूर्तिः ।

HER LATE MAJESTY, QUEEN VICTORIA.

विजयिनी-काव्यम्

श्रीश्रीश्वर-विद्यालङ्कार-भट्टाचार्य-

विरचितम्

कलिकातायां

२४ संख्यक-गिरिश-विद्यारत्न-वर्त्मणे

गिरिश-विद्यारत्न-यन्त्रे

श्रीशशिभूषण-कृतिरत्न-भट्टाचार्येण

मुद्रितम् ।

VIJAYINÍ-KÁVYAM

A

SANSKRIT EPIC POEM

IN TWELVE CANTOS

BY

SRISWAR VIDYALANKAR

AUTHOR OF VIKRAMABHARATAM, HEMODVAHA-KAVYAM, &c. &c.

EDITED WITH OCCASIONAL NOTES

BY

KOKILESWAR BHATTACHARYYA

VIDYARATNA M. A.

CALCUTTA :

1902.

[All rights reserved.]

CALCUTTA :

PRINTED BY

SASIBHUSHANA KRITIRATNA

BHATTACHARYYA

AT THE GIRISA-VIDYĀRATNA PRESS,

24, GIRISA-VIDYĀRATNA'S LANE.

TO
HIS HIGHNESS, LIEUTENANT-COLONEL
THE MAHARAJAH
SIR NRIPENDRA NARAYAN BHUP BAHADOOR
OF COOCH-BEHAR, G. C. I. E., C. B.

THIS WORK
IS BY KIND PERMISSION
RESPECTFULLY DEDICATED,

विज्ञप्तिः ।

अथ खलु श्रीश्रीमन्महाराजस्य विहारेश्वरस्य प्रसादानुग्रहा-
भ्यामन्तर्हित-स्वविहारा धनचुटिशोथभारापि परिप्राप्तपदचारा,
कवि-काव्यरूपियं विजयिनी, दिदृक्षार्थं पर्षदि लोकानां
विनिवेद्यते ।

उपकृतजनसमाजः स एव महाराजः, प्रोज्ज्वलयन्निव
विहारराज्यं, यशःपरिचितसर्वराज्यो नारायण इव नृपेन्द्र-
नारायणः साम्प्रतं सर्वजनसन्तोषं वर्धयति ।

यस्य च तुङ्गीकृतवासभवनमहाशृङ्गम्, इन्दुरचितमिव सुचारु-
वृत्तं, सर्वजनचित्तं दर्शनादेव विस्मापयति ।

ईश्वरप्रसूतवंशोऽयमित्यनेके व्याहरन्ति । राप्तीखेहनेत्र-
स्निग्धदृष्ट्यनुगतोऽयं, प्रतिदिनमेव वृद्धाश्रुस्रस्य स्वस्य राज्यस्य
पुनः संस्कारं नष्टोद्धारमपि प्राप्तवान् । राप्तीराज्या यस्य
पुनः स्वराज्येऽभिषेको, धनरत्नबाहुषैर्न केषां मनसि विस्मयं
व्यातनुते स्म ?

यस्य च सर्वभावेनावराका दत्त-प्रियनाथाख्यादिप्राङ्नि-
वाकाः ; यस्य च पुनः राज्ञीमहासभाच्छायेव च महासभा ।
यस्य च राज्यसर्वाध्यक्षी, बुद्ध्या गुरुसमकक्षी राजकार्यदक्षी
मधुरभाषी कालिकादासश्च । यच्च तं प्राप्ताज्ञा राज्ञ्याः प्राङ्नि-
वाका यत्रतः समानीय राजनिकाय्ये विहारराज्ये 'राज्यरक्षा-
स्तन्त्रोऽयमस्माभिः प्रोथित' इति सभायां सर्वांगे नृत्यन्त इव
सन्तः, सद्यः पाणिवाद्यमङ्गलं व्याचक्रुः ।

यस्य च राज्ञः मृगमृगयादिष्वव्याहतमङ्गलवाहो निजोत्साहः ।
यस्य च प्रसादेन घण्टागृहस्तन्त्रावधि भक्ष्यभोज्यपण्यवीथि-
कारणं, सद्यः कष्टमनोलोभमनेकशोभश्च, द्यावापृथिव्योरन्तरालं,
नक्तं नक्तं वायस्य प्रदीपैर्ध्वान्तशान्तिमानीय दीपयतीत्यलमति-
विस्तरेण ।

यस्य च पुनरेकीऽन्यो मान्यश्च शिक्तकोऽस्य राज्ञो रहस्यमन्त्री
च सतां मनोऽभिनन्दनः प्रियनाथाख्यो घोषनन्दनः कायस्थ-
कुलमलयचन्दन इवापादमस्तकं सुविश्वासरत्नालङ्कारैश्च खचितः,
सुजनत्वेन धात्रा रचितः, विजयिनीं प्रति प्रीतित-स्नेह-दृष्टिः,
सोऽन्नाप्युल्लिख्यते । यच्च पुनर्विजयिन्यकारणबन्धुरवमत्य च
निजक्लेशं, राजद्वाराज्ञावहिष्कारी समुदायभारधारी प्रादुरासीत्,
स च पुनर्धन्यवादार्हः कृतज्ञतां जानन्निरस्माभिर्न कथं सबहुमान-
मुल्लिख्यते इत्यस्तु जयः सर्वत्रास्य प्रार्थनास्माकं चिरायेति ।

अत्रैव च खलु ध्यायमान-वङ्गोत्तर-रंपुराख्यशाखानगर-
कल्याणः श्रीयुक्तो राजा "महिमरञ्जनः" काव्यमुखेऽस्मिन् सं-
स्मर्यते । यस्य च प्रसादेन नानास्थानादनासादितादर्श-दर्शनोऽपि
कविरयं काव्यस्य, विजयिन्याः सेतिहासानेककथाश्रवणप्रसङ्गै-

अशोभवानन्दं लब्धवान्। यश्च पुनः प्रदाय च बह्वर्थं, सोद्यानाङ्ग-
 प्रासादमण्डपं, सर्वग्रन्थमस्तकैरिवेलिश-गुण-पुस्तकैस्तदक्षरैरपि
 च चमत्कारदर्शनैर्वन्यपुष्पारण्यमिवाद्यापि तदेवैतदभिरक्षय-
 णीति। अथ खलु तेष्वेव ग्रन्थग्रन्थेषु सागरेष्विव मज्जन्मनो-
 वृत्तिर्निरुद्धे गच्छति। तत्रैव परिषद्यात्ममण्डपे च, समधि-
 ष्ठितस्वजनामास्तैः सार्धं प्रत्यहमेवानन्देन यश्च खलु दिवस-
 स्याद्धर्ममतिवाहयति।

तस्यैवं साधोः सुचरितस्य राज्यादिविषय-रूप-व्याकरण-
 महामहोपाध्यायत्वे प्रस्तुतेऽपि तत्रानासक्तेः प्रियेराजराजकथानु-
 रक्तेरहो राजभक्तिरहो अनुरक्तिश्च ! तदयमात्मकुमारेण चिर-
 ज्जीविना, कुमारकुमारीभ्यां कुमारस्य च, चिरज्जीवतादिति।

अत्र पुनः सोऽप्यस्माकं यन्वाध्यक्षः श्रीमच्छशिभूषण-कृति-
 रत्न-भट्टाचार्यः काव्येऽस्मिन् कृतयमो धन्यवादमर्हतीति।

काकिनाथम्
 ज्यैष्ठ, ११०८ साले }

श्रीश्रीश्वर-शर्मणः ।

संशोधनी ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अथर्व	यज्ञं
७	१६	रत्न	रत्न
१४	४	समुद्रावित	समुद्रावित
५०	१२	हृदय	हृदये
५८	४	भाव्या	भाव्या
७४	१२	भट्टं	भट्टं
१४८	२०	णिनि	इनि
१५०	२	चन्द्राभागा	चन्द्रभागा
१६६	६	पुरैका	किलेका
१८२	७	कृति	हिंति
२१६	६	कृत	कृतं
२५४	७	सम्पन्नं	संस्पर्शं

TABLE OF CONTENTS.

CANTO I.

THE ENGLISH PEOPLE : THEIR CHARACTER.

Introduction—Description of Europe, its situation, its derivative meaning, its remarkable sea-coasts, its physical and mineral riches, its prosperity its people—The Europeans : who they are—Early home of the Aryans—Aryan dispersion—Language, physical feature, mythology of the Aryans—One branch of the same stock went to Europe and another came to India—The English are descendants of the same stock—Description of the English—Their general habits, their qualities of body and mind, their public and domestic virtues, their administrative capacity, their power, enterprise and bravery, their devotion to duty and sense of fairness and justice, their labour in stamping out famine and plague, various benefits conferred by them on India by :—Railways, roads, canals, telegraph, schools, colleges, sanitary measures, hospitals, protection of minors, improvement of arts ; their honesty, their love for subject-people—Description of English women, their personal beauties, feminine virtues, their erudition, their devotion to relieve distress, their mental qualities, general habits and accomplishments. . . . . From Page 5 to Page 29.

CANTO II.

QUEEN VICTORIA : HER EARLY YEARS : ACCESSION, CORONATION AND REIGN.

Queen's birth—Early years—Death of King William IV.—Her accession and coronation—Procession to and crowning at Westminster-Abbey—Homage offered by the Lords, Dukes &c. and House of Commons—Crowning by Archbishop of Canterbury—Investiture with imperial

mantle and orb—Tower-guns fired—"Te-deum" sung—Communion Service—Universal rejoicings—Queen's virtues and accomplishments—her administrative capabilities—Her reign, its striking progress and prosperity, encouragement of national movements, efficiency of public service, sympathies with national life and progress, her love for her subject people, thoughtful kindness to her servants, sympathy with arms, purity of her life, careful thought bestowed on state-matters, enemies trembled, attitude towards Indian people, her goodness, personal beauty and accomplishments—Preparation for marriage—engagement.

From Page 30 to Page 54

CANTO III.

QUEEN'S MARRIAGE AND MARRIED LIFE.

Engagement with Prince Albert—Description of Prince Albert, his learning, knowledge of arts and paintings, personal beauty, amiable goodness, character—Description of marriage, Procession, marriage at Chapel Royal, St. James's—Arrival of Prince and Queen at the Chapel—Queen's dress, garland of orange-blossoms, train-bearers, head-dress—strains of national anthem—Performance of ceremony by Archbishop of Canterbury—Guns fired, crowd, army—The pair passed into throne-room—Universal rejoicings and splendour of the occasion—Description of Wedding-banquet—Married life—Prince's hunting-excursion—Prince left England for a short period—Queen's letter to the Prince—Prince's return—Advent of spring-season. . . From Page 55 to Page 77

CANTO IV.

QUEEN'S MARRIED LIFE, DIRECT ADMINISTRATION OF INDIA : DEATH OF PRINCE-CONSORT.

Advent of spring—Description of spring-season, its general effect, its effects on forests and waters—trees—birds—beasts—men—women, its charming influence, it is likened to a theatre—Queen and Prince enjoyed the season—Married life (continued)—Various amusements—Costume-balls, the Grand Exhibition of 1851, travels and tours—Birth of sons and daughters—Indian Sepoy-mutiny—India under the Crown—Proclamation of 1858, appointment of Viceroy and other officers, how

these officers govern India, how they have conferred various benefits on India by :—Railways—roads—suppression of crime—hospitals—army—telegraph, Universities, High Courts, Legislative Councils and admission thereto of Indians, Queen's religious toleration—Death of the Prince-consort, Queen's mourning, funeral procession, interment at Frogmore—Resumption by Queen of the duties of government—Queen's virtues extolled—Queen's relation to European monarchs, visit of England by foreign sovereigns, institution of various orders to reward meritorious services. . . . . From Page 78 to Page 105.

CANTO V.

SOUTH AFRICA : THE BOER-WAR.

Africa described, its dense tropical forests, mountains, mineral riches, animals, gold and diamond mines—The Boers, who they are—Boer-settlement, Boer attitude towards the English, Conversion of Boer republics into British Dependency, their preparation for founding an independent Boer-country—Position of affairs—Krüger's ultimatum—Wreck of armoured train—Boers attack British territories—Preparation for war on both sides—Appointment of generals on both sides—Principal places of war—Principal battles and battle-fields described—heroism on both sides—Ladysmith, Kimberly, Magersfontein, Spionkop and other minor battles—Arrival of Lord Roberts—Death of General Jübert—Raising of the siege of Ladysmith—Retreat and pursuit of General Cronji : Cronji's surrender, his departure for St. Helena—Occupation of the country by British force—Praise of Lord Roberts, his qualifications, his generalship—Incidental praise of India—Present state of the Boers—Lord Kitchener : Poet's wish for the victory of British arms. . . . . From Page 106 to Page 133.

CANTO VI.

DEATH OF THE QUEEN : FUNERAL PROCESSION.

Osborne palace where Queen died—No pain at death—Death-scene—Relatives kneel beside the death-bed, Doctors attend—Poet's surmise as to why Queen passed away : for reunion with her husband, to give throne to her son—Effect of Queen's death—Universal mourning—Suspension of public business—Poet's soliloquy about the passing of

---

human soul—Funeral Procession—Coffin drawn by 8 horses—Troops, kings, princes, royal ladies attend—Refusal of horses through *grief* to move—Coffin carried by the *Alberta*—Collection of crowd, guns fired, music played, flowers poured, the sea adorned—Arrival at the Royal Mausoleum at Frogmore—Description of Frogmore, Interment, Queen's passing away. . . . . From Page 134 to Page 150.

CANTO VII.

POET'S LAMENTATION FOR QUEEN'S DEATH.

Poet's lamentation : whole canto is devoted to the lamentation, extolling her many qualities and grieving for the irreparable loss.

From Page 151 to Page 172.

CANTO VIII.

KING EDWARD VII. AND QUEEN ALEXANDRA : ACCESSION.

General description of King Edward VII.—His birth, learning, marriage—Description of Queen Alexandra :—Her personal beauty, charming manners, her virtues and accomplishments, erudition, her strength of character, her general and special characteristics—Description of King Edward VII. :—His accession, assumption of title, public rejoicings, personal strength and character, his virtues, qualities—characteristics, his suavity of manner, his great administrative capacities, princely merits—King's last act towards his deceased mother, Prayer to Heaven for the peace of Queen's soul.

From Page 173 to Page 190.

CANTO IX.

MOURNING IN INDIA : KING'S PROCLAMATION.

Mourning and rejoicing both simultaneous in India : Mourning for Queen's death and rejoicing for King's accession—Effects of both—Proclamation addressed by King to the native chiefs and his Indian subjects—Contents of the Proclamation related :—Consolation to the

people, Queen's praise, King's intention to rule by following the footsteps of his mother, land-revenue to be shared both by King and his subjects and not wholly appropriated by Kings, subjects' loyalty extolled, alluding to the history of how India came into British possession, battle of Plassy, dethronement of Sirajooddoulah, King's kind enquiry about India and its prosperity and also about the progress of Sanskrit language, King's desire to work for general well-being of Indian subjects—Effects on India of this Proclamation—Poet's benediction to the King—Poet presents his Kavya to the King for kind acceptance, as a memorial in Sanskrit verse of the late lamented Queen and as a humble tribute to her memory.

From Page 191 to Page 209.

CANTO X.

DESCRIPTION OF LONDON : ITS PRINCIPAL OBJECTS OF INTEREST.

London and its people generally described—Its splendour and municipal arrangements—General description of Public buildings—halls, towers, churches—Crystal Palace at Sydenham fully described—Albert-hall and memorial fully described—Full description of British Museum—Parliament buildings—Kohinoor fully described—Parks—Art galleries—Marketplaces—Theatres—Carriages and cabs—Schools and colleges—Navy and armour-clad vessels—News-papers and periodicals—Birds, beasts and people—Praise of Liberty—Prowess and valour of English army. . . . . From Page 210 to Page 232.

CANTO XI.

DESCRIPTION OF ENGLAND AND LONDON : JESUS CHRIST.

General description of England, its splendour and magnificence—Its males and females, its shops—The sea and the Thames—Tunnel under, and bridges over, the Thames—England and London generally described :—Schools and colleges—Tube-wells—Electric machines—Balloons—Phonograph—Painting—Sculpture—Railways and carriages—Electric railways—Gaslights—bridges—arches—coaches—bicycles—monuments—canals—roads—groves—buildings—open places—Park—gardens—arts—industries—astronomical instruments—Trade—m

age-system—achievements by Physical science—heroism of males and amiable virtues of females]—esus Christ :—His birth, His remarkable deeds, His religion, His miracles, His crucifixion.

From Page 233 to Page 255.

CANTO XII.

BENEFITS OF BRITISH RULE : DESCRIPTION OF INDIA.

Prosperity and improvement of India during Queen's reign—British administration :—How the British Functionaries guide the helm of affairs : their councils, their depth of the knowledge of the world, how they draw up resolutions, reports &c., their politics, their voting system in councils, political economy—Enumeration of the various benefits of British rule in India :—Improved means of communication by railways—post—telegraph ; development of trade and industry, construction of roads—canals—bridges ; English Revenue-collection compared with the ancient method ; mass-education without distinction of caste and creed ; abiding Peace, Postal Savings bank and Paper-currency—Description of India—its vastness, its natural resources, its climatic influences, its periodical rains, fertility of its soil, its seasons, its magnificent forests and scenery, its fruits—flowers—animals, its mountains and rivers, its mineral riches—Description of its mango-fruit—banian tree—cocoanut tree—Description of the Himalayas and the Vindhya—Description of the Ganges—The Benares—Description of the ocean—End of the Epic. . . . . From Page 256 to Page 277.

कवेर्निवेदनम्

गीतेऽत्र मे वाद्यमुपेन्द्रवज्रा
 प्रसिद्धनाद्या च तथेन्द्रवज्रा ।
 अनुग्रहेणाद्य सतां समाजः
 शृणोत्वित्दं* भक्तिनिरुक्तिभाजः† ॥ १ ॥
 नवोद्भवयं कवितासमष्टि-
 रूपेन्द्रवज्राखचिताङ्गयष्टिः ।
 तथेन्द्रवज्राकृतपादसृष्टि-
 विभात्वमुष्यां सुनृणां सुदृष्टिः ॥ २ ॥
 सतां सतामनङ्गं पवित्रराजि-
 र्मयि प्रसन्नास्तु सुभक्तिभाजि ।
 तस्याः प्रसादात् सफलास्तु चेष्टा
 ममाद्य सङ्गीतवरे यथेष्टा ॥ ३ ॥

इदं—इन्द्रवकीपेन्द्रवज्राकृतपादयमित्यर्थः ।

भक्तिनिरुक्तिभाजः—एतत् पदं “मे” इत्यस्य विशेषणम् ।

सते”ति पदम्—सठ्ठर्णे प्राग्निदीपयत्प्रत्ययेन. सिद्धम् । अत्र सताम्—पूज्याना-
 मित्यर्थः ।

अस्मिन्नुप्रासकृतप्रयत्ने

काव्ये लसत्संस्कृतग्रन्थे ।

दयाभिः*राष्ट्रां न सतोऽभ्युदासः

कुपच्छदृष्ट्या सममर्ष्यभासः ॥ ४ ॥

मैत्र्यप्रथां विहितैव मिथोऽक्षराणां

दृश्यैकवारमियमस्तु सदुत्तमानाम् ।

पश्यन्तु तावदपि केवलशब्दसाम्या-

देतत्त्वं मम बुधाः ! सफलस्तु काम्या† ॥ ५ ॥

अस्तु प्रसादकणिकाद्य नवा नवेऽस्मिन्

काव्ये सदीक्ष्यतयाकुलितस्य तस्मिन् ।

नानाप्रकारविनयस्य कवेरुदाराः

कामं स्फुरन्तु विदुषां करुणाम्बुधाराः ॥ ६ ॥

काव्ये नवे मे कुसुदप्रसूने

मनःप्रसादादिगुणैर्नूने‡ ।

विकासनायास्य बुधप्रसादः

कृपाभिरास्तां भुवि चन्द्रपादः ॥ ७ ॥

* असकृद्दयाप्रायेणामिप्रायेच बहुवचनोक्तिर्दृष्ट्या ।

† काम्या—कामनेत्यर्थः ।

‡ ननु—वितर्कः । कवे—विद्वन्ने इत्यर्थः ।

ये संस्कृतान्तःपुरमध्यकवे
 चिरोषिताः सत्कविताकटाक्षे ।
 करोति तेषां कविरस्य सेवा-
 स्ते भारते सन्त्यज्य लण्डने वा ॥ ८ ॥
 ये संस्कृतोक्त्या विधिवन्मृगाख्याः
 करार्पणैर्जातकिणाः सुदक्षाः ।
 विद्याम्बुधौ लब्धनिधीन् बुधांस्तान्
 निवेदयत्यस्य कविः सुशान्तान् ॥ ९ ॥
 राश्री च राज्यञ्च जनाधिपत्यं
 विचित्रचर्या च तथैकमत्यम् ।
 सर्व्वं घनीभूतमनुष्यजाले
 काव्यादितो भातु परत्र काले ॥ १० ॥

विजयिनीकाव्यम् ।

प्रथमः सर्गः ।

चिरस्थिरं वाक्यमघादतीतं
 गद्यैश्च पद्यैश्च तथापि गीतम् ।
 ब्रह्मेदमानन्दरसानुविद्धं
 प्रपद्यते * ज्ञानघनं प्रसिद्धम् ॥ १ ॥
 श्रीश्रीश्वरः श्रीश्वरपादपद्म-
 ममुक्तसंसारविमुक्तिसङ्ग † ।
 प्रणम्य युञ्जानजनैकभाव्यं
 मुदेदमाविष्कुरुते सुकाव्यम् ॥ २ ॥

* प्रपद्यते—प्रणम्यते अथेति शेषः । सदेकपलात् “स्थिरः” । “ब्रह्म”मिति सर्व-
 व्यापित्वाभिप्रायेण ।

† अमुक्तेत्यादि—पादपद्मविशेषणम् । अमुक्ताणां मुक्तिसंख्यपरित्यक्तः ।

अर्धेः प्रतीच्यामपरच पारे *
 द्वीपां महानस्ति नृपाधिकारे † ।
 अनेकपल्लीनगराधिवेशान्
 भूमण्डनं ‡ संविदधत्प्रदेशान् ॥ ३ ॥
 यः सिन्धुराजस्य वरं प्रतीरं
 धत्ते च यः पार्थिवसैन्यवीरम् ।
 इरूपवत्ता-ध्वनितस्य तस्य
 समुद्ररुद्रादपि भीर्न यस्य § ॥ ४ ॥
 पुनश्च यस्मिन् इच्छरूप-नाम्नि ¶
 किं चिचमेतन्न सलोकधाम्नि ।
 श्रुचोश्च मित्रस्य च पुण्यधाम
 स्मरस्य तद्द्वेष-धरस्य ॥ नाम ॥ ५ ॥

* इदानीं इच्छरूप(Europe)-द्वीपवर्णनमारभते (१—१०) ।

† नृपाधिकारे—न च आमेरिकादिषु नृपापरमकोऽयं द्वीप इति भावः ।

‡ भूमण्डनम्—जलद्वारः । द्वीपस्य विधेयविशेषमस्ति ।

§ इदानीं विच्छरूपस्य विवकापञ्चशतम् (“इच्छरूप”, “इच्छरूपवेति”) चतुर्लोक्य लोका-
 इयेन वर्णयति । इच्छरूपेति—इः कन्दर्पः । तस्य द्वीपस्य कन्दर्परूपत्वेऽपि रुद्रात्
 भयमिति अर्थः ।

¶ इच्छरूपेति—इः कन्दर्पः, छः शिवः, जगन्नाथ उच्यते । कन्दर्पेऽपि कथं कथं-
 इत्यस्य शिवकालरूपस्य मिथो मैत्र्युपगम्य एकच संस्थानमिति ।

॥ तद्द्वेष-धरस्य—जगन्नाथः शिवस्य इत्यर्थः । नामेति स्वभावनात्मकम् ।

यः सर्वपाश्चात्त्वगणाधिवास-
 चन्द्रायते यस्य यशःप्रकाशः ।
 लङ्घान्तदेशैश्च * नृसन्निवेशैः
 सुशोभितो यश्च विशेषवेशैः ॥ ६ ॥
 आत्मप्रतिष्ठासु न यस्य हेल
 सन्धार्यते येन समुद्रखेला ।
 जलभ्रमिभ्रामितदृष्णसर्प-
 स्तृणीकृतो येन समुद्रदर्पः ॥ ७ ॥
 निरौतिभावा†दुपभातशान्ति-
 र्यो राजराज्यैश्च गृहीतकान्तिः ।
 अभ्रान्तविज्ञानकलादिभूर्यः
 प्रकाशते यश्च सयन्त्रसूर्यः ‡ ॥ ८ ॥
 द्वीपोऽयमुच्चैर्धृतरत्नशोभः
 केषां न तं द्रष्टुमुपैति लोभः ? ।
 महान्ति रत्नानि च यत्र भान्ति
 यश्चोज्ज्वलस्त्रीमुखरत्नकान्तिः ॥ ९ ॥

* लङ्घान्तदेशैरिति—इत्यंशः लङ्घान्तदेशैश्च-इत्यंशः प्रत्यभिः ।

† ईतिः षट्प्रकारः, ताः चातिदृष्टिप्रवृत्तिकाः ।

‡ यन्त्रसूर्येति दिवाग्रप्रकाशकः ज्ञानाग्राहको यन्त्रविशेषः ।

यस्मिंश्च नित्यं सुषमा*वलीभूत्

विराजते लण्डननामनीष्टत् † ।

निःखादिकानामपि यद्दिदृक्षा

जागर्त्ति चित्तेषु विधाय भिक्षाः ॥ १० ॥

(प्रष्टाभिः कुलकम् ।)

तद्द्वीपमध्ये खलु ये वसन्तः‡-

स्त एव चार्थ्या यशसा लसन्तः ।

आर्थ्या हि मूलानि बभूवुरेषां

नानास्थलस्थाः परतश्च येषाम् ॥ ११ ॥

ते § चैकमूलाः पुनरेकमन्त्रा-

स्तस्युः पुरैकच न ते स्वतन्त्राः ।

उपाधितः केवलमेव भिन्ना

विदेशवासादभवन्निखिन्नाः ॥ १२ ॥

* सुषमा—परमशीला ।

† लीडत्—जनपदः ।

‡ इदानीम् इत्युक्तपदादिनामेकमूलप्रभवत्वं चार्थ्यत्वञ्च निगद्यते । येषामेषा तद्द्वीप-
वासिनामुत्तरकाशी नानास्थलस्था चार्थ्या एव मूलानि बभूवुरित्यन्वयः ।

§ "ते"—इत्यनेन पूर्ववृत्तिकस्य चार्थ्यशब्दः परावृत्त्यते । चार्थ्याणां नानादेशनामिला-
दिकमिदानीं वर्ण्यते (११—१२) ।

तैरेव सप्तादिमितैः सुविज्ञैः
 स्वराज्यरक्षासु दृढप्रतिज्ञैः ।
 देशोपदेशोपगतैः सभार्यै-
 र्महीयतेऽद्यापि महीयमार्यैः ॥ १३ ॥
 ते चैकमूलाः शनकैस्तु काले
 म्रमुः पुरा भारतवर्षमाले # ।
 साङ्गोच्यमालोक्य बह्वप्रकारं
 प्रदुद्रुवुः सिन्धुनदस्य पारम् ॥ १४ ॥
 पुरैकमूलाः खलु चैकभाषा
 विदेशसम्प्रेक्षणसाभिलाषाः ।
 सिन्धुस्थले ये किल हिन्दवस्ते
 ख्यातास्तदन्येऽपि जने समस्ते ॥ १५ ॥
 हीनं जनं दूषयतीति हीन्दुः
 स एव वार्यो † भुवि जातिसिन्धुः ।
 य एव चार्यस्तु स एव हीन्दु-
 र्न भेदताया अपि भाति विन्दुः ॥ १६ ॥
 (युग्मकम् ।)

समुन्नतभूतलमित्यर्थः । गान्धारादिप्रदेशं प्राविशन्ति भावः ।
 सिन्धुः पञ्चानरं सूषयति । सिन्धुतौरममणकारिणः, हीनजनदूषका वा ये ते
 हिन्दवः—इति हिन्दुशब्दस्य त्रीण्यर्थेभ्यश्च द्विवचनस्य व्युत्पत्तिरुच्यते । आर्याणाम् एकोऽयं
 हि भारतवर्षे निवसन्नाभूदिति तात्पर्यार्थः ।

ललङ्घिरे केऽपि मनोऽमच्छं*
 यदृच्छया तेऽथ समुद्रकच्छम् ।
 दृष्ट्वा च तत्पारभवं सट्क्षां
 निन्युः कृतार्थान्च ततो दिदृक्षाम् ॥ १७ ।

ते तस्य गत्वा परपारमेवं
 श्रुतिक्रियावर्जितयज्ञसेवम् ।
 सप्ताश्व†दीप्ते खलु सप्तदेशे
 तस्मिन्मथोषू रचिते निवेशे ॥ १८ ॥

नार्थस्य पाश्चात्यगणस्य भेदः
 प्रतीच्यविज्ञै‡रनुमीयतेऽदः ।
 तावेकमूलौ च तथैकजाती
 चिह्नप्रमाणादिदमेव भाति§ ॥ १९ ॥

प्रचण्डघोणेऽरुणनेत्रकोणे
 प्रायो मुखाजैः सितमिश्रघोणे ।
 आर्थस्य चिह्नानि विभान्ति गात्रे
 पाश्चात्यदृन्दे न च किं सुपात्रे ? ॥ २० ॥

* इदानीमाख्यायाम् इत्थकपादिदिशमनमनुलिख्यते ।

† सप्ताश्वः सूर्यः ।

‡ Professor Max Muller, Syce and other Philologists.

§ पाश्चात्याः आर्यजातिप्रभवा एवेति भावः ।

एवं पृथक् * चिह्नविराजमाना
 रेजुर्विदेशे द्युतसन्निधानाः ।
 आर्याः शनैः पल्लवितां प्रयाता-
 स्ते सज्जनाश्चैकतया विभाताः ॥ २१ ॥
 तेषाञ्च ये वीर्यजितप्रदेशाः
 शनैर्लसदूर-पद-प्रवेशाः ।
 तदेकशाखाद्य† जयासनस्था
 राज्येश्वरी नम्रसमस्तमस्ता ॥ २२ ॥
 लण्डे‡ऽद्य सा सम्प्रति वीरजाति-
 र्जयिष्णुरेका प्रबला च भाति ।
 इराजनाम्नी भुवि मानतुङ्गा
 शिल्पादिबुद्धाविव दर्भशुङ्गा § ॥ २३ ॥

पृथक् रेजुरित्यन्वयः ।

तदेकशाखेति—इयमेव इराजजातिः । तेषामार्याणाम् एका प्रमखा इल्लण्डदेशे निवृत्तामूदिति तात्पर्यार्थः । “It has been believed by Savants that Central Asia was the cradle of the human race ; that here the ancestors of the Hindus and of the European races lived together and that it was from this common home that one branch went to the West and another came to India.”

लण्डः—इल्लण्डः (England). “सत्यमाना भानेतिवत् इल्लण्डलोकेन इल्लिङ्गः” इति यथा इल्लण्डाचार्येण व्याख्यातं सङ्गणनामभाष्ये, तथा अपापि इल्लण्ड-लोकेन इल्लण्डो लण्ड इति द्रष्टव्यम् । “प्रसिद्धशब्दानां तदेकदेशल्लण्डेन समुदायवचनं भवति” इति च कलाप-पक्षी ।

शिल्पादिषु कुशाचीयबुद्धिसम्पन्ना इत्यर्थः ।

यद् व्यक्तयः सम्प्रति साष्टकोटयः
 प्रदृश्यते सर्वजनैश्च यज्जयः ।
 अनन्यसंस्पृष्ट इवास्ति यङ्गुणः
 कृपाम्बुधिर्यां भजते पुनः पुनः ॥ २४ ॥
 उड्डीयते यज्जयत्रैजयन्ती
 विपक्षगर्वं परितस्तुदन्ती ।
 स्वजातिवेशैर्नयनाभिरामा
 नवाम्बरा कान्तिमतीव वामा ॥ २५ ॥
 या स्वर्गसंसर्गवताञ्च तुल्या
 धनैर्जनैरायतनैरमूल्या ।
 आर्य्यस्य सादृश्यमिता च सार्या
 न “मङ्गलीया”† न परेति धार्या ॥ २६ ॥
 नानापथादेत्य समुद्रपारात्
 रणे रणे बह्वजय-ध्वजारात् ।
 दातुं दधाना धनरत्नभाग्डं
 निषेवते यां कमलाप्यकाण्डम् ॥ २७ ॥

* यदिति—सम्प्रति इराजजातिर्वर्धते (२४—२०) ।

† The Mongolians.

प्रशंसनीया च पररजेया
 पराक्रमाद्या च फलानुमेया * ।
 या चैकरूपैकमतैकवर्णा
 यशोभिरापूरितसर्वकर्णा ॥ २८ ॥
 या सङ्गुणैर्विस्मितभारतार्थ्या
 जयत्परीन् विक्रमतः सुकार्थ्या ।
 सदा मुदा चन्दनवारिधारां
 तापे प्रजानां तनुते वृषाराम् ॥ २९ ॥
 उड्डीयते यद्विजयादिकेतनं
 सहस्रशोभं खलु यन्निकेतनम् ।
 यदीयसाम्राज्यबलं समुज्ज्वलं
 सदा समासादितलोकमङ्गलम् ॥ ३० ॥
 (कुलकम् ।)

धन्या हि सा† यत्र समुद्रवासे
 साहेबसङ्गा भुवने समस्ते ।
 ख्याता नृणां ये प्रियतां दधाना
 विभान्ति विस्फारितचारुमानाः ॥ ३१ ॥

फलानुमेया—अनुमेयफला (पाहिताप्रिवत्) ।

सा—इति चयीविजयोक्ता इराजजातिः । इराणीं राज्यातिव्यक्तयो रथ्याने
 (२१—३१) ।

कम्पो भुवः कीति समस्तलोके
जिज्ञासया व्याकुलिते सतोके * ।
ये प्रेक्ष्य तत्स्थानमयानयात्रं
चक्रुर्जनं शान्तिपरीतगात्रम् ॥ ४० ॥

पुरैकदा घोरतरे समागते
दुरन्तरक्षस्य † भारते तते ।
पुरातनाभ्यासवशादहो सदा
नृचक्षुरिराजमुखेऽपतत्तदा ॥ ४१ ॥

प्रजाः कृशाः शून्यवनेऽपि हा वृषाः
प्रपीड्यमाना बहवः क्षुधा वृषा ।
कुलालभाण्डं खलु मृन्मयञ्च यत्
प्रभूतमूल्यं सहसा बभूव तत् ॥ ४२ ॥

“बभौ च यः प्राक् विजयस्त्रिजज्ञे-
र्जयाच्च दुर्भिक्षकृतात् ‡ समाज्जे ।
स एव साहेबगणाऽस्य तस्य
क्षयप्रदो भास्यति राक्षसस्य” ॥ ४३ ॥

* लोकम्—दुग्धपीथमिषः ।

† दुरन्तरक्षसि—दुर्भिक्षकपराक्षसि । इदानीम् इराजानां परहितचिन्तयित्वा दुर्भिक्ष-
दमनादिकं वर्णयति (४१—४३) ।

‡ दुर्भिक्षकृतात् त्रिजज्ञे (युद्धस्य) जयात् यः (साहेबगणः) विजयस्त्रिजज्ञे बभौ इत्यन्वयः ।

इत्येव मर्त्तगा वचनं विचक्षुः
सम्यातयामासुरमुच चक्षुः ।
स * चापि शत्रोर्वधबन्धनाय
धनं समादाय ययौ जयाय ॥ ४४ ॥

(युष्मकम् ।)

पत्रेण विज्ञापितसर्व्वबन्धु-
जनाः स्वमध्याङ्गमिवावबन्धुः ।
साहेबपुत्रा विलसत्तनुचा
बभुक्षु तद्बन्धननीतसूत्राः ॥ ४५ ॥

अनीय धान्यादिधनं दिगन्तात्
यानेन पोतेन च ते समन्तात् ।
बलाददुर्यत् * प्रथमेऽङ्गि युद्धं
तेनैव दुर्भिक्षबलं हि रुद्धम् ॥ ४६ ॥

अहर्निशं धान्यधनस्य चेष्टया
प्रधावतां तत्त्वविदां यथेष्टया ।
अमैर्न चाभूत्समये सुसुप्तिका
न भोजनैर्वापि शरीरगुप्तिका ॥ ४७ ॥

स—साहेबगण इत्यर्थः । शत्रोः—दुर्भिक्षशत्रोरित्यर्थः । “विचक्षुः” इति ‘क्षा’ देवे
लिटि कप् ।

बलाददुर्यत्—ते वदुर्बलं यदुः, तेनैव (इत्येव) दुर्भिक्षबलं बद्धमित्यन्वयः ।

दुर्भिन्नदस्योरथ वारणाय
 पदे पदे विज्ञजनं निधाय ।
 उपायचिन्तानिरताः समन्तात्
 सदा जुघूर्णुर्विषमे तदन्तात् * ॥ ४८ ॥
 क्व वा तदुष्णीषकथा क्व पादुका ?
 बभुञ्च तस्य प्रतिकर्तुमुत्सुकाः ।
 मुदा भ्रमन्तो द्युमणेः खरे करे
 निराकुला मध्यदिनेऽपि दुसरे ॥ ४९ ॥
 ते रङ्गतो रङ्गपुरीयभाषा
 ग्राम्याः प्रयुज्यैव सभृत्यदासाः ।
 प्रैक्षन्त तत्स्थानमभूतप्रसन्नं
 दुर्भिन्नतः सम्प्रति यद्विद्वृष्यम् † ॥ ५० ॥
 आज्ञाय च ग्रामचरेतरेषां
 स्त्रियं समस्तां ह्यथरुक्षकेशाम् ‡ ।
 दुर्भिन्नसंज्ञाय निशाचराय
 दुरुक्तिवृद्ध्या परिभर्त्सनाय ॥ ५१ ॥

(युग्मकम् ।)

- * तदन्तादिति स्वर्णोपे पञ्चमी ; तत्रात्रसुद्विष्यैवर्धः । + Rungpur District.
 † दृष्ट्वादित्यरात्रिभेदसुक्तम् । § तेषांभावादिति भावः ।
 ‡ सभृत्यदासाश्च, ग्राम्याः रङ्गपुरीयभाषाः प्रयुज्य दुर्भिन्ननिशाचराय दुरुक्ता भर्त्सनाय
 ग्रामचरेतरेषां स्त्रियं आज्ञाय, दुर्भिन्नतः यद्विद्वृष्यं तत्स्थानं प्रैक्षन्—इति श्लोक-
 दयस्य अन्वयः । श्रुताः—Officers, दासाः—Orderlies.

उदूखलात्का मुषलं धुनानाः *
 सन्मार्ज्जनीं काश्च कृषा दधानाः ।
 द्रुतं प्रयातुं न च ताः प्रशक्ता-
 स्तथाप्यधावन्मथ राजभक्ताः ॥ ५२ ॥
 उदूखलं ताश्चिरमस्तधान्यं
 दृष्ट्वा समन्तात्कृपणं वदान्यम् ।
 ह्रत्विपवासेन दिनावसानं
 प्रारेभिरे दुर्वचनप्रदानम् ॥ ५३ ॥
 असावनादृष्टिसुतोऽतिमाच-
 प्रारब्धचेष्टामधुनार्द्रगात्रः ।
 धान्यवजैरेव पिपीलिकाभिः
 सर्पोऽपतसैर्व्विनिहत्तनाभिः * ॥ ५४ ॥
 दुर्भिर्छरत्तः क्षतबाहुवक्षः
 पपात भूयो न जनं ततश्च ।
 जितं बभौ नापि नृतिं प्रयातं
 कलौ भविष्यत्युनरेव जातम् ॥ ५५ ॥

* उदूखलात्का मुषलादीनि एव गृहकार्यान्वितकरणानि । काः—काश्चन क्लिप्त इत्यर्थः ।
 दृष्टिसुतो दुर्भिः । स स्वर्ग इव विनष्ट इत्यर्थः ।
 असावनाद्यन्वितानां नाच "विनिहत्तनाभिः" (पाणिनिः ५।४।७५) ; जीधूलिवत् ।

महत्त्वमिराजन्तृणामखर्व-
 मद्याद्भुतं विस्तृतसर्व्वपर्व्व * ।
 निरीक्ष्य सदिक्रममप्यनेके
 कामं वदन्तीदमिदं न के के ? ॥ ५६ ॥
 “उल्लङ्घ्य भङ्गत्रयमेव सेतो-
 र्लङ्कापुरीं प्राप्य करस्य हेतोः ।
 पोतस्थलस्थाश्च विभीषणं † तं
 विज्ञापयिष्यन्त्यथ येऽर्थवन्तम् ॥ ५७ ॥
 अदत्त-राजस्वमिमं वसन्तं
 विभीषणं पिञ्जरमध्यगन्तम् ।
 दृष्टेपणे ‡ गौर § पदातयस्ते
 नूनं दर्शयिष्यन्ति विधृत्य हस्ते” ॥ ५८ ॥
 कुर्वन्ति नार्च्चां समयस्य के ॥ वा ?
 काले न केषां अठरस्य सेवा ? ।
 कालं सदा मानयताञ्च तेषां
 वृथा न कालस्य गतिर्हि येषाम् ॥ ५९ ॥

* पर्व्व—सङ्कलम्, उत्सवो वा ।

† अद्यापि केडावां विभीषणी राजत्वं करोति, तस्य अमरत्वात् इति कथा अनुसन्धेय ।

‡ Station (Railway station).

§ “गौरा” नाम पदातयः ।

॥ के—इत्यादिना ३१श्लोकोक्त-“वाहेवसदा” कथिताः । (इति आरम्भ पुनश्च । अत्रैकवर्ष्येण त एव वाहेवसदा वर्ष्यन्ते ।)

पद्ग्रामुपानदद्युतिरञ्जिताभ्यां
गतिक्रियाविष्कृतकाकलीभ्याम् ।
व्रजन्ति ये कञ्चुकिताः * सुधीरा
ह्रस्वास्तथा दीर्घतराश्च वीराः ॥ ६० ॥

यदाज्ञया चैव जलं सदा चलं
नियुज्यते किङ्करवच्च सानलम् ।
मरुत्ततिः कार्य-विधौ वशीकृता
तडिल्लता यैरपि पिञ्जरे धृता ॥ ६१ ॥

हिताय वर्ष्मन्ति विदेशसेवा
येषां पुनर्भारतरक्षणे वा ।
चिकीर्षवो भारतमङ्गलानि
भ्रमन्ति तप्तानि मरुस्थलानि ॥ ६२ ॥

क्षपिप्रयोगानुपदेशयन्ति
तदुन्नतिभ्यश्च धनं त्यजन्ति ।
शिल्पोपदेशञ्च तथा प्रजाभ्यः
कुर्वन्ति ये भूपतिदेवताभ्यः † ॥ ६३ ॥

कञ्चुकिताः—Having coats and pants on.

भूपतिदेवतेति—“नष्टाभिश्च सुरेन्द्राश्च माताभिर्मिर्मितीत्ययः” इत्याद्यनुशासनाद्
भारतीयानां भूपतयो देवस्वामीयाः । उपदेशयन्तीति “तत्त्वरोवि तदाचष्टे” इत्यनेन
विश्वम् ।

छात्रान् परीक्षाभ्युधितोऽवतीर्णान्
 कुर्वन्ति ये कार्यधुराभ्युदीर्णान् ।
 तान् शिष्ययन्तो यशसा धनानां
 निर्निन्दनामाप्तिमुदयमानाम् ॥ ६४ ॥
 तीर्थप्रदेशं प्रति यात्रिकाणां
 मृदां विशुद्धिं समलापमानाम् ।
 कृत्वाशु दृष्टिं रचयन्ति शिष्टां,
 गृह्णन्ति तेभ्यश्च शुभप्रतिष्ठाम् * ॥ ६५ ॥
 नृणां प्रयाणेऽध्वचया निरर्गला
 नला†ज्जलप्राप्तिखनिस्तथाऽमला ।
 कृता च यैस्तत्त्ववद्वा शतहृदा
 द्रुतं हि या धावति शब्दसम्पदा ॥ ६६ ॥
 धनार्जनारम्भविधौ शिरालं
 विद्यागृहं यैर्निरमाय्यबालम् ।
 आरोग्यशाला च तथा विशाला
 भवन्ति यस्यां भिषजां हि मालाः ॥ ६७ ॥

* दृष्टिं कृता (तीर्थप्रदेशान् स्वयं दृष्ट्वा इत्यर्थः) मृदां विशुद्धिं रचयन्तीत्यर्थः ।

तेभ्यः—यात्रिकेभ्य इति यावत् ।

† नलम्—Water-pipe, tube.

येषां सदास्ते फलवान् प्रयत्न-
 स्ततो जयः सिध्यति लम्बरतः ।
 कृषा जटालेऽपि च कार्यजाले
 ये सत्यसन्धित्सव एव काले ॥ ६८ ॥
 ये भूतिमप्राप्तवयः क्रमाणां
 कृत्वायतोऽनेकसुवर्णमानाम् ।
 रक्षन्ति, काले पुनरेव तेभ्यः
 समर्पयन्ते दयया न तेभ्यः * ॥ ६९ ॥
 प्रायो लिपिज्ञा धनयत्नवन्तः
 स्वकार्यनिर्वन्धपरा लसन्तः ।
 आरब्ध सम्पादनकार्यकारि
 वीर्यञ्च येषां सहजं नतारि ॥ ७० ॥
 शचोर्गतीनामनुवीक्षणादौ
 तथेक्षणे वायुगते रणादौ † ।
 येषामनीकाधिपतेः प्रशंसा
 न कैः श्रुताऽधोमुखवैरिवंशा ? ॥ ७१ ॥

This sloka refers to the Courts of Wards established by the
 Government. सृष्टिम्—धनम् (Property of minors).

† शरी—शुद्धारणे ।

स्वाधीनचर्यानुगतापि बाला
 तथैव पाने मदहेतुहाला * ।
 न यान् समुद्देजयते, विशाला
 गूढाशया ये च तथोच्चभालाः ॥ ७२ ॥
 प्रगृह्य भास्वन्मति-रत्नहारं
 तरन्ति ये दुर्द्विवसान्वकारम् ।
 नित्यं कृतक्षेमसमष्टिसृष्टि-
 विज्ञानभानोरपि येषु दृष्टिः ॥ ७३ ॥
 इमा विराजन्त्युपयुक्तजातयो
 न चैकदाभ्योऽथ भुवीतिकाक्षयः ।
 तन्नौ मृतानामनुकम्प्य केवलं
 दयालवो न ज्वलयन्ति चानलम् ॥ ७४ ॥
 स्त्रियोऽपि यद्देशनिवासभाजा-
 मग्रप्रस्थिया भासितसत्समाजाः ।
 शिक्षाभिरिंलगुः भुवो वरिष्ठा
 लसन्ति वेशेन च या विशिष्टाः ॥ ७५ ॥

* बाष्पा—झी । स्वाधीनचारापि रमणी, तथा हाजा च न यान् उद्देजयते इत्यन्वयः ।

† इदानीम् इराजः स्त्रियो यथ्यन्ते (७४—७५) ।

‡ England.

याः कोमलाभ्यां सुषर्मा दधाना ।

दोर्व्वल्लरीभ्याञ्च विराजमानाः ।

आनन्दयन्तीव सुतान् पतींश्च

गृह्णन्ति तत्तत्पुत्रजनानतीश्व ॥ ७६ ॥

विभूषिताङ्गो वरकञ्चुकैर्याः

प्रक्षीणमध्याः प्रतिपन्नधैर्याः ।

विद्या-घनिष्ठा विलसत्प्रतिष्ठाः

स्थिताश्च याः श्रेयसि, भर्तृनिष्ठाः ॥ ७७ ॥

आर्याभिरासां भरताङ्गनाभि-

रनेकसादृश्यमिहास्ति ताभिः ।

तासां कयापौशकृते * विवादे

वक्तुः पुरः साकृतिः रुज्जगादे ॥ ७८ ॥

याः पद्मनालोपमचारुदोषा ‡

धराप्रचारा इव देवयोषाः ।

याः सुन्दरीणां गणनाग्रगण्याः

शुचिस्मिता लण्डनदेशकन्याः ॥ ७९ ॥

* प्रकृते—ईश्वरस्य लक्षणानि कृपयाविषयकतर्के इति भावः । इदं तुल्यं लिखितम् ।
 साकृतिः—साक्षात्प्राप्तमिति भावः । ‡ दोषा नाहः ।

भौमाङ्गनानां चरितैरदारा-
 स्तारा इवाकाशगतावताराः ।
 सौन्दर्यवीर्यैर्जयितां लभन्ते
 शाखा मया पल्लविता वसन्ते ॥ ८० ॥
 इयेषु यासां परमास्ति शिक्षा
 नवेषु पुष्पादिषु संदिह्या ।
 अल्पोपकारेष्वपि नित्यतुष्टा
 लसन्ति याः सद्यशसा च पुष्टाः ॥ ८१ ॥
 यास्तीक्ष्णबुद्धेरतिरेकवीर्यात्*
 विपत्पयोधिं प्रतरन्ति धैर्यात् ।
 गीतेषु वाद्येषु च शिक्षितानां
 वरा विभान्तीह वराङ्गनानाम् ॥ ८२ ॥
 स्वकेशवन्धेषु विशिष्टविद्या
 यासां विभान्तीह जनस्य हृदयाः ।
 नानाविधाकारविशेषवेशा
 दिने दिने केषु † लसन्ति केशाः ॥ ८३ ॥

कृत्वा पृथ्वीत्वा स्वयमेव बालं
 भवद्भ्यमाद्यट्टुष्टिभालम् ।
 भुवि भूमन्तीव च राजहंस्यः
 कण्ठस्वरैर्निर्जितगीतवंशः ॥ ८४ ॥
 प्रशंसिताश्चैव तथा श्रिया सिताः
 सितासितालङ्कृतयः सुभाषिताः ।
 समुल्लसद्यौवनरत्नमन्दिरा
 वसन्ति भूमावतिरञ्जितेन्दिराः ॥ ८५ ॥
 याः संस्कृताः सत्यतमाश्च वामाः
 सदा स्फुरत्कञ्चुलिकाभिरामाः ।
 सभाप्रसङ्गेऽपि कथातरङ्गे
 मिताक्षरा भान्ति तथान्यसङ्गे * ॥ ८६ ॥
 आर्त्तान् निरीक्ष्यालसतां त्यजन्ति
 तेषां हितायौषधमानयन्ति ।
 पूये सरक्ते न दृणां वहन्ति
 सदा तदारोग्यमुदा वसन्ति † ॥ ८७ ॥

(प्रयोदशभिः कुलकम् ।)

* अथर्ववेद—वाच्यवादिभिः सह भूमन्तीव इति । कञ्चुलिकाः—Gowns.

† अथर्ववेदादी निदर्शनमस्य वृत्तम् ।

विभान्ति येषाञ्च * सदेदृशस्त्रियः
 स्थलानि न स्युः किमु ते महाश्रियः ? ।
 यदीयदृष्ट्याऽद्य धरा स्थिरायते
 यथा, तथा भाविदिनेऽपि चायते † ॥ ८८ ॥

प्रजाप्रिया ये सरलेष्ववक्त्रा
 येषां न चारातिमुखेषु शङ्का ।
 स्वजातिदृन्दोपकृतौ च रक्ता
 नृपस्य कार्यं नृपतेश्च भक्ताः ॥ ८९ ॥

कृतापराधास्वपि ये प्रजासु
 नित्यं प्रसीदन्ति नतासु तासु ।
 विज्ञातशीलाः खलु भारतानां ‡
 श्रियं दधानाश्च महार्हमानाम् ॥ ९० ॥

विज्ञानवापीषु कृतावगाहै-
 स्ततो विनश्यद्द्विषदग्निदाहैः ।
 तैरेव यैर्वर्तितसद्दिचारा
 धरा स्थिरेयं धृतराज्यभारा ॥ ९१ ॥

* येषां—साहेबसद्मानामिति यावत् । पुनश्च इरेजानां वर्धनं क्रियते (८८—९१) ।

† अथ यथा धरा स्थिरायते, तथा विद्यते भाविदिनेऽपि (भविष्यत्यादिऽपि) धरायाः स्थिरत्वसंभावना—इति चन्वयरीतिः ।

‡ भारतानां—भारतवासिनामिति यावत् । जनपदे शुनिति तद्विषयवचनं जीवः ।

सेनात्मशक्तिश्च तथा मनौषा
 जये चयीति प्रभवत्यधौषा ।
 समुत्सुकास्तत्र गतालसाश्च
 त इल्लिशाः * कीर्तिकलावशाश्च ॥ ८२ ॥
 घुन्वन्वदस्य † शब्दं ध्वनि-सकल-जयी
 लज्जयन् वज्जनादं
 व्यग्रानग्रे विलङ्घ्य द्रुतगतिरसकृत्
 युद्ध-कामान-शब्दान् ।
 यद्राज्ये मर्व्वताग्रे द्रुमनदसहितं
 वड्ढयन् कूपकम्पं
 बाष्पाख्यो द्राग्रथोऽयं ध्वनिभिरथ पथि
 क्षिप्रमायाति याति ॥ ८३ ॥
 दूयमिति भुवि धन्या या पुरामग्रगण्य
 मणिकिरणकलाभिस्सारूपपावलाभिः ।
 प्रवहति बज्रलक्षां लण्डनश्वीरभिख्यां ‡
 विजितसकलदेशा शिल्पिभिः प्राप्तवेशा ॥ ८४ ॥
 इति श्रीश्रीशरीये विजयिनीकाम्ये इराजचरितकर्णनो
 नाम प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

तस्मिन् सदिं राजन्गेन्द्रवंशे
 पाश्चात्यभूपालकुलावतंसे ।
 श्रीरत्नरूपा धृतधातयत्ना
 जज्ञे पुरैका वज्रराज्यरत्ना ॥ १ ॥
 नारीषु च श्रीषु कृताग्रपादा
 प्रजोपकाराय लसत्-प्रसादा ।
 नृसुन्दरी देवपरिग्रहाह्वी
 शिखशिखनीवाजनि चैववर्ही ॥ २ ॥
 इं राजदृन्दस्य कुलस्य सिन्धोः
 कलाऽवलामूर्त्तिमयीयमिन्दोः ।
 भिक्टोरिये*त्युद्गतधाम-धारा
 येयं विधात्रा रचिताऽभ्युदारा ॥ ३ ॥

(विशेषकम् ।)

विविन्दुबखिन्दुनवेन्दुवर्षे *
 खट्टस्य दृष्टे शुभशान्तिहर्षे ।
 चैत्राभिधे सा बह्मदासदासी†
 कुलेऽजनौन्द्रस्य ‡ वसन्तमासि ॥ ४ ॥
 वंशे खराज्यारिभयादिनुत्के
 प्रजावतारे च पुनः समुत्के ।
 कन्यैव पुत्रव्यसनच्छिदेष्टा
 बभौ परानन्दवहा सुवेशा ॥ ५ ॥
 अत्यङ्गता प्रीतिवहा च यस्या
 बाल्येऽपि लीला जयति स्म तस्याः ।
 चतुर्थवर्षेऽपि लिपेरभिज्ञा §
 सासीत्युरा विस्मितसर्वविज्ञा ॥ ६ ॥
 बाल्यं हि यासाद्य ॥ वयः, पयांसि
 दृष्ट्वाभ्यधावच्च तथा वयांसि ।
 कपोतपोतं परिधर्तुकामा
 पदप्रचारं कुरुते स्म वामा ॥ ७ ॥

* १८१८ खण्डे ।

† दासीन सह दासी ; बह्मदारी तु दासीदासमित्येव ज्ञातम् । सहयुक्तेऽप्रधाने तृतीया ।

दावः—Page.

‡ बन्धुल—बन्धनीन्द्रस्येति भावः ॥

§ "One of the Queen's earliest signatures, in capital letters and in pencil, written by her, when 4 years old, is in the British Museum."—Holme's Queen Victoria.

¶ दास्यं वयः पयांसोऽपि वयः ।

अगादवस्थाः खलु रिङ्गणीया
 वार्थ्यापि धात्रीभिरवारणीया ।
 हर्ष्याङ्गने जातु पतत्यदा सा
 रोरुद्यमानापि सुचारुहासा * ॥ ८ ॥

विडालिकायाः परिगृह्य शावकं
 मुदाभ्यधावत् गृहदीपप्रावकम् ।
 प्रभञ्जनार्धं धृतवेचपेटिका,
 ततो बभुर्व्यस्ततरास्य चेष्टिकाः † ॥ ९ ॥

सा दुग्धपोष्यां गतवत्यवस्थां
 प्रागबन्धुभिः कल्पितसुव्यवस्थाम् ।
 अपूरि बाला शनकैस्तदानी-
 मिन्दोः कलेवोर्द्विगता हिमानी ॥ १० ॥

यिया च बाला सुगुणाभिरामा
 मग्नेव लावण्यसरःसु वामा ।
 सादृश्यमस्त्राः क्व च नापि भेजे
 सा भूचरी चन्द्रकलेव रेजे ॥ ११ ॥

* "The Queen's earliest recollection is that of crawling on the floor on an old yellow carpet."—*Holme's Queen Victoria*.

† "Victoria plays with my old bricks, and I see her running and jumping in the flower-garden."—*ibid.*, P. 81.

कुमारिका कान्तिमतीत्य सा शनै-
 निरौक्षिता स्नेहभृतां मुदाननैः ।
 पदं दधौ यौवनसीमनि श्रिया *
 सुहृदिणी चारुसखीजनप्रिया ॥ १२ ॥

शान्ते पितृव्येऽथ तदीयहस्तात्
 प्रव्यक्तभावेन † तदेव पश्चात् ।
 अनन्तसाम्राज्यमनन्तदाय-
 मिमां हि सौभाग्यवतीमियाय ॥ १३ ॥

निर्विन्दुवस्त्रिन्दुमिते स्वमेके ‡
 ससिन्धुवङ्गौ शुभशान्तिसेके ।
 सा प्राप राज्यं नृमुदां प्रवाहे
 खट्वीयकेऽनेकशुभा शुभाहे ॥ १४ ॥

* On the 24th of May 1837, the Princess attained her majority.

† पितृव्यः—King William IV., who expired on Tuesday, the 20th June, 1837. मनु जगन्नेव खलं, कदासिदानीमित्यत्र आह “प्रव्यक्तभावेनेति” ।
 जगन्ना खलं यत् सत् पूर्वमव्यक्तम्, इदानीम् सत् प्रव्यक्तमिति सामान्यार्थः ।

‡ खमेके—संयुक्ते, यन्मो पादः, खमेकं संयुक्तद्विन्दुमुदाशब्दात् ; १८१० खट्वीय-
 राज्येः ।

वाद्यञ्च खाद्यञ्च जलं स्थलञ्च
 प्रत्यग्जगामेव कलं बलञ्च * ।
 आनन्दद्वन्दं † सहसातिमात्रं
 भुवः पदादुच्छलितं नृगात्रम् ॥ १५ ॥
 तदा जयिन्या भुवने “जितं जितं”
 पुराविरासौदिति गीतमुत्थितम् ।
 विरेजिरे राजनमस्त्रियाः पराः
 शिरोनतेरन्यनृणाञ्च सङ्कराः ‡ ॥ १६ ॥
 सैन्यानि तस्मिन् नवसज्जितानि
 प्रणेमुरारादपशब्दितानि ।
 खीकृत्य § कल्लोलरवेण सिन्धु-
 र्जनत् विस्फूर्जितवारिविन्दुः ॥ १७ ॥

* कलं—वस्त्रादि; खद्यवा ‘हलिकलिः कामधेनुः’ । बलं—सैन्यम् । इदानीमित्य-
 चारम्भे विक्रमिण्याः सिंहासनाभिरोहणं (Coronation) राज्यप्राप्तिजनितानन्दो-
 न्मवादिर्कं च वर्णयति (१५—१७) । † आनन्दद्वन्द्वमेव कर्तुं पदम् ।

‡ The Queen was crowned in the Westminster Abbey. This
 sloka refers to the *Homage-ceremony* at her Coronation. The
 Archbishops, Bishops, Dukes and other Peers performed their
homage, each *kneeling*, kissing her hand and touching the
 Crown: the Queen sitting all the time in the *Chair of*
honor. सङ्कराः—उमृष्टाः इत्यर्थः । अन्त्येष्ट्या विरोजते: (प्रचलतिविधायाः)
 सङ्कराच्च विरेजिरे इत्यन्वयः । § तस्मात् राज्यसङ्घर्षमिति शेषः ।

यदासनं सन्धितिभुक्तिमग्नं *
 तदेव तत्प्रादतलोऽभिलग्नम् ।
 शिरस्यधोहीमकिरीटतीरः
 स्फुरन्मभूद्वीरकहेमकीरः † ॥ १८ ॥
 मणिप्रवेकोऽञ्जलिताग्रदेशः
 स्यमन्तकाख्यो मणिराज एषः ।
 जहार मौलौ सुषमां मघीनः
 प्रभासमाक्रान्तकिरीटकोणः ॥ १९ ॥

(युग्मकम् ।)

तदाद्भुतं ताण्डवनञ्च बाहे
 नलाग्निशब्दस्य दिशो जगाहे ।
 सानन्दकोलाहलगीतवाद्यं
 चकार नृश्रीचपुटस्य खाद्यम् § ॥ २० ॥

* सन्धितिः—सम्मानं, भुक्तिः—भोगः ।

† This śloka refers to the *Crowning-ceremony* at her Coronation. "The Archbishop having offered a prayer to God placed the crown on the Queen's head. This was no sooner done than from every part rose a loud cry of 'God save the Queen.'"

आसनं—St. Edward's Chair. तीरः—चयमानः, कीरः—पद्मी ।

‡ मणिप्रवेकः—मणयः, सुखं वा ।

§ "At this moment, the trumpets sounded, the drums beat, and salutes were fired from the Park and Tower guns," मणयः—

आनामादिपरः ।

प्रज्ञो विनष्टः किमिदमकारः
 कर्णान्तिके यद्बहुवाद्यचारः ।
 स भारतेऽपि ध्वनिरागमिष्य-
 मध्येऽम्बुराशिर्यदि नाभविष्यत् * ॥ २१ ॥

प्रवृत्तिरासीत् कृतभूप्रदक्षिणा
 जनेन यस्यां मिलितं पताकिना ।
 त्वरा च सावह्यं शतहृदारथं
 समुद्रमद्भारतवर्षभूपथम् † ॥ २२ ॥

अथोभि सैन्येन ततः पदातिना
 रणस्य वेशेन नलास्त्रधारिणा ।
 रराज मध्येऽपि तथाऽबलाबलं ‡
 तरङ्गयानाक्रमणेन चञ्चलम् ॥ २३ ॥

* क्रियातिपत्ती लङ् ।

† समुद्रमद्भारतवर्षभूपथमिति परं शतहृदारथस्य विशेषणम् । प्रवृत्तिः भारतवनवात्
 परं भूप्रदक्षिणं कृतवतीति अट्टायेः ।

‡ This sloka refers to the grand Coronation-procession outside
 the Abbey. अथवापचं—जीवेयम् ।

उरङ्गयात्रां चतुरङ्गवाहिनी
 चकार हर्षेण जयप्रवाहिणी ।
 अवाहना मल्लगणाश्च पङ्क्तिं
 ललङ्घिरे * द्वादशहस्तभूविलम् ॥ २४ ॥
 प्रसादयन्ती हृदयं, जगज्जनं
 प्रवृत्तिः† रेषा नयति स्म वन्दनम् ।
 जयध्वनिः सङ्गत-तत्कुतूहलं
 प्रकम्पयामास निनाद्य तत्स्थलम् ॥ २५ ॥
 इयं‡ श्रियः क्षेत्रमिवाक्षिरञ्जनी
 हृदं निबद्धान नृनेचखञ्जनी ।
 वियोगतोऽभूदिति कस्यचित्प्रिया
 निश्चय्य भर्तुर्निगडे द्युतक्रिया § ॥ २६ ॥
 शुभाशुभालोकनलोकपञ्जिकां
 तथैव भूभारतराज्यरञ्जिकाम् ।
 निपीय तद्राज्यकथां नृणां मुखे
 न वर्त्तितुं शेकुररातयः सुखे ॥ २७ ॥

* This śloka also refers to the *Procession* outside. उवातिरेवादिनि श्रियः ।
 † प्रवृत्तिः—राज्यप्राप्तिवाचा ।

‡ इयं—विजयिणी इति वाच्यम् । § वियोगाद्वहत्या आचित् प्रियकरं वृत्त्येति ज्ञायः ।

दिवः श्रियो व्यञ्जनया समागमे

तदा समाजे च नृणां मनोरमे ।

सुदर्पणश्री रविविम्बपाततः

प्रपश्यतां दृष्टिहरा व्यराजत ॥ २८ ॥

प्रजाजनो मूर्धनि दर्शिताञ्जलिं

ययौ समादाय एवम् एवम्बलिम् ।

अभूत् शुभैका च सभा सभाजिता

निमन्त्रितास्तत्र यथाक्रमं स्थिताः * ॥ २९ ॥

तथेश्वरध्यानपरायणा जनाः

सभान्तरे चापि हतोपवेशनाः ।

विधातुमाशीर्वचनानि संयता

विरेजिरे तां प्रति ते च सुव्रताः † ॥ ३० ॥

(युगमकम् ।)

अभूव सौगन्धिकषूपविस्तृति-

र्द्धशतदासार्थकरी च संस्कृतिः ।

अभून् केषामिव तत्र विक्रिया ?

पराजिता श्रीरपि कुचचित् श्रिया ॥ ३१ ॥

* This sloka refers to the *House of Commons* who, after the Crowning-ceremony was over, joined in the homage. (*Vide Holmes' Queen Victoria.*)

† This refers to the Communion-Service. "She took her seat on the Throne, when the Service was concluded and the final blessings pronounced."

अभूत्ततो वन्दिसिर्जनक्रिया
पुनर्गृहीतं न च यन्मनो * भिया ।
मुदम्भसा सर्वजनावनेशनं †
तथैव केषां बह्वे च वेतनम् ॥ ३२ ॥

क्वचिच्च सङ्गीतकथा मनोहरा
सताण्डवा वाद्यवती शुभस्वरा ।
अभूत् क्वचित्ताण्डवनं तथार्च्यतां
विकाशितं तेन मनोऽम्बुजं सताम् ॥ ३३ ॥

विराजितासील्ललनाकरश्चिया
सुगन्धिपुष्पव्यतिसर्जनक्रिया ।
शिवं बभौ सर्वमुखेन केवलं
निमीलति स्मेव भयादमङ्गलम् ॥ ३४ ॥

न चापि बाधा न नृणां क्षुतं क्षुतं
दिगङ्गनात् द्राक् कलहैरपि द्रुतम् ।
स चाभिषेको ‡ऽम्बुधिमूर्तिराबभौ
मरुच्च संस्पर्शसुखाकरो ववौ ॥ ३५ ॥

● यन्मन इति चेत्तं वन्दितं जनः भिया पुनर्न गृहीतं निर्भयमासीदित्यर्थः ।

† चम्पदिति शेषः । "A fair was held in Hyde Park, the theatres were thrown open and the whole of London was illuminated."

‡—Holmes' Queen Victoria.

§ अभिषेकः—The Coronation.

भिकटोरियोपाधिमिदं हि राज्यं
लब्ध्वा च यन्मान्यनृपैर्विभाज्यम् ।

विदिद्युते सा सुयशःकदम्बा

प्रजाजनानां फलितार्थमम्बा * ॥ ३६ ॥

यदा न रेणुर्धृतपालनव्रता-

नृपाः प्रजानां नियमेन भारताः ।

इयञ्च साहेबकुलागमञ्जरी

तदैव धात्रा निरमायि सुन्दरी ॥ ३७ ॥

प्रजास्वरूपाः प्रणतस्वभावा-

ये सन्त्यमौ वङ्गविहङ्गभावाः ।

मातृस्वसैषां जनकस्वसा वा †

तेष्वेव वा स्थापितमातृभावा † ॥ ३८ ॥

वङ्गाम्बिकायाः स्वसृतुल्यकक्षा

सखीसुहृत्तद्रिपुनाशदक्षा ।

प्रजौपधेरिन्दुकलेव नारी

बलञ्च तस्याः परमौपकारि ॥ ३९ ॥

* इदानीं विजयिनो विजयिन्नाः कीर्तिप्रकाशादिकञ्च वर्णयति (३६—३९) ।

† समवय इत्यनिति शेषः ।

मिथोऽनुरागादनुरञ्जिताभिः
 करग्रहं* प्रीतिपरम्पराभिः ।
 नाम्नाद्य वर्ज्यं हि तानुरागा
 बङ्गाभिकाया बङ्गभाग्यभागा ॥ ४० ॥
 सर्वप्रजानामिह यच्च चित्तं
 विवेद तच्चाथ निवेश्य चित्तम् ।
 चुटेः समुच्छेदतयैव तासां
 सदा प्रसन्ना निजगादभाषाम् ॥ ४१ ॥
 सदाभिसन्वित्सुरभूत्समासतो
 जनोऽद्य को भारततः समागतः ।
 इयेष तं प्रेक्षितुमादरेण सा
 नृपत्वबुद्ध्या न शशाक चावशा ॥ ४२ ॥
 प्रजानुरक्तिश्च सदैव निर्मला
 धृता यया सा च निवेदितस्मृता ।
 प्रजामयी वापदि च प्रजावती
 प्रजा प्रजेतीति यदीयभारती† ॥ ४३ ॥

* करग्रहेति—सङ्गीतीया। करधारणं, प्रजाभिः करग्रहं वा ।

† जायतेति शेषः ।

नृपालसिन्धोरिव चाणचन्द्रिका
यशोविकाशैः सितदिक्कलापिका ।

इयं प्रभावेण जगत्कृता कृता
विष्टङ्गलं वीक्ष्य च भारतं सिता ॥ ४४ ॥

अथैकदा क्लेशमिव प्रयाता

प्राह स्म पुत्त्रानिति वङ्गमाता ।

“वत्साः ! क्व वेयं करधारिणी मे ?

बलस्य काश्ये पतितास्मि भीमे !” ॥ ४५ ॥

सखी-प्रिया सा प्रणयेन तस्या-

स्तदन्तिकस्थेव बभूव वश्या ।

क्षणेन माताय बभौ पुरावत्

तिरोदधे पाद*गतापि सापत् ॥ ४६ ॥

(युग्मकम् ।)

अहो ययाद्यापि पवित्रधान्ता

सान्ना महिम्ना च तथैव नान्ना ।

सा सागरावर्त्तनिभेव जाति†-

अन्द्रत्विषा द्यौरिव संविभाति ॥ ४७ ॥

* पदे—पादाः प्रत्यक्षपर्वताः । माता—वङ्गमाता ।

† सा जातिरिति—इराजजातिः ।

इयं द्रुमाणामिव यटिरिक्षु-
 र्न तादृशी कायबला च दिक्षु ।
 सुवर्णवर्णप्रतिमेव किं वा
 मुखश्रिया स्मारितचन्द्रविम्बा ॥ ४८ ॥
 इयञ्च पथ्याप्तसमग्रपूजना
 वरा पृथिव्यां विलसन्महाधना * ।
 अनन्तसाम्राज्ययशःसुसन्निधे†-
 विशेषवित् को भवतीह सद्भिधे ? ॥ ४९ ॥
 यैषा प्रजानां विहितेव माता
 दिवः प्रदेशादिव गां प्रयाता ।
 स्वयं विधात्रा कृतचारुयत्नं
 विनिर्भमे या रमणीषु रत्नम् ॥ ५० ॥
 सा मानवी किन्तु महीन्दिरेव
 निषेविता सद्यशसां गिरेव ।
 धीरा च वीराङ्गसमुद्भवा च
 साय्यं समापन्न कयापि या च ‡ ॥ ५१ ॥

* चासीदिति शेषः ।

† तस्याः इति शेषः ।

‡ अपरा चासीदित्यर्थः । आपदिति—चासीदेर्मुक्तिरुपमम् ।

रराज वानन्तगुणावतारा
 समुल्लसद्भारतराज्यभारा ।
 या वत्सला वत्सगणेष्वातीव
 सर्व्वप्रभुत्वेषि च मानवीव ॥ ५२ ॥
 या चान्विता गौरतरेण धाम्ना
 भिक्कटोरियेति प्रथिता च नाम्ना ।
 उपर्य्यसौ क्वचित्चन्द्रसूर्या
 याचासु याधञ्च सुचाकतूर्या ॥ ५३ ॥
 इयं लसद्भारतभूः प्रभूता
 पवित्रतीर्थादिजलादिपूता ।
 स्त्रीराज्यमासीच्च बयाद्य माता
 सा नन्द्यते,* सा च† सुदा विभाता ॥ ५४ ॥
 स्त्रीराज्यभूः स्त्रीकृतराजधानी
 भूर्भारतीयेति जनस्य वाणी ।
 क्षेपञ्च या तत्र सतां दयायाः
 सा नन्द्यते, सा च नरेन्द्रजाया ॥ ५५ ॥

(युगमकम् ।)

स्वप्नेऽपि यस्या न बभूव चित्ते
 स्पृहा तथाऽन्यस्य कदापि विस्ते ।
 विनारिवर्गं भुवनाधिपायाः
 सर्व्वप्रकारेण दयां गतायाः ॥ ५६ ॥

सा वारिधिर्भारतजाञ्च मीनाः
 प्रसादतोऽस्या न च तेऽद्य दीनाः ।
 अन्यानधीनाः परितापहीना
 गायन्ति तस्या यशसाञ्च वीणाः ॥ ५७ ॥

प्रसादतोऽस्याः सुचिरन्तने सुखे
 प्रजा जना भान्ति धनार्ज्जनोन्मुखे ।
 शरीरपीडासु चिकित्सकालयं
 व्रजन्ति, कुर्व्वन्ति * न रोगतो भयम् ॥ ५८ ॥

प्रजासु या मातृगुणस्य भित्ती-
 र्व्वन्त याद्याप्यसमाप्तकीर्त्तिः ।
 गुणैरगाधा क्षतवैरिरोधा
 यासीत्सदाविष्कृतशुद्धबोधा ॥ ५९ ॥

सुशिक्षिता यदिषयेऽद्य वा नरा *
 बले च वीर्ये च मतावमन्थराः ।
 द्रुतज्वराद्वक्षकुला†दितोऽन्यत-
 स्ततो भयं नास्ति जयश्च सन्ततः ॥ ६० ॥
 राजप्रभावेण विदूरिताधे-
 र्या जन्मभूमिर्जयिनीत्युपाधेः ।
 सिन्धोः सदिन्दोः स्फुटफेनजाला
 यथा, तथा सा सितभा विशाला ॥ ६१ ॥
 स्पर्शेन चायस्त्वमपास्य चायः
 स्वर्णायते‡ऽद्यापि भवेन्नरायः ।
 राज्ञीप्रसादे सति शष्पजालं
 मुद्राधनैः स्पर्द्धयते § सदाऽलम् ॥ ६२ ॥
 सैकोपमास्य ¶ प्रतिभूर्विवादे
 या चान्यमूर्त्तिस्त्वधुना धनादेः ।
 सा नोट-पत्री ॥ करिघोटकादे-
 र्धनायते मूल्यविधौ क्रयादेः ॥ ६३ ॥

* वा नरा—इति वा-शब्दः पञ्चानरं सूचयति । पक्षे नराः । वानरा इति शत्रुपक्षः कटाक्षितः ।

† कक्षकुलेन वदियादयो व्यत्यसे ।

‡ स्वर्णायते—इति आचारेऽर्थे कर्तव्यपमानात् कश्च ।

§ स्पर्द्धयते—“तत्करोति तदाचरे” इत्यनेन चिप् ।

¶ सैकोपमेति—पूर्वशोषोक्ता कथां वृत्तान्तेन प्रपचयति ।

॥ नोटपत्री—The currency notes. धनायते—इत्यत्र पूर्ववत् आचारेऽर्थे कश्च ।

मुद्राभिधाना विषये समस्ते
नारौ नरीनर्त्ति गता नृहस्ते ।
मुखारहन्दैः कृतसन्निधाना
तस्यान्ततोऽस्या भुवि का समाना ? ॥ ६४ ॥

(युग्मकम् ।)

खट्वत्ति*सेवाकृतदैन्यशोकः
प्रायः कुवेरायत एव लोकः ।
पुरेव चाद्यापि यदाधिपत्ये
स शिञ्चितो यदापि भाति सत्ये† ॥ ६५ ॥
धनानि तिष्ठन्ति सदा जने जने
यदीयराज्येऽद्य सुतुङ्गवेतने ।
खट्वत्तिरेवञ्च पदे पदे तता
प्रसन्नसाहेबगणादुपागता ॥ ६६ ॥
लब्ध्वाधिकारापि च राज्यरत्ने
तद्रक्षणस्याविरुवास‡ यत्ने ।
क्षेमात् प्रजानां कृतचारचारा
शुद्धान्तदुर्गाधिगताष्टुदारा ॥ ६७ ॥

*खट्वत्तिः—पराधीनजीविका । खट्वत्तिरिति वा पाठः, तेनात्मजीविकेत्यर्थः ।

†स—लोकः । स यदि शिञ्चितः, सत्येऽपि यदि च वर्तते, तदैवेति भावः ।

‡कुवेरायते—कुवेर इव आचरति इति क्वञ् ।

आविरुवास—आविरासीत्, सति भावः । राज्यरक्षणयमे सर्वदेव निपुण्य आसीदिति
तात्पर्यार्थः ।

हं राजजातिः सुखसिद्धवासा
 धराधरस्येव तले स्थिता सा ।
 सान्निध्यतोऽस्या भयतः सुदूरे *
 राज्ये वरौवर्त्तनपास्तसूरे † ॥ ६८ ॥
 यतो यतो धावति साद्य जाति-
 स्ततस्ततः शत्रुजयो विभाति ।
 प्रतापतोऽस्याश्च शुभाशिषा वा
 सा तादृशी, सा च तथाप्रभावा ॥ ६९ ॥
 स्वजातिवृन्दस्य विपत्त्ययोधिं
 दृष्ट्वैव या चाप सुतुङ्गमाधिम् ।
 कुतो नु वात्सल्यमिदं वदुद्यत्
 राज्याज्जयिन्या वहिरस्ति तद्वत् ? ॥ ७० ॥
 न सैन्यमन्यत्प्रचकार सा यत्
 रराज राज्ञीत्यकुतोभया तत् ।
 विपक्ष-सेनास्त्वरितं स्वपक्षान्
 पश्यन्ति यद्वीजितगृध्रपक्षान् ॥ ७१ ॥

* भयतः सुदूरे—निर्भीका सती कदापि वसतीति भावः ।

† सूरे—सूर्यः ।

‡ वदवन्—पतद्गुपन् ।

का वा कक्षान्या भवति प्रजादे-
 र्धन्या विमाद्यन्ति न जातिवादे ।
 एकत्र घट्टे कृतवारिपाना
 नमन्ति तिष्ठन्ति गताभिमानाः ॥ ७२ ॥
 भ्रूषा हि जानन्ति गुणं सुदक्षं
 यथा जलस्योत्थितदेहरक्षम् ।
 राज्ञीप्रसादस्य तथैव तत्त्वं
 प्रजा हि जानन्ति लसन्महत्त्वम् ॥ ७३ ॥
 यदाज्ञयत् रोगिजनस्य रोगः
 व्यलीयत द्राक् रचितप्रयोगः ।
 सेनाधि*विध्वंसविधावकल्यं †
 चिकित्सकैरुद्भियते स्म शल्यम् ॥ ७४ ॥
 राज्यं विनष्टं भुवि राजदोषात्
 भवेदमात्यप्रभवादतोषात् ।
 नासीत् स राज्ञ्या, न च वा स तेषां‡
 राज्ञेयव रक्षाकवचञ्च येषाम् ॥ ७५ ॥

* भाषिः—मानसी व्यापः ।

† चकल्य—कटिति ।

‡ स—राजदोषः । स—सतीषः ।

अद्यापि यस्याः सचिवेष्वतोषं
 विलोकते नो खलु कोऽपि दोषम् ।
 तेनैव राज्यं चिरमस्तशोषं
 विराजते सम्प्रति पूर्णकोषम् ॥ ७६ ॥
 मुद्राधिपत्येऽपि च लाङ्गले च
 भान्ति * प्रजा युद्धचमूबले च ।
 राज्ञीति नाम्ना खलु ताश्च तुष्टा-
 स्तदीयवात्सल्यकथाभिजुष्टाः ॥ ७७ ॥
 विद्याप्रतिष्ठा जलदानवापी
 या लोकयात्राकृतसत्प्रथापि ।
 यस्याः प्रसादैरधुनाप्युदारे
 ज्वलन्ति दीपाश्च तथान्धकारे ॥ ७८ ॥
 इति प्रजानां हृदये कृतासना
 शशास राज्यं महनीयशासना ।
 सुहृन्मुदां यष्टिरियं मनोरमा
 तथा द्विषद्वायसवारणक्षमा ॥ ७९ ॥

अधिश्रितश्चैर्वयसि स्थिता नवे
 नवेन्दुभासायमियाय सा भवे ।
 सिताम्बरत्विट् विकसत्कुमुदती
 श्रिया समुद्भासितविग्रहोन्नतिः * ॥ ८० ॥
 ततः शनैः प्राप्य च यौवनं सा
 श्रिया समुद्दीपितराजवंशा ।
 क्रमोन्नतिं प्राप विधोः कलाया
 जयिन्यसौ श्रीपरिदृश्यकाया ॥ ८१ ॥
 सभां शुभस्यां ग्रहकान्तिकान्तां
 पक्षद्वयान्दोलनगाञ्च शान्ताम् ।
 विधाय तामिन्दुकलाञ्च चारु-
 स्त्रिपक्षमुद्भासयते स्म कारः † ॥ ८२ ॥

* अम्बरं—वस्त्रं, पक्षे—आकाशम् । चन्द्रपक्षे—चन्द्ररे चेतसा, राश्रीपक्षे—वस्त्रस्य भावस्यम् । कुमुदतीति—राश्रीपक्षे—कुः—पृथिवी, सुत—आनन्दः ; चन्द्रपक्षे—कुमुदतीपुष्पम् । राश्रीपक्षे—विग्रहः—देहः । पञ्चानन्दे—विः—मगनं, तत्र गङ्गाः—शुक्रादयः ।

† ग्रहः—जगद्ग्रहः, राश्रीपक्षे सभापक्षे च—ज्ञानम् । पक्षद्वयमिति—इन्दुकलापक्षे—सितसितं पक्षद्वयम् ; पक्षे—समायाः पक्षद्वयम्—उन्नतिशीलं (Liberals), रक्षणीयलक्ष (Conservatives) । चारुः—जगत्सारविधाता । सभा—पार्लियामेण्ट् (Parliament)—नामधारिणी । त्रिपक्षं—सभा (पार्लियामेण्ट्), चन्द्रकला (मसिदा), तां (विजयिनीम्)—इति त्रिपक्षम् ।

स्पर्शास्त्रसौन्दर्यनिभेव शुष्की

तथा भविष्यन्पञ्चमदोष्की ।

वरिष्ठविज्ञानघना सुमाना

खट्वप्रसूतेरिव या समाना * ॥ ८३ ॥

वर्णत्विषाङ्गैर्दुभिः सगन्धैः

पतत्तिपत्रै रचितानुबन्धैः ।

सा शाण्डिताग्रेव च पञ्चवाणी †

पञ्चोपचारैर्नृभिरित्यमानि ॥ ८४ ॥

नार्यो § यदीयांशुकरत्नभारं

चक्रुः समादाय नृदुप्रचारम् ।

पुरश्च पश्चाच्च तथैव तासां

चलत्सभा भीतिमती सुभासाम् ॥ ८५ ॥

* स्पर्शास्त्रा—स्पर्शमयः, तत्सौन्दर्यं खट्वमातरि राज्ञाच्च । भविष्यद्वृत्तः—खट्वः, राज्ञोपचारे—भविष्यद्वृत्तपातपुत्राः । जन्मदोष्की—जन्मभूमिः, प्रसूतिरिति यावत् ; किञ्चिदभ्यवहितकाल एव पुत्रप्रसवात् भविष्यत्पदप्रयोगः । जन्मत् सर्व्वं सुगमम् ।

† पञ्चानां वाचानां समाहारः—इति पञ्चवाणी (अरसेति शेषः) । अकारान्तोत्तरपदी त्रिगुः क्षियामिष्ट इति वार्त्तिकानुशासनम् । एतेन अरवाचसाङ्ग्यं नाटयति कविः ।

‡ वर्य्यः, लिट् (दीप्तिः), वर्य्यः, गन्धः, पतत्तिपत्रं (पत्रिपत्रः)—इति पञ्चोपचाराः ।

§ नार्य्यः इत्यादि—i, e, The train-bearers.

आसन्नपाणिग्रहणं वयस्या*-

स्तस्याः समुद्दीप्य लसद्रहस्याः ।

आसंस्तदानन्दविधावखर्वे

तन्मन्त्रिणस्ते सुहृदश्च सर्वे ॥ ८६ ॥

वरेति पात्रेभ्यभिधीयमाना

द्वियातुरा सा परिवृत्तमाना ।

पुरः सखीनां समुखी चलाक्षं

चकार चालीकरुपा कटाक्षम् ॥ ८७ ॥

वराभिसन्धिप्रधया ततस्ते

तद्दोषणापचधराः स्वहस्ते ।

काष्ठां परां प्रापयितुञ्च लक्ष्म्या-

स्तामाननन्दस्तरसा स्वपक्षाः ॥ ८८ ॥

वस्विन्दुमे खट्विभोः सशून्ये

वर्षे च तुर्ये† दशमेऽङ्गि पुण्ये ।

स पाणिबन्धः शुभफेब्रुयारे‡-

दिङ्मृदिनीकम्पयिता सुवारे ॥ ८९ ॥

* अथवा आसन्नसमाप्तेः विजयिन्वा विवाहः (Engagement) मस्यते ।

† १८४० ख्रिष्टाब्दे ।

‡ February.

अभूतपूर्वः खलु यः पुराभूत्
 विपक्षपक्षस्तथा मनोनुत् ।
 व्ययैरकाशीत् भुवि यस्य निःखं
 पदं क्रयादेः*सकितञ्च विश्वम् ॥ ६० ॥
 (युगमकम् ।)

इति गृहजलधेः पवित्रपारं
 सचिवगणः सगणस्ततोऽभ्युदारम् ।
 घटयितुमुचितं दयां दधत्या
 वरवरणं चक्रे धिया महत्या ॥ ६१ ॥

इति श्रीश्रीशङ्करीये विजयिनीकाव्ये
 विजयिनीराज्यप्राप्तिर्नाम
 द्वितीयः सर्गः ।

* क्रयादेः पदं—पक्षवीथिकाखण्डः ।

तृतीयः सर्गः ।

— ९९ —

किशोरलावण्यनिधेरनन्तरं
स्वयौवनं रत्नमियाय सा परम् ।
जयिन्यसौ रक्तसरोजवर्णिका
श्रुतिस्फुरच्चारुसुवर्णकर्णिका ॥ १ ॥
न गोचरे भारतवर्षवासिनां
स्थिताप्यसौ तद्यशसाञ्च भाषिणाम् ।
कथाभिरुच्चैर्यशसां समातता
न कस्य सा कर्णप्रथं समागता ? ॥ २ ॥
या मञ्जुला रत्नकदम्बपीना
पुष्पायुधस्त्रीव वयोनवीना ।
सूर्योऽपि राज्ये भजते न चास्त्वं
मनोऽपि यस्याः परितः प्रशस्तम् ॥ ३ ॥

मनांसि लावण्यसरोवरेऽस्यां
 राज्ञामथासन् कमलानि * तस्याम् ।
 लब्धुं न कस्यापि बभूव पुण्यं
 स्वयंवरस्यासनमच शून्यम् † ॥ ४ ॥
 केषां तदुल्लासपथङ्गतानां
 लाभे च विश्वासविवर्जितानाम् ।
 अभूत्तदाशोत्थितहृत्तरङ्गः
 स्वान्तेषु ‡ लीनः क्षतशक्तिसङ्गः ॥ ५ ॥
 बभूव सा यौवनरत्नमञ्जुला
 सभा बभौ तद्वरसंग्रहाकुला ।
 चराचरे चारुचराः प्रतस्थिरे
 नृपात्मजाः सद्गनि यच रेजिरे ॥ ६ ॥
 वरो जयिन्याश्च बभूव भौमः §
 स्थिरो विवाहं प्रति सार्वभौमः ।
 समं सुतैर्यस्य सुताः कुमार्यः
 स्फुरन्त्यहोऽद्यापि च राजनार्यः ॥ ७ ॥

* मनांसि एव कमलानि ।

† बभूवेति शेषः ।

‡ स्वान्तेषु—मनःसु । तदाशा—तत्ताभावा इत्यर्थः ।

§ सम्प्रति विवाहः (Marriage) प्रसूयते विजयिन्याः । तत्रादौ पाचवर्षमन् (७—१०) ।

स चाख्ययाल्बार्ट्* स विराट् स पार्थिवः

स चाभवद्भाम्यभृतां महानिव ।

स्वरूपसङ्गोभितकामिनौमनाः

शशंसुरेनं न च केऽपि सज्जनाः † ॥ ८ ॥

तमेनमुल्लासितचारुयौवनं

प्रमोदिताः के न समीक्ष्य सज्जनम् ? ।

कषाच यस्यास्तरणस्य सम्पदा

विरेजिरे के‡ भ्रमरभ्रमप्रदाः ॥ ९ ॥

मणिप्रसूनश्चियमावहन्त-

स्तथासिता-चरुतरा लसन्तः ।

वेशैर्भुवि ख्यातिमुपादधाना

नवश्चिया मौलिविराजमानाः ॥ १० ॥

(युग्मकम् ।)

नुनाव यं भूमिभृतां समाजः

स राजपुत्तः स च भाविराजः ।

कुलेन श्रीलेन च शिष्या च

गुणैर्यमुच्चैरभजद्दया च ॥ ११ ॥

* Albert (of Saxe-Coburg and Gotha).

† केऽपि सज्जनाः इत्यादि—इति काङ्क्षः ।

‡ के—मौली ।

एतेन सार्धं भुवनस्य राज्ञया
 मतं विवाहाय ददुस्तदा ज्ञाः * ।
 प्रीतिर्हि यस्याः खलु येन जाता
 तेनैव भाव्या शुभता ससाता † ॥ १२ ॥

स आल्बर्ट ‡ इत्येव समाख्यया श्रुतः
 प्रजार्थमानेन निरन्तरं स्तुतः ।
 अजन्यनेनैव करग्रहक्रिया
 महामहिष्याः सममद्भुतश्रिया ॥ १३ ॥

वरो जयिन्याः स समागतस्ततः §
 कथेयमुच्चैरभवत्प्रधानतः ।
 तडित्पथेनाविभिता च सा तता
 क्षणादभूत् भारतवर्षमागता ॥ १४ ॥

ततो गतिर्भद्रनृणां वरादरा
 तमीक्षितुं प्रादुरभूत्त्वरा त्वरा ।
 गृहे गृहे वादितवाद्यवादकै-
 रभूत् सभा चापि सुखाद्यखादकैः ॥ १५ ॥

* ज्ञाः—पण्डिताः । “शो विद्वान् क्षीमजेऽपि” इति कोषः ।

† “वर्ष-सात-सुखानि च” इति कोषः ।

‡ Albert.

§ Prince Albert landed at Dover on the 6th February 1840 and reached Buckingham Palace on the 8th.

गीतिः कृषिश्चापि तथैव चित्रा
 कला च यत्कण्ठमगात्प्रविष्टा * ।
 ताभिश्च साक्षादिव कन्यकाभिः
 राज्ञा च योऽशोभि समेधिताभिः ॥ १६ ॥
 उदार-विद्याः स च योधनास्ते
 विज्ञानशिल्पादिविशेषशास्त्रे ।
 उत्साहदो लण्डनमण्डनस्य
 श्रियश्च चित्रस्य चिरन्तनस्य † ॥ १७ ॥
 खृष्टे शताष्टादशसंख्यकेऽब्दे
 खतुर्थ्यमाने ‡ च सतुर्थ्यशब्दे ।
 तस्या विवाहोऽजनि दिङ्मिताहे §
 माघे मुदा रङ्गतरङ्गवाहे ॥ १८ ॥

* गीतिः—Art of music. कृषिः—Industrial art. चित्रा कला—Art of painting. "His feeling for art in all its forms was very sensitive and his executive skill, both as *Musician* and *Painter* very considerable."—*Encyclopædia Britannica*.

† "Here the prince conceived the idea of illustrating the life and work of one great master—Raphael—by a complete series of reproductions of his designs."—*Holme's Queen Victoria*.

‡ १८४० खृष्टाब्दे । सम्प्रति विजयिष्या विवाहोद्देशः (Preparations for marriage) वर्ण्यते (१८—१९) ।

§ दशमदिने दशमे । माघे—i. e. In February.

करग्रहोऽस्या नृपगर्वसङ्गहनः

स्वया श्रिया ग्रस्तसमस्तसङ्गहनः * ।

शिल्पिश्रिया रात्रिरगादलीकतां

व्यलीकयन्† द्यामपि गामिवागताम् ॥ १९ ॥

द्वीपः प्रदीपस्य रक्षोऽवलांशः

शब्देरिवाभूज्जनमाह्वयन् सः ।

भूकम्पमाशङ्क्य पयोधिरुच्चै

कराव वेलावनराजिगुच्छैः ॥ २० ॥

द्यौः शब्दसङ्घैरिव सम्पफाल

भल्लूकराजासन‡ मुञ्चचाल ।

वाचंयमाना निवृत्तप्रदेशे

भग्नं मनो, वाद्यद्वतप्रवेशे ॥ २१ ॥

खनिश्चकम्पे कनकादिनिर्मिता

ससप्तपातालविलादिसंस्थिता ।

क्षयैः‡ निर्जास्तित्वविनाशशङ्किनी

धनेश्वराणामपि भावनाजनि ॥ २२ ॥

* London.

† व्यलीकयन्—जना इति शेषः ।

‡ पक्षे—रक्षिवाधिमतेरासनम् ।

§ क्षयैः—विनाशार्थव्ययैः ।

साऽभ्यर्चिताये प्रबभूव कालौ *
 मुष्णे निपातोन्मुखषट्पदालौ ।
 दृष्टिर्बभौ रक्तिमसान्द्रधारा
 भूभारते फल्लुरजःप्रकारा ॥ २३ ॥
 दृष्टिक्रियादृष्टिरभूत्तदादौ
 तथैव चाशोभत तत्र सा गौः † ।
 पौष्णी च वाङ्मय्यभवच्च दृष्टि-
 स्ततस्ततः स्तम्भितनेचदृष्टिः ॥ २४ ॥
 बह्वपकारेण सदा नृपा नता
 भृशं वचः अहृदिरे तदागताः ।
 वसुन्धरानन्दमयीव निर्मिता
 रसान्तरारक्तिरभूत्तिरोहिता ॥ २५ ॥
 तदाज्ञया ये निगङ्गादिसुक्ता
 न्ययुञ्जतामीस्तु त एव सूक्ताः ‡ ।
 तेषां प्रियाणाञ्च बभूव तोषः
 शुभध्वनिर्मङ्गलगौतघोषः ॥ २६ ॥

* कलिकातायां कालीचरे कालीपूजां मनसि कलेदसुक्तम् ।

† गौः—इषिनी ।

‡ सूक्ताः—मधुरभाषिणः ।

तदङ्गगा कञ्चुलिका * सरत्ना,
तस्या धुरद्वारविधौ सयत्ना ।
रराज राजिर्नवसुन्दरीणां
कटाक्षदक्षेव च किङ्करीणाम् ॥ २७ ॥

तारावलीनामिव तत्र तासां
मध्ये कलाजीव † सुचारुभासाम् ।
सा पाटलाभारुणगौरवर्णा ‡
ललास ताडङ्क-निबद्ध-कर्णा ॥ २८ ॥

चूडामणिश्रीषु मणिं § नवं सा
बबन्ध सन्दीपित-राजवंशा ।
रूपेण सम्पादितचारुमूर्त्ति-
भूषावलीनामभवच्च पूर्त्तिः ¶ ॥ २९ ॥

तस्याः प्रयाणे, वरसुन्दरीणां
प्रयाणयोग्याम्बरधारिणीनाम् ।
वक्त्रैर्भूच्चन्द्रमसाञ्च सृष्टि-
स्तासां पथि प्रीततराक्षिदृष्टिः ॥ ३० ॥

* कञ्चुलिका—गाडन् इति भाषा, चासीदिति शेषः । "Her train was borne by 12 bridesmaids, daughters of Peers." † चाजी कला—चन्द्रकला ।

‡ चत्वनगौरीवर्णः ।

§ मणिं—कङ्कनरत्नमकमिति यावत् ।

¶ "She wore a wreath of orange blossom, and round her shoulders the collar of the Garter."—Holme's Queen Victoria.

सौमन्तविन्यस्तद्वपन्मणिः * सा
 तेनैव विस्मापितसर्वविश्वा ।
 अपूरि कापि द्युतिरन्त्रताया
 दिङ्मण्डलाङ्गादकरी शुभायाः ॥ ३१ ॥
 सिता न कृष्णा न तथैव पीता
 पीतासिता चापि पुनः सितौता ।
 पदे पदे कञ्चुकिलाभिराभि-
 र्यासौत् वराभिर्विलसद्भिभिः ॥ ३२ ॥
 सा देवसक्तेव न मर्त्यरक्ता †
 देवी यथा श्रीर्दनुजारिभक्ता ।
 रराज राज्ञी नरराजपार्श्वे
 शुचिस्मिता माल्यरजःप्रकर्षे ॥ ३३ ॥
 वाद्यैरगद्यैर्जयमङ्गलेन
 स नीतपूर्वः ‡ चतुरङ्गसेनः ।
 सा चन्द्रिकेवाविरभूत्प्रसन्ना
 पाञ्चस्य गात्रान्तिकसन्निषन्ना ॥ ३४ ॥

* द्रवन्मणिः—कडिभूरनामा स्थातः ।

† अवाधना राज्ञाः परिषद्यज्ञिका (Celebration of marriage) वर्ण्यते (३३—४८) ।

‡ “भूतपूर्वेषु चरट्” इति सूत्रे दर्शनात् “पूर्व”शब्दस्य परिनिपातः, सुसुपेति समासश्च ।

सः—वरः । सा—विजयिनीत्यर्थः । “The marriage was celebrated at the Chapel Royal, St. James’s.” “The Prince had preceded the Queen to the Chapel,” “After a short interval the Procession of the bride entered.”

वरस्य कण्ठे स्रजमर्पणाय
 दधार, लज्जां मनसा विहाय ।
 स्मेरानना सर्व्वसमक्षमेषा
 वेशप्रवेशाच्च मुच्यारकेशा ॥ ३५ ॥

उद्यानपुष्पै रचितोपरागा
 गन्धैश्च नीरन्ध्रितदिग्विभागा ।
 विवाहशोभाजनि तत्र तस्या
 दिदृक्षयानन्दलसत्सदस्या ॥ ३६ ॥

करं दधारात्मकरेण भर्तुः
 किञ्चिद्द्विधा तत्र विवाहकर्तुः ।
 शरच्चरच्चन्द्रकलेव पात्री
 भृशं श्रियालक्ष्यत चारुगात्री * ॥ ३७ ॥

सा जङ्गमा चन्द्रकलेव पात्री
 शुभप्रभाभासितचारुगात्री ।
 बभूव पद्मेव विराजमाना
 लावण्यगङ्गाद्यतसन्निधाना ॥ ३८ ॥

* "अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्य" नित्यमेव वा लीङ् ।

तौ दम्पती हीर* हिरण्यभाजौ
 दुकूलयोभाविलसन्मभाजौ ।
 यावेकतालावपि सप्ततालौ †
 कर्षीरथे ‡ रेजतुवच्चभाजौ ॥ ३८ ॥

वाद्योद्यमैर्गर्ज्जदिलाविलाया §
 मुखाब्जुज्यस्तमनःशिलायाः ।
 काप्याविरासौद्दुतिरिन्दिराया
 वरस्य तस्यापि वरा धरायाः ॥ ४० ॥

ताम्बूलसेवाविमुखे प्रदेशे
 मुखे त्विदन्यैव तथैव केशे ।
 अन्या विवाहव्यवहारमाला
 तथैव च व्यञ्जनपक्तिशाला ¶ ॥ ४१ ॥

न रञ्जितं सूक्ष्मपटैः स्त्रियः शिरः
 ततो न चास्मिन् मुखचन्द्रिकागिरः ।
 न देशरीत्या च भुवः प्रदक्षिणं
 न पूजनं दैवमभूत् सदक्षिणम् ॥ ४२ ॥

* हीरः—हीरकम् ।

† एकतालाविति मनुष्यमानेन ; सप्ततालाविति कर्षीरथाधिराजम् ।

‡ कर्षीरथः—पुष्पादिरञ्जितरथः । § रला—शुचिणी, तद्विलाजि—नक्षत्राणि ।

¶ दक्षिणं चासीदिति शेषः । पक्तिः—पाकः ॥

न चाम्बिराजान् न तद्विन्धनागमः
 पुरोधसा न स्याच्च पश्यते नमः ।
 तद्यापि निष्पत्तिमिवाद्य सा क्रिया
 नवाङ्गपूर्णेव न राजतो भिया ? ॥ ४३ ॥
 सुखेन तन्मन्त्रमुवाच पण्डितः
 पुरोहितः * कञ्चुकवस्त्रमण्डितः ।
 न वर्त्तितव्यं हि हिमप्रदेशिना
 जनेन केनापि च कञ्चुकं विना ॥ ४४ ॥
 मिथः श्रिया पूर्वतरावुदारौ
 नृणां वने चञ्चलपुष्पहारौ ।
 तौ रेजतुर्व्यञ्जितनेत्रतारौ
 पत्रैः प्रसूनैरिव कर्णिकारौ † ॥ ४५ ॥
 पुरैव सहर्षणरत्नमन्दिरे
 बज्रश्रिया दीपवरा विरेजिरे ।
 विजग्मतुस्तत्र समं ‡ महामती
 करं समादाय करेण दम्पती ॥ ४६ ॥

- पुरोहितः—The Archbishop of Canterbury. † उवाच निवेद्येकशेषः ‡
 † समं—तुल्यकाव्यम् । "After the conclusion of the ceremony, the
 Queen and Prince Albert, with the members of the Royal
 Family and the Principal Ministers of State passed into the
 Throne-room."—Holme's Queen Victoria.

निजप्रियाभिः सह चानुदृष्टवः
समाययुस्तत्र नृणां समष्टयः ।
तयोर्द्वयोः श्रीमुखद्वर्गनेच्छया
प्रतिष्ठया व्याप्तया च भावया * ॥ ४७ ॥

अनेकघस्ता†कधि ताण्डवं बभौ
दिने दिनाङ्गे ‡ निशि चोत्थिते रवौ ।
दिदृक्षया चापि विरेजिरे जनाः
सभाष्टहे हेमविकल्पितासनाः ॥ ४८ ॥

इत्थं तयोः पाणिनिपौडनेन
दृढैकताभूत् विधिवन्धनेन ।
वरो बभौ दृक्ष इवाम्बनामा
काया परा तस्य बभूव रामा ॥ ४९ ॥

* प्रतिष्ठयादि—प्रतिष्ठां गतया सम्प्रसादयके, चरित्यवस्थित्या भावना च इति भावः ।

† तस्य—दिनम् ।

‡ दिनाङ्गे—“चपूषाङ्गे नका कथितम्” इति भाष्येराक्षरचरद्वन्द्वेन चरैक्यमपि वाचिक-सम्प्रसादः उक्तः—इति गोपीचन्द्रः । तेन दिनाङ्गे इति पदं विभक्तिः ।

तयोद्यान्तर्नगरे प्रवासः
 क्रमात्ततोऽभूत् यशसां विकाशः ।
 इमौ मिथः केवलमुच्चगीतौ
 बभूवतुर्नाम वियोगभीतौ ॥ ५० ॥
 समासनस्थौ च समानभावौ
 समान्तरावेकरसानुभावौ ।
 समत्विषौ सैन्यलसत्प्रताकौ
 विरेजतुस्ताविव चक्रवाकौ * ॥ ५१ ॥
 सखा सखीस्नेहरसे निमज्जितौ
 रराज तत्रैव चिरं तयान्वितः ।
 सखी तु सख्युः समुदायमङ्गला
 बभौ करीन्द्रस्य सुवर्णशृङ्गला ॥ ५२ ॥
 ततो विवाहे रचिते च साङ्गे †
 रिक्थस्य वर्षैरुपशोभिताङ्गे ।
 दिव्या प्रभूणाञ्च दृष्ट्यथोदः
 सभक्ष्यभोजः प्रबभौ प्रमोदः ‡ ॥ ५३ ॥

* पुमान् ज्ञयेति "चक्रवाक"विशेष एकशेषः ।

† साङ्गे—निवृत्ते ।

‡ विवाहानन्तरमिदानीं भोजनव्यापारी (Wedding-Banquet) वर्धते किञ्चित्
 (५१—६३) ।

सूर्यदेपिमरौचिदौपगहने
 प्रत्येकदौपानने
 रय्ये श्वेतशिलातले सुविमले
 संस्कारकार्योऽप्यले ।
 दर्वीभिः कनकादिकण्टकवरै-
 रन्यैरुपायान्तरै-
 राहारोऽयमुपाह्वयत् जनचयं
 भिन्दंश्च पीडाभयम् ॥ ५४ ॥

एकदा त्रिविधमिन्द्रियं शनै-
 स्तृप्तिमाप बद्धधा विलोकनैः ।
 एकपक्तियुगनद्ववाहि तत् *
 भोजनं प्रवष्टते सुगन्धवत् † ॥ ५५ ॥
 घ्राणतर्पणमभून्नसोर्धनः
 श्रोत्रयोरशनमुत्तमः स्वनः ।
 व्यञ्जनं वदनमुत्तमौदनं
 लोचनञ्च बभुजे प्रियाननम् ॥ ५६ ॥

* पक्तिः—पाकः । युगनद्ववाहि—एकैकशः स्थाने युक्तयुक्तमेष भोजनमिति भावः ।

† सर्वधनीतिवत् समासः । 'प्रभाववान्,' 'सचिद्बहुलवान्' इत्यादिवत् प्रयोगश्च ।

केऽपि तत्र मधुपानमोहिता
 लज्जया समभवंस्तिरोहिताः ।
 नायिकाभिरश्नेऽभवन् परे
 सत्कथाभिरुदिताग्रहा वरे ॥ ५७ ॥

उच्चमूल्यवरकञ्चुकात्विषा
 तत्सदोऽथ शुशुभे नृगौदशा ।
 तन्मुखैर्ललिततेजसोज्ज्वलं
 पङ्कजव्यतिकरैरिव स्थलम् ॥ ५८ ॥

मिटान्नपक्वान्नलसत्सुपूपै-
 र्निर्म्माणमाहात्म्यविभातरूपैः ।
 मत्स्यशिङ्कादौ र्दधिदुग्धकुल्या
 प्रवर्णिताभूदतिदीर्घमूल्या ॥ ५९ ॥

नानाविधाः संस्कृतमांससङ्घाः
 समाहृतास्तैव विहङ्गजङ्घाः ।
 यद्यैव च प्रादुरभूच्चसूक्ति-
 स्तद्यैव तेषां प्रवभूव भुक्तिः ॥ ६० ॥

मन्वा बभौ व्यञ्जनपण्यशाला
 ज्योदयाहोपितहेमजाला ।
 राक्षसा द्रव्यवरैरदीर्घा
 बभूव सा तत्क्षणमेव पूर्णा ॥ ६१ ॥
 वसन्तपद्मान्वरसै रसालैः
 फलैस्तथा दुग्धमयालवालैः ।
 द्राक्षादिभिर्दाडिमनारिकेलं *
 भोक्तुर्ददौ प्रीतिमयातिवेलम् ॥ ६२ ॥
 कदलफलसमष्टिर्दृष्टिमात्रात्मतुष्टी-
 व्यञ्जनयदिह, लब्धे तृप्तिवन्देऽस्तनिन्दे ।
 मधुरसरघचक्राद्या च धारा मधूनां
 सुखयति हृदयाजं सा स्म तासां बधूनाम् ॥ ६३ ॥
 शिरसि शिरसि तेषां यन्त्रतः पुष्पवृष्टि-
 र्यरचयदतिशोभां, तुष्टिरासीत् सपुष्टिः ।
 इति कतिपयघण्टैः पार्थिवोल्लासयामास †
 परममग्नज्जातं लीलयाभूत् समाप्तम् ॥ ६४ ॥

* जत्र उमाहारवन्ती द्रष्टव्यः (जातिरमाचिनामिति सूत्रेण) । The two stanzas (62 and 63) refer to the Dessert-Service.

† पार्थिवानामुक्तासीत्यनेति पदं "लीलया" इत्यस्य विशेषणम् । जातं—इत्यम् ।

एवं श्रिया दिग्विजयार्जनेन
 वयःप्रमाणेन तथा धनेन ।
 तेनैव भर्तुः सुमुदे सुगात्रौ
 नारीषु सा श्रेष्ठतमा सुपात्री ॥ ६५ ॥
 अथैकदा तेन सहैव पत्या *
 चकार सा वाजिरथस्य गत्या ।
 वहिःप्रचारं रचितेऽधिमञ्चे
 वने वसन्तीय† मरुत्प्रपञ्चे ॥ ६६ ॥
 तदङ्गमङ्गेन तथैकतीक्ष्णतं
 तुरङ्गपृष्ठे तु तथैव तद्भुतम् ।
 अभूत्तयासौ शृगयाकृताग्रहः
 स चार्द्धनारीश्वरविभ्रमावहः ॥ ६७ ॥
 सा हेमगौराङ्गमपाङ्गभङ्गैः
 स्वभ्रूलताचारुविलासरङ्गैः ।
 निक्षिप्य वाद्यास्तृतगीतसत्रे ‡
 पात्रस्य गात्रे विबभौ सपत्रे § ॥ ६८ ॥

* अश्वियादिना चतुर्भिः स्त्रीभिः शृगयावस्र्जनं (Hunting-Excursion) प्रसूयते ।

वाजिरथस्य—अश्ववाहितयानस्येत्यर्थः ।

† वसन्तीयेति—हिताये प्राक् क्रीतादिति वृत्तव्यः, सा श्वर्ये तु सन्निवेशादिना अश्व-
प्रसङ्गः ।

‡ सत्रं—वसं, शृगयासूत्रित्यर्थः ।

§ सपत्रे—सवाङ्मने, अश्वोपरिस्थे इत्यर्थः ।

चरन्त्यसौ सेहमयञ्च दुग्धं
तं मोहितं प्राक् पुनरेव सुग्धम् ।
चक्रे च, बभ्राम च सा निकुञ्जे
तेनैव सार्द्धं स्फुटपुष्पपुञ्जे ॥ ६६ ॥

व्याघात् सदारो हरिणः सदारात्*
एकः स बिभ्यत् प्रययौ तमारात् ।
ऋगौ च तं वीक्ष्य ऋगेण नीता
सुदीनदृष्टिं तनुते स्म भीता ॥ ७० ॥

प्रिया च तं मन्तमिवान्तरङ्गा
निवारयामास पतौङ्गितङ्गा ।
स चान्यदन्यद्वनमाविवेश
प्रियाञ्जयाकारि मनोनिवेशः ॥ ७१ ॥

लक्ष्मेष्वयं प्रागभवत्प्रशंसौ
स वादयामास वनेषु वंशीः ।
निशम्य गीतानि ऋगा विलोला-
स्तस्तस्मैयुस्वरितं सकोलाः ॥ ७२ ॥

* सदारीं तदीरुहामिदंनयाचर्चनं किरति (७०—७१) ।

स वेदितोऽभून्मृगजाकुलेन

दाता वचा वाचकमखलेन ।

स चाश्रितः प्राक् ऋगवाक्यशास्त्रं

प्रभाषयामास च नालिकाश्रम् * ॥ ७३ ॥

वनेचराणां प्रवभावजेयः

पञ्चाननौजाः सं च सारमेयः ।

राज्ञीकृतैः षड्गुणयोगयुक्तः

बली वनेऽभून्निजपाशमुक्तः ॥ ७४ ॥

श्वा मातरिश्वेव ततस्त्वेरावान्

गर्तादपि व्यानयति स्म शावान् ।

चक्रे च सम्मर्द्दनमप्यरूणां

वनान्तरेऽध्यासवतां वरूणाम् ॥ ७५ ॥

इति ऋगमहिषादेर्व्यूहभट्टं विधाव

प्रणतसहसरेभ्यस्तानिमान् सम्प्रदाय ।

वनभुवि विचरन् स प्रह्वया श्वस्तदानीं

परतरमरमापत् † कान्तया राजधानीम् ॥ ७६ ॥

* नालिकाश्रं—कन्दुकम् इति भावा ।

† चाक्रीतेलुङ्गि रूपम् ।

वनमिति घनहिंस्रैः शून्यरूपं विधाय
प्रियजनगणसङ्गी तत्प्रदेशं विहाय ।
पथि च जयपताकापल्लवैर्वीज्यमानः
पुरमनु जयलक्ष्म्या प्राविशल्लब्धमानः ॥ ७७ ॥

कदाचिदास्थानवहिर्गतं तं
सखी सखीप्रौतिरसे वसन्तम् ।
लिलेख पथं विरहोक्तिपूर्णं
विहाय सख्यं विधुरेव तूर्णम् ॥ ७८ ॥

“विदेशिबन्धो ! कुशलं निरापत् ?
सुखप्रभाता क्षणदा नु तावत् ? ।
मनः प्रसन्नं नु न पापतापि
विडम्बना क्लेदयते न कापि ? ॥ ७९ ॥

स्थितं स्मृतेरध्वनि ललङ्घ्य*सख्यं
किमस्ति तदयद्भवताधिरक्ष्यम् ? ।

यल्ललङ्घनं पार्थिवसन्निधानं

पश्यन् संस्थासु न खिद्यमानम् † ॥ ८० ॥

* लङ्घ्यः—इलङ्घ्यः (England. प्रथमसर्गस्य २३श्लोकस्य टीका द्रष्टव्या) । लङ्घ्यसख्यं स्मृतेरध्वनि इति किम् इत्यन्वयः, इलङ्घ्ये लया सह यत् पूर्वं सख्यं सन्पादितं, तदधुना क्षरसि किमिति तात्पर्यार्थः ।

† न खिद्यमानम्—इति काङ्क्षः । खिद्यमानमालो इति यावत् । संस्थासु—सभासु । पार्थिवस्य तस्य सन्निधानम् उपस्थितमित्यर्थः । यल्लङ्घनमिति—यस्य इलङ्घनस्य लङ्घनं नाम नगरमिति भावः, कर्तुं पदमेतत् ।

विराजते प्राप्य च योऽद्य पार्थिवः
 पदं भुवः सर्व्वदिबः स्थलादिव ।
 व्यथां स जानाति न हन्त ! योषितः
 कथं नु यो लण्डनभूचिरोषितः ? ॥ ८१ ॥

अथैकदाहं विरहेण दुर्व्वला
 पदाति-रानीतनदीतटस्थला ।
 समानदुःखा निशि चक्रवाकिका
 मया व्यलोकि क्षतशक्तिरेकिका ॥ ८२ ॥

विधाय तां क्रोड़वराम्बरान्तरे
 मयैव रुद्धास्ति सुवर्णपिञ्जरे ।
 ममेव तस्या विरहेऽस्ति दारुणः
 प्रपीड्यते तेन च सा पुनः पुनः ॥ ८३ ॥

चरस्तु तस्याः प्रियकामया मया
 न्ययोजि राजन् ! वरसङ्गमाश्रया ।
 तया मम प्राणधनोपमानया
 निनीयतेऽहः पुनराग्निचिन्तया ॥ ८४ ॥

सा खेचरीयं प्रिय ! कातरेण
निवेदितार्त्तिर्बहुधा रतेन ।
प्रियस्य राज्ञश्च सदा-विभातैः
प्रतीक्षते दर्शनमश्रुपातैः” ॥ ८५ ॥
ज्ञात्वा स पचादिति मर्त्यराजः
प्रस्थानमाज्ञाय समाजभाजः ।
प्रियान्तिकं प्रेष्य मनः पुरायं
पञ्चाङ्गतं तस्य चकार कायम् * ॥ ८६ ॥

इति कतिपयकालं लण्डनीये प्रदेशे
वसति सति महिष्या तन्मृषे सन्निवेशे ।
सुरभिसमयलक्ष्मीः† पुष्पितारामकुञ्जा
द्रुतपदमधितस्यौ खसिया रक्तगुञ्जा ॥ ८७ ॥

इति श्रीश्रीश्वरीये विजयिनीकाव्ये विजयिनीविवाहो
नाम द्वतीयः सर्गः ।

- “When Easter came (1844), the Prince left England, feeling that duty demanded his presence in Coburg.” He returned in June 1844.

† वसन्तसमय इति यावत् ।

चतुर्थः सर्गः ।

शुभदिवाहविधेः परतस्तयो-

र्मुदमिवानयितुं जगति द्वयोः ।

अथ मधुः शुशुभे कुसुमत्विषा

समभिगृह्य दिनानि तथा निशाः * ॥ १ ॥

मलयपक्षसमीरणवीजितो

वनवधूकुसुमाञ्जलिपूजितः ।

दिशमुपेत्य जगौ नृगपक्षिणां

रसनया स नयादिव दक्षिणाम् ॥ २ ॥

(युग्मकम् ।)

- महाकाव्यातुरीयात् किञ्चिदसम्बन्धं कियते (१-११) । "The climate of London is generally mild and according to the seasons equable, with an early spring and a long autumn."—*Encyclopædia Britannica*.

स्फुटितपुष्पघटा च पदे पदे
 सपदि षट्चरणद्युतिमादधे ।
 ध्वनिरभून्मधुरं मधुमदने
 सवयसां वयसामपि निर्जने ॥ ३ ॥
 भ्रमरपक्ष्मणैः सहसाऽसितं
 कुसुमितैश्च नगैः सुषमान्वितम् ।
 मधुमहे * दृणुते स्म महेन्दिरा
 रसमुदा समुदायवनं स्थिरा ॥ ४ ॥
 उपचितः सकलर्त्तुनृपो यदा
 तरुगणा मुमुचुश्छदनं तदा ।
 अपि सदागतिना परिधावता
 वनलतानलताण्डवनं गता ॥ ५ ॥
 ध्वनिरभूत् किल कोकिल-कण्ठतः
 कुसुमदृष्टिरपि द्रुमतस्ततः ।
 मलयचन्दनगन्धचयोऽन्यतः
 पवनतोऽवनतो वनतस्ततः † ॥ ६ ॥

मधुमहे—मधुसूते । महेन्दिरा—वसन्तलक्ष्मीः ।

चन्दनगन्धचयः पवनवेगवशात् ततः (प्रसृतः) सन्, अवगतः (बहुतां गीतः) चम्-
 दित्वर्थः । The scent grew mollified, as it spread far and wide.

न वचनं न कटाक्षपरिक्रिया
 प्रसरणं स्वजनान्न वहिर्हिता ।
 युवतिदृन्दमहृष्यत तैर्जनैः
 करधरैरधरैरधितचुम्बनैः ॥ ७ ॥
 इदमिवाह मधुः स्म वचः स्वयं
 द्विरदृष्टहितवाद्यरवैरयम् ।

“शशधरस्य करैर्भुवने तता
 तुहिनता, हि नता रवि-तापता * ॥ ८ ॥
 विधिद्वयावशतो भव-निर्भिति-
 स्तत इयाय शनैर्जनसंस्थितिः ।
 स विदधे स्त्रियमेव जगन्निधिः
 कमलिनी-मलिनीलकचां † विधिः ॥ ९ ॥
 पुरुषतो रमणी-जठरे प्रजा-
 वृद्धिरेऽद्य च तन्नियमाङ्गजाः ।
 शशिकलाविनिभेव च सा ‡ ततः
 सकलया कलया समपूर्यत ॥ १० ॥

* भुवने तुहिनता ततेति—वसन्तसमये चन्द्रस्य रश्मिपककिरणाः प्रीतिजनकतां भजन्ते इति भावः । रवितापता ततेति—रविकिरणस्य च स्रष्टुता जायते इति भावः । वाद्यरवैरित्यत्र सङ्घर्षे वृत्तीया ।

† अलिबम्रीलः कचः—इति स्त्रीपदे । अलिरेव नीलकृष्णस्वानीयः—इति कमलिनी-पदे । स्त्रीवासतिस्तदुत्साहियोतनाय कमलिनीया शशिकलया च सङ्गः सङ्गमस्तुक्कम् ।

‡ सा—पूर्वोक्तोक्ता स्त्रीजातिरिति भावम् ।

विलसितः स च यद्वपुषीश्वरः
कुसुमनिर्भितपञ्चशरः स्मरः ।
स हि पुनर्भियते न रणक्षतो-
ऽप्यमरतोमरतोऽप्यथवान्यतः ॥ ११ ॥

दधति यं † हृदये निदिबौकसः
स्वयमलक्ष्यगतिर्न च कुच सः ।
दिवितलेऽपि भुवोऽस्ति जलाशये
पुनरसौ नरसौधमुखालये” ॥ १२ ॥

(कलापकम् ।)

गिरमिमामभिधाय ततः शनै-
र्विहगकूजन-घट्पदगुञ्जनैः ।
मधुरियाय मुखे सहसा दिशा-
मतनुना, ‡ तनुना ज्वलितोऽर्चिषा § ॥ १३ ॥

- * तोमरः—चक्रविशेषः । अथवा सुरनरादिभित्तस्य न कापि चतिरिति भावः ।
यावत् संदनमात्रा प्रायधानुविशेषः शरीरे तिष्ठति, न तावज्जीवनमाश्रयता इति
तात्पर्यार्थः । चन्द्रकिरणस्य स्त्रीजातेषु प्रशंसासुक्तिषु दाभ्यानिदानौ करस्य प्रशंसा
गीयते इति द्रष्टव्यम् ।

† यं—करमित्यर्थः ।

‡ मतनुना—करेण सह इत्यर्थः ।

§ करेण सह मधुः तनुना व्यापकेन चर्चिषा-तेजसा ज्वलितः सन्, दिग्भां मुखे वचन-
परम्पराभिः प्रादुर्बभूव इत्यर्थः । गुञ्जनैरित्यत्र करणे द्वितीया ।

जितहिमा न निदाघपरम्परा
 जितनिदाघमभून्न हिमं त्वरा ।
 द्वितयमेव तदा विनतं जनै-
 रुभयतो*ऽभयतो† ददृशे जनैः ॥ १४ ॥
 नवमुपान्तशिवारवमद्भुतं
 द्रुतपदैः शशकैरपि विद्रुतम् ।
 वनमभूत् ससरः करिखण्डितं
 कदलवहलवद्द्रुम-मण्डितम् ॥ १५ ॥
 वनवराहकुलैरुषितं समं
 मृगमृगीगणगुम्फितमुत्तमम् ।
 कचिदिवाकुलमुद्धत-मारुतै-
 रनलवन्नलवः*न्मुखरं रुतैः ॥ १६ ॥
 (युग्मकम् ।)
 सुरुचिरं कलहंसगणावृतं
 सरस-सारस-सारचमत्कृतम् ।
 विलमपि द्रुमकुञ्जविराजितं
 कमलवन्मलवज्जलवर्जितम् ॥ १७ ॥

* उभयतः इति—अनादरे वृत्तिः ; यौगसमर्थं शीतसमयशालाहलेत्यर्थः ।

† अभयतः इति—हृल्ये पक्ष्मी । अतिप्रबलयोः शीतवीरयोः प्रारब्धकाली यथा लोकाः, “अतिदाहयोऽयश्चतुरागच्छतीति” मयाकुलो भवति, सकलसुखप्रदकं वसन्तस्य प्रारम्भे तु न तथा इति अभयत इत्युक्तम् ।

‡ जनैः सह सम्यः इत्येव समासः कार्यः । मलः—मलः, वाचस्पतित्वर्थः ।

तरुगणा नवपल्लवधारिणः
 खनगणाश्च निकुञ्जविहारिणः ।
 सुरभिपुष्परुचा भृशमुन्नते
 स्मरसखे रसखेलनतां गते ॥ १८ ॥
 यदुदये सति भङ्गमितं तम-
 स्त*मभिवीक्ष्य रथे सविहङ्गमः † ।
 निजदृशामिषमैक्षत भार्थया
 खगगणो गगनोपरिचर्यया ॥ १९ ॥
 तत इतो भ्रमिता वनधेनवः
 पवनवेगचला इव वेणवः ।
 अतिबभौ पशुपंक्तिरलङ्कृता
 सचमरा च मरालगणान्विता ॥ २० ॥
 मधुरमेव चुकूज पिकीं पिकः
 कुवचनं स्म शृणोति न चापि कः ।
 रतिद्वतं प्रियया सुमुखे स्मरे
 क कलहं कलहंससरोवरे ? ॥ २१ ॥

विषयिणः सुखभोगसमीहया
 विविधवर्त्मनि ते विहितोदयाः ।
 मधुदिनं व्यनयन् नृमुदावहं
 परमया रमया * समराचग्रहम् ॥ २२ ॥
 शुभदिनं खलु तन्न च दुर्द्दिनं
 यदभवन्मधुना विलसत्किणम् ।
 प्रणयिना वनिताः सह सङ्गता
 सुसुदिरे सुदिरेण † तडिल्लताः ॥ २३ ॥
 विरचयन् भणितिञ्च पुरातनीं
 प्रियवियोगभिदे धृत-तर्जनीम् ।
 मधुरसौ गतनिद्रतमस्त्रिनीं
 मद्यते दयते स्म न कामिनीम् ॥ २४ ॥
 “न हि शठेन हितो वचनव्यय-
 स्त्यज ततोऽनुनयं वितथाशय ! ।
 त्वमिह धूर्त-पथे परया कृतो ‡
 रसिकयासि कयाप्यनुलोभितः” ॥ २५ ॥

* रमा—प्रिया गारीत्यर्थः ।

† सुदिरेण—निवेन इत्यर्थः ।

‡ धूर्तपथे—कापव्यमार्गे । अपरया कयापि त्वमनुलोभितः सन् कापव्य-मार्गे कृतोऽस्ति इत्यन्वयः । वितथाशयेति—कथोचनमयम् ।

कमिति कापि विगर्ह्य च खण्डिता
सपदि मानविधावथ पण्डिता ।
वत ! निरास पतिं विगताशना
कपटतः पटतः * पिहितानना ॥ २६ ॥

(युग्मकम् ।)

अवचसां चिरमानमखण्डयत्
कुसुम-केलि-कृतं कलहं जयत् ।
मृगदृशो मृदु-कौशलतः सृतं
कवलतो बलतो वचनामृतम् † ॥ २७ ॥
विपिनभू रचितापणभूवने
फल-फलैः सदलैश्च नृ-वीक्षणैः ।
अपि सपर्ण-गुवाक-चयावृता
समधुका ‡ मधुकाम्बफलास्तृता § ॥ २८ ॥
द्रुतमभूदनभूर्धन-शाङ्गला
निविडकेशचयेव नवाबला ।
कुसुम-सौरभमुन्मिषितान्नगात्
पवनतो वनतो बहिरन्वगात् ॥ २९ ॥

* पटतः—पक्षेय ।

† मृगदृशः कवलात् (सुखात्) निःसृतं वचनामृतं, कवलययानमरम्, अपिमानवतो
प्रियाणां मानं वक्षेन अखण्डयत् इत्यन्वयरीतिः ।

‡ मधुकं—यद्विषा, यद्विमिश्रितं माषा । § मधुकासेत्यादि—इषासे कम्पत्यः ।
विपिनभूमिरापणभूमिरिव रचिता आसीदित्यर्थः ।

न हि विधुर्विसिनीं निशि हासयेत्
 अहनि तद्वदि किं मुदमानयेत् ? ।
 इति रूपेव तदा न चकार किं
 नृसविता सवितारकमेव विम् ? * ॥ ३० ॥
 मधुनिशा किमियं सकलोत्तमा ?
 किमुत तस्य रमा स्फुटचन्द्रमाः ? ।
 किमुत वा चिदिवात् सुषमोन्नता
 नवसुधा वसुधातलमागता ? ॥ ३१ ॥

लसद्विहङ्गमागमागमाप माधवीच्छवि-
 स्ततो धरा-धराधरा ध्वनत्पिकाधरा वभुः † ।
 मधूत्थिते कुतूहले, मधुक्षरज्जलस्थले
 वभाटतुर्यदा मधु, न के मधुन्नतिं दधुः ? ॥ ३२ ॥
 इति श्रियोऽम्बुधेः स्वके तटे मनोजनाटके
 मधूद्भवे महोत्सवे प्रवर्त्तिते भवे नवे ।
 स्वयञ्च गायको मधुर्नटीव कोकिलावधू-
 र्विदूषको भवन्नलिस्ततान तत्कथावलीः ॥ ३३ ॥

* विम्—गगनमित्यर्थः ।

† माधवीच्छविः वसन्तशीला, लसन् विहङ्गमानां पक्षिणाम् आगमः समाननी यत्र ईदृशम् अगं वक्ष्यन् आप इत्यर्थः ।

‡ धरायाः प्रथित्याः ये धराधराः पर्वताः ते, ध्वनतः पिकानां पक्षिणाम् अधराः अधरीषाः यत्र तादृशा वभुः, पिकध्वनित इति यावत् वभुः इत्यर्थः । न केवलं वक्ष्ये पक्षिसमागमः, पर्वता अपि पक्षिजनप्रसिद्धता वभूवुरिति तात्पर्यायः ।

इत्यमुच्चसुरभेः समन्ततः

सा*ऽनुभूय च मुदं वसन्ततः ।

तेन च प्रणयिना समं वरा

हर्षमाप बद्धधा दृहत्तरा ॥ ३४ ॥

यानरत्नवरवाहनादिभिः

सज्जितैः क्वचिदथाश्वसादिभिः ।

तत्र तत्र विजहार निज्जने

सा प्रियेण सह पुष्पिते वने ॥ ३५ ॥

तेन सार्द्धमबला वरान्तरा

स्वप्रियेण यशसा विकस्वरा ।

दिद्युते कमलकामिनीव सा

भास्करेण कलिता दयान्मसा ॥ ३६ ॥

तं कदाचिदक्षतावनेजनं

गाजरत्नकमुपादिशत् जनम् ।

राज्यरूपनिगडि स्थितं न तं

सा बभार विनयादुपानतम् ? ॥ ३७ ॥

* सा—विजयिनीत्यर्थः । अथेदानीं तयोदम्पत्योर्गर्हस्थसुखादिकं वर्ण्यते (३४—४०) ।

† मिरयासने नञ् ।

आफलाप्तिसमयाच्च तं नता
 सा पुषोष परमां मुदं गता ।
 एकचक्षुरपतत् तदीक्षणे
 मातुरन्यदपतत् प्रजेक्षणे ॥ ३८ ॥

वामपार्श्वपरिरज्यमानया
 सोऽप्यभूदथ तया वयःस्थया ।
 भूविभूतिततिरञ्जितत्विषा
 भूमहेन्द्र इव कम्पितद्विषा ॥ ३९ ॥

राज्यवासिमनुजोद्भवैर्नवैः
 सा सुचारुचरिता महोत्सवैः ।
 गेहिष्ठत्यमकरोत् श्रियङ्गता
 स्वप्रियेण सहिता तदा सता ॥ ४० ॥

अस्त-विप्रिय-कथा-विधुन्तुदा
 चन्द्रमूर्तिरिव तेन सा मुदा ।
 सन्निगम्य गृह-पक्षि-काकलीः
 सन्निनाय रजनौ-क्षणावलीः ॥ ४१ ॥

एकयानगमनादिका क्रिया
 सर्व्वेष्वैव वदध्वे च तत्प्रिया ।
 तस्य साधुहृदयस्य तोषणे
 सा सदा निययुजे च भूषणे ॥ ४२ ॥
 द्योतिता विविध-शिल्पि-साधितै-
 भूरिवस्तुनिकरैः सुशोभितैः ।
 स्वप्रियेण रचिता प्रदर्शनी *
 कैः श्रुता न भुवि लोक-दर्शनी ? ॥ ४३ ॥
 आत्मगुप्ति-परवेशधारणै-
 रन्सुवैः † सकल-शिल्पितीषणैः ।
 रम्यताखण्डवसदःसु सा शनैः
 प्रीतिमाप मिलिता च तैर्जनैः ॥ ४४ ॥

- * This refers to the Great Exhibition of 1851.

"The Grand Exhibition of 1851 originated in a suggestion the Prince (Albert) threw out at a meeting of the Society of Arts, and owed the greater part of its success to his intelligent and unwearied efforts."—*Encyclopædia Britannica*.

"The Exhibition had 4 great departments,—raw material, machinery, manufactures, fine arts,—which were subdivided into 30 classes."—*Ibid*.

- † आत्मगुप्तित्यादिना विजयिनी-सम्पादित-रत्न-गोष्ठी (Costume-balls) वर्णिता ।

"In order to revive trade in London, dinners, concerts and balls were frequently given and on the 7th of May 1842 with the same object, a grand *Costume-ball* was held in Buckingham Palace. At this, the Queen appeared as Queen Philippa and the Prince as Edward III.—*Holme's Queen Victoria*.

Such another ball was given in 1851.

ग्राम-देश-नगरादि-वीक्षणैः-
 भूरि-पर्यटन-सञ्चितां शनैः ।
 लोक-वृत्ति-चरितेष्वभिज्ञता-
 माप सा नियतभर्तृसङ्गता ॥ ४५ ॥
 यत्र यत्र जयिनीसमागम-
 स्तत्र तत्र स बभारिन्दमः ।
 यत्र यत्र लतिका प्रसनवाट्†
 तत्र तत्र सगतिर्हि भृङ्गराट् ॥ ४६ ॥
 सानुकूलविधिनाथ निर्मिता
 व्यद्युतत् सुतसुतादिभिर्हृता ।
 एकयष्टिरपि कानने स्थिता
 वल्लरीव फलपल्लवान्विता ॥ ४७ ॥
 नापि काचिदिह भारतेऽङ्गना
 तादृशैः सुनियमैः सुसाधना ।
 प्राक् शशास वसुधां ह्यतादरा
 यादृशीयमभिवीक्षितान्तरा ‡ ॥ ४८ ॥

* This refers to the frequent travels and tours of the Queen with the Prince to Ireland (1849), Scotland (1842), Paris (1855), Germany (1862) and other places.

† प्रसूतानि वक्षतीति विष्प्रसूतः ।

‡ इदानीं विजयिनी भारतशासनप्रथा (Administration of India by the Crown) वर्णयति (४८-४९) । अन्तरा—मध्यसमये इत्यर्थः । "India in its long cycles, has had no such Empress tender-hearted,

किञ्च, कालिमनि मानसेऽवटे
 द्रोहितां दधति भारते भटे * ।
 राज्यरक्षणविधौ सुघोषणां †
 साकरोदुदितसर्वतोषणाम् ॥ ४६ ॥
 अग्रहीन् नियमाधिकं करं ‡
 सोपपादितजनार्त्तिसङ्करम् ।
 तं न्यवारयत मङ्गलालया
 पञ्चवङ्गमकरोच्च सहया ॥ ५० ॥
 दास्यतीह न च यः करं रवौ
 संस्थिते सति भुवो जनोऽथ वौ ।
 तत्करात् पर-करं हतक्षतिः
 खैरिणीव वत भूर्गमिष्यति ¶ ॥ ५१ ॥

large-minded, just, humane. the loving parent of her subjects of every race and clime."—*Extract from the Viceroy's Speech at the Imperial Legislative Council.*

• This refers to the Indian Mutiny of 1857. चवटे—जसे इत्यर्थः ।

† सुघोषणां—"In 1858, a Proclamation was issued in India in the name of the Queen. This Proclamation was regarded as the Magna Charta of India." "It was translated into all the Vernaculars and read aloud in every district."

‡ This refers to the Permanent Settlement of the land-revenue of Bengal.

§ पञ्चवङ्गम्—विषयवृत्तिल्लेखः । Compare :—"Due regard would be paid to the ancient rights, ways and customs of India."—*Extract from the Queen's Proclamation of 1858.*

¶ This refers to the Sale of land under Act X of 1859 and sub-

एवमाद्यष्टतत्तिक्तमिधितं
 कार्यवन्धमसृजत् समुच्छ्रितम् ।
 अम्बु ते कटु पिवन्तु वारिधे-
 र्लङ्घका जगति येऽत्र तद्-विधेः । * ॥ ५२ ॥
 धर्मपद्धतिषु यस्य या मतिः
 सा तथास्तु भुवि तस्य, न क्षतिः ।
 मादृशामिव न योषितां कश्चित्
 धर्मवारणकलङ्कितास्ति चित् † ॥ ५३ ॥
 एवमादिनियमानघोषयत्
 सा सतां हृदयमप्यतोषयत् ।
 आत्मवद्वनियमं समागता
 विस्तरेण यशसाभवत्तता ‡ ॥ ५४ ॥
 (युग्मकम् ।)

sequent Acts. मत्करिणादि—एकजनस्य इत्यात् कश्चिता भूरन्वयस्य मत्कृति
 कथादिना । यी—यासां इत्यर्थः ।

- * It is a translation of the well-known Bengali Proverb—"Let him drink the brine-waters of the seven Seas."

- † This Sloka alludes to the *Religious Toleration* of the Queen. "The Proclamation (of 1858) assured the people that their Caste or religious faith, the British Government had no desire to tamper with."

‡ तता—प्रचिद्वैयर्थः ।

भारतादिपरिरक्षणे त्वरा
 शिक्षिता युयुजिरे नृणां वराः ।
 ते गमागम-विधानतत्पराः
 पालयन्ति भुवमुन्नतान्तराः * ॥ ५५ ॥
 आत्मशक्तिमभियुज्य मानवे
 विश्व-विश्वसन-भूमिका भवे ।
 अयनेकमिव सैकमानतं
 भारतं प्रति समर्पयच्च तम् † ॥ ५६ ॥
 साऽपरानपि ‡ जगौ जनेश्वरी
 सन्नतान् करुणया शुभङ्करी ।
 “भारतस्य च सभां यियासवः !
 क्षेममस्तु भवतां हितेष्ववः ! ॥ ५७ ॥

* कथुना भारतशासनायै राजप्रबन्ध(Judicial and Executive Officers)-
 नियोगादिकं कथयति (५५—५६) ।

† सर्व-प्रधान शासकसुद्धिश्च इदमभिहितम् । “From this time forward,
 the Governor-General has been the representative of the
 British Sovereign in India and has been styled Viceroy and
 Governor-General.”—*Mukerjee's History of India*.

‡ अन्यान् राजप्रबन्धान् (Other Officers) उद्दिश्यैतदभिहितम् ।

As an instance of this, the following may be read with
 interest :— “Only three days before I left England to come
 here, I had the high honour of seeing and conversing with

तत्र सन्ति सरस्वाः प्रजावजा-

स्ते च मे सुतनया इवात्मजाः ।

पालयन्तु ननु तानवेक्षया

तेषु भातु भवतां सदा दया” ॥ ५८ ॥

(युष्मकम् ।)

भारतेन्द्रपदतां गता जनाः

प्राङ् विवाकशुण्णरञ्जितासनाः ।

प्राप्य पोतनिकरेण भारतं

कार्थ्यमैक्षिषत तेष्यनारतम् ॥ ५९ ॥

तेऽद्य * भान्ति नगराद्वहिर्गता

ग्रामवास्त्यशुभस्वरुडनोद्यताः ।

शिञ्जिता नृपतिकार्यदौक्षिता

दुःखितान् पृथगवन्ति रञ्जिताः ॥ ६० ॥

Her Majesty. Her Majesty spoke about India and she enjoined me to observe to her subjects a disposition similar to that which was ever manifested by herself. That was the last injunction given in such simple words as a mother might use to one to whose care she was confiding her children.”—
Extract from the Speech of His Excellency the Governor of Madras in a Condolence Meeting held in Madras on 1st February 1901.

* इदानीं राज्ञी-मिनियुक्तान् भारतीय-राजपुरुषान् (Officers) वर्णयति (६०—६४) ।

दखवो भुवि विगर्हितक्रिया-
 स्तस्करादिभिः*रलब्धं यद्विया † ।
 भारतेऽत्र विपुलार्थकाननान्
 दूरतः परिहरन्तग्रहो जनान् ॥ ६१ ॥
 ते प्रयान्ति सदसि प्रजाञ्जलिं
 मौलिक्रष्टकरपिण्डिताङ्गुलिम् ।
 वक्तृताभिरपि भान्ति मानिताः
 शत्रुषु स्वसय एव शाणिताः ॥ ६२ ॥
 शिष्टपालन-सुदुष्टनिग्रहे
 भान्ति येऽत्र यशसारिविग्रहे ।
 ये भ्रमन्ति, यदि ते न चागता
 मात्स्यनीतिः‡रभविष्यदातता ॥ ६३ ॥
 भारतादिषु सुभिच्छहेतवे
 ये त्यजन्ति निजमङ्गलं भवे ।
 आर्त्तरक्षणनिकुञ्जकाननं
 स्थापयन्ति भिषगीक्षिताननम् § ॥ ६४ ॥

* सहाये दतोया ।

† यद्विया—येषां राज्या नियुक्तानां राजपुरुषाणां (Officers) मिया । "The days of the Thugs, Pindaris, Robbers and Bargaris are gone."

‡ मात्स्यनीतिश्च—परस्परं भक्षयन्ती दुर्लभान् वनवपराः इत्यादि ।

§ Vide also Canto I., 67 and 45—49.

अद्य चापि जयिनीकृतप्रथा *
 भारते परिविधूय नृव्यथाः ।
 प्राङ्निवाकविषये जले स्थले
 साऽक्षता जयति भूमिमण्डले ॥ ६५ ॥
 यानवाष्पयथसङ्कुलादिभिः
 संस्कृतैर्नलमुखैर्जलादिभिः † ।
 सोपचारमुपकारमङ्गलं
 दूरयत्यशुभदुष्टजङ्गलम् ॥ ६६ ॥
 वाहिनौ च जयनद्वकेतना
 ह्रस्वदीर्घपुरुषा ससाधना ।
 रक्षतीह विभुः वाग्वशंवदा
 भारतं तुरगविक्रमोन्मदा ॥ ६७ ॥
 धावतीह भुवि लौहसम्पदा
 सत्वर-ग्रह-विधौ शतहृदा ‡ ।
 के च नो हृदयरंहसा समं
 यद्विवादः ॥ मनुमेनिरेऽन्वमम् ? ॥ ६८ ॥

* इदानीं विजयिनीप्रवर्जिता भारतस्य विविधहितानुष्ठानपद्धति (Benefits of the British Rule) वर्णयति (६५—७१) । (Vide also Canto XII, 17—32.)

† Vide also Canto I., 66.

‡ विभुः—सिनापतिप्रभृति ।

§ "The country has been covered with a net-work of Railways and Telegraph-lines." (Vide Canto I., 66).

¶ विवादः—तद्विग्रहसौः कौऽयमासीति वितर्क इत्यर्थः । "अथन" इति शिवाविशीरचम् ।

“यूनिभासिटि”रशेष-शिष्या
वेदकाव्यगणितादिदीक्षया ।
निर्दिष्टा अगति हृत्पथे सुधा
ज्ञानरत्नखणिताश्च यद्विधाः * ॥ ६६ ॥

“हाइकोर्टे”मसृजच्च शासनं
येन चाद्य विपदां विनाशनम् ।
यच्च धर्म-सुविचार-पद्धति-
व्याप्यत्यशुभसन्ततेर्गतौ† ॥ ७० ॥

“लेति”-नाम-परिषत्सु‡ सादरं
भारतीयमभिमन्त्र सन्नरम् ।
विम्वजालमकरोत् सदृश्यसत्
सत्यकालदिवसञ्च सासृजत् ॥ ७१ ॥
विंशमेकयुतमेव वत्सरं
गेहसख्यममुना समं वरम् ।
सानुभय गृह-नीड-कोकिला
कीर्त्तिमापदतुलामनाविला ॥ ७२ ॥

* “Universities were founded (in 1857) in Calcutta, Madras and Bombay with ‘The Advancement of Learning’ as their motto.” — *Sastri's History of India* (Vide also Canto I, 64 and 67).

† “The Supreme Court and the Sudder Dewani Adalat were abolished and the *H.gh Court* was established in their place” (in 1862 and 1865). — *Ibid.*

‡ लेति-नाम-परिषत्सु—The Legislative Councils. “Provisions were

सा भवेत् सुसुदुःखसङ्कुले
 जन्ममृत्युकरया विसंयुते ।
 अक्षरद्वयमितमुत्तमां गतिं
 कालधर्मकलितं प्रिया पतिम् * ॥ ७३ ॥
 नो रराज विषये गतक्षमा
 सा बभूव सहसा विसंयमा ।
 आयतौ च बहुशोकसङ्गमा †
 यामिनीव सतमोघनागमा ॥ ७४ ॥
 किं करोतु विधिना कृतावशा
 सन्तताप मलिनातिनीरसा ।
 अर्द्धमङ्गमगमत् विनष्टतां ‡
 प्राप सा सपदि दौर्घकष्टताम् ॥ ७५ ॥

made for admitting three *native* members to the Imperial Legislative Council (in 1861).* - *Ibid.*

* The Prince-Consort died on the 14th December 1861.

† आयतिवत्तरकालः. "Year after year the Queen seemed to grow more and more *solitary* ; and at last the death of her son, the slow dying of her daughter, the death of her grandson in the wars—proved too much for her."—*Extract from the Metropolitan's Address at the State Memorial Service.*

‡ पतिविधोगादिदुःखम् । पतिमार्त्याया अर्द्धाङ्गत्वं इति प्रसिद्धः । "विधिना कृतमर्द्धवेगसम्" इति कुमारव्यासे काव्यद्वयः ।

पुत्तुपौत्तयुतया तयाऽनया
शोभ्यतामगतवायुदासया ।
अव्यधारि भुवि कष्टदा स्थिति-
नष्टरागरसकेशसंस्कृतिः ॥ ७६ ॥

सा रहस्य विललाप मोहिता
बन्धुबान्धवदृशस्तिरोहिता ।
व्यादिशद्भुजिषु * नैव रन्ध्रं
नागमच्च हृदि धैर्यबन्धनम् ॥ ७७ ॥

भर्तुरन्यपरिसेवनागतं
सैन्यवृन्दमभितः स्थितं नतम् ।
व्याजहार कुररीव सा स्वयं
“कष्टमद्य विधिना गता वयम् ॥ ७८ ॥

कोऽद्य भाति विषमे स्थितो जनः
प्राणसंशयकथाविचेतनः ।
आत्मरोषकृततुङ्गसाहसं
व्यामृशामि वत तं कृतागसम् † ॥ ७९ ॥

* भुजिषु—भोजनकालेषु ; विषये स्वामी ।

† “Her Majesty had already learned that the only anodyne to personal grief is sympathy with the sorrows of others.”—
Holme's Queen Victoria.

विद्युतामपि धृतिर्घटोदरे
 धारणञ्च मरुतां कलान्तरे * ।
 प्राणनामपवनस्य निर्गमा-
 नैव वारयितुमत्र के क्षमाः" ॥ ८० ॥
 शोकचिह्नसहितास्ततो जना-
 स्तां समीयुरभितो नताननाः ।
 ते विलुप्तवचनाश्च जङ्गमा
 रात्रिकाल इव भूविहङ्गमाः ॥ ८१ ॥
 अन्धमन्धनयना इवाखिला-
 स्तां विदीर्णमनसं शुचाविलाः ।
 नैव बोधयितुमञ्जसाऽभवं-
 स्ते च शोकजलधिं गतां नवम् ॥ ८२ ॥
 दूरवारितपिपीलिकादिकं
 तद्वपुः श्वतया गताधिकम् † ।
 निन्यरेव पितृकाननं नराः ‡
 शोकवह्निविधुरीकृतान्तराः ॥ ८३ ॥

* कल—यन्त्रादि ।

† चादिः—मानसी व्याघ्र ।

‡ पितृकाननं—शमशानस्थलनाम । "The funeral of the Prince-Consort took place on Monday, the 23rd of December 1861 in St. George's Chapel. On the 18th December 1862, the remains of the Prince-Consort were transferred from St. George's Chapel to the Mausoleum which had just been built in the grounds of Frogmore."—*Holme's Queen Victoria*.

रत्नराजिपरिराजिताम्बरे
 सन्निवेश्य वरमञ्जुषान्तरे * ।
 आत्मजादिसहिता च सन्नता
 तं पदातिरभवच्च सागता ॥ ८४ ॥
 तत्प्रयाणमवितर्क्यमद्भुतं
 निन्दुकैरपि बभूव यत् स्तुतम् ।
 युद्धयात्रिकमिवाम्बरोज्ज्वलं †
 वाद्यडम्बरनिनादितस्थलम् ॥ ८५ ॥
 गृह्यते स्म न जनान्तिके त्रया
 सर्व्वदा विहिततत्कथाजपा ‡ ।
 सात्मसन्ततिमभीक्ष्य सादरं
 शान्तिमाय शनकैस्ततः परम् ॥ ८६ ॥

• मञ्जुषा—Coffin.

† "The azure ceiling is powdered with *gold stars* and divided into panels by bands of miniature gilt *angels* rising one above the other to the roof. In the middle of the richly variegated marble pavement is a massive Sarcophagus containing the coffin of the Prince-Consort, a white marble recumbent statue of whom, clad in his *Field-Marshal's Uniform* and wearing the mantle of the Order of the Garter, lies on right lid."—यतएव युद्धयात्रिकमिवाम्बरोज्ज्वलमित्युक्तम् । यात्रिकमिति प्रयोजनार्थे उपपन्नम् ।

‡ तत्कथा—पत्न्युत्थानादि । "For 40 years there has scarcely been a day when she has not prayed for reunion with her husband."
 —*Metropolitan's Speech*.

आत्मजस्य च विवाहवार्त्तया *
 रज्यमानमनसा तथैतया ।
 स्थैर्यमस्तमपि तत् समाहृतं
 राज्यशासनविधावुरीकृतम् ॥ ८७ ॥
 राजधर्मपरिपालनोद्यता
 कच्छतः खलु शुचो वह्निर्गता ।
 दीर्घकालपरिसुस्थमानसा
 प्राग्वदेव भुवनं शशास सा † ॥ ८८ ॥
 वर्द्धितो न च करः प्रजाऽप्रियो ‡
 नैव नैव हरणं नृपश्रियः § ।
 इत्यभीक्ष्य, भुवि तत्कथां जनाः
 संजगुः सदसि विस्मिताननाः ॥ ८९ ॥

* This alludes to the marriage of the Prince of Wales with the Princess Alexandra of Denmark, 10th March, 1863. (Vide Canto VIII).

† "The Queen, strengthened by the cherished example of the loving counsellor she had lost, resolutely overcame the depression of her inconsolable grief and fulfilled those arduous duties, the performance of which she regarded as a sacred trust."—*Holme's Queen Victoria*.

‡ उभयत्र तथेति शेषः ।

अद्य चापि सततं शताननै-
स्तत्कथैव भुवि गौयते जनैः ।
विस्मरिष्यति न तां * कदाचन
क्षौणि-मध्य-वसतां सतां मनः ॥ ६० ॥

सूपकारनिरताश्च ये नृपाः
सम्यगेत्य भुवि लब्ध-तत्कृपाः ।
आकुमार-गुण-कीर्त्तनोज्ज्वलं
ते जगुश्चरित-गीत-मङ्गलम् † ॥ ६१ ॥

सस्मर्युति-भृतश्च तद्दयां
मूर्त्तिकाञ्च भुवि लुप्तदुर्नयाम् ।
चक्रुरप्यभिमतं तदुत्सवं ‡
स्वेच्छया व्ययित-भूरि-वैभवम् ॥ ६२ ॥

(युग्मकम् ।)

* तां—तत्कथामित्यर्थः ।

† तस्या इति शेषः ।

‡ उत्सवं—पञ्चाशद्वर्ष-निर्विघ्न-राज्य-शासन-जनित-लुब्धो-संशयोक्त्यादिकमित्यर्थः ।
“Not only were all living *monarchs*, her friends or kinsmen, they were in a sense her pupils. * * * By her tact, her knowledge, her simple authority, she imposed her view of Sovereignty on Europe, until all questions which affect the duties and privileges of *Kingship*, were referred to and answered by her.”—*Extract from “The Mentor of Kings” which appeared in the STATESMAN, February 15, 1901.*

निशम्य तस्याश्चरितञ्च रम्यं
 नृपा ययुस्तद्भवनं सुहृद्भ्यम् * ।
 सातिथ्यसत्कारनिवेदनेन
 तेभ्योऽधिकासौद्भुवि तेन तेन ॥ ६३ ॥
 जले स्थले सैन्यदले सुहृद्बले
 तथा प्रजानां समुदायमङ्गले ।
 यशोभृदर्डारशतं† चकार या
 जनप्रियं साद्गतपार्थिवांशजा ॥ ६४ ॥
 तथैव चान्यैर्विविधैरुपायै-
 र्बहूपकारैर्बहुभिश्च दायैः ।
 शुभं प्रभूतं प्रचकार माता ;
 न तादृशी स्त्री भुवि कुत्र जाता ॥ ६५ ॥
 या हि सर्व्व-ललना-शिरोमणि-
 स्सार-चन्द्र-सुषमा यशः-खनिः ।
 मूर्त्तिमत्यजनि सेति विद्युता
 नापि भारत-जनाक्षिविद्रुता ॥ ६६ ॥

* The King of Prussia visited England in 1842 &c., The Emperor of Russia in 1844 and 1855, The King of the French in 1843, Sultan Abdul Aziz in 1867 &c. &c. &c.

† This śloka refers to the various "Orders" instituted during the Queen's reign, such as :—"Order of Victoria and Albert" (1862), "The Victoria Cross" (1856), "The Distinguished Service Order" (1886), "The Royal Victorian Order," (1896) &c. &c. &c.

लण्डनेऽपि खलु या यशस्तता
तां पुनर्ददृशिर न भारताः * ।
ईश्वरीक्षण-विधौ हि वञ्चिताः
के न वा वहिरदृष्टतः स्थिताः ? † ॥ ६७ ॥
अद्य चास्ति ननु सा हितैषिणी
लण्डने नभसि वा प्रजा-मणिः ।
नास्तिवादि-गण-वाद-खण्डिता,
नेश्वरी जगदसत्य-पिण्डिता ‡ ॥ ६८ ॥

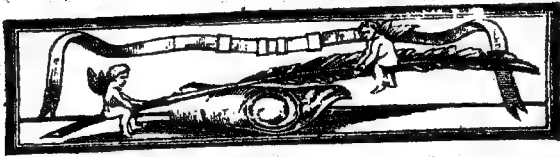
जात्यार्थ्याथवलापि भारतपुरादारात्स्थितापि स्वयं
येयं भरिवला प्रविष्टकमला मान्या जगत्सन्निधौ ।
या कीर्त्या भुवनार्णवेन्दुकलिकेवैकाम्बराधिष्ठिता
सर्व्वत्रैव जडाजडे समकरे संहृत्य शत्रोर्भयम् ॥ ६९ ॥

इति श्रीश्रीश्वरीये विजयिनीकाव्ये विजयिन्या
गृहधर्मपालन-भारतशासन-पतिवियोगादि-
वर्णनो नाम चतुर्थः सर्गः ।

- भारताः—“जनपदे लुक्” इत्यनेन तद्धितप्रत्ययस्य लोपः । “लुपि युक्तवद्वक्तिवचने” इति बहुवचनम् । † शुभादृष्टौ वहिर्भूता जना ईश्वरी द्रष्टुं न शक्नुवन् इत्यर्थः । ‡ अद्यापि सा लण्डने अस्तीति भावः । यदा कथं संस्थितेति संशये आह नास्तीत्यादि । नास्तिकवादखण्डिता ईश्वरी जगति क्व असत्यं मिथ्यावाक्यं तेन पिण्डिता भवति ? इति भावः । ईश्वरी तु न खण्डिता नापि मिथ्यावाक्-पिण्डिता भवतीति तात्पर्य्याद्यैः ।

पञ्चमः सर्गः ।

विलसति वरखनिकाफरिका * ।

नवनवहीरककाञ्चनमणिका ॥

खनिकमलानन-

पङ्कजवीक्षण-

रसमदिरारसिकैरपरैः ।

उपवनकुञ्ज †

विलसितगुञ्जं

जटिलितभावमुपैति नरैः ॥ १ ॥

लवणजलधिजल-

मुन्नतभूतल-

भेदि भवद्विपुलं सदिवालम् ।

उपहितयत्नं

खनिमणिरत्नं

दर्शयते ‡ किमु चारु विशालम् ? ॥ २ ॥

* Africa. अथवा एकादशश्लोकं यावत् आफ्रिकां वर्णयति (१-१२) ।

† यस्या आफ्रिकाया इति शेषः ।

‡ दर्शयते—इत्यस्य कर्तृपदं—जलधिजलं, कर्मपदं—रनमिति अट्ठार्थः ।

इति जनगीतं
 सुतिमुदनीतं
 त्वरितमभूद्भुवने किल पूर्वम् ।
 जातमकस्मात्
 तत्पदमस्मात्
 जनगणपदभरविदलितदूर्ध्वम् ॥ ३ ॥

विलसितभते-
 हीरकसूते-
 स्तासु निरीक्ष्य हृदः खलु सर्वे ।
 निरसितगदनाः
 परिणतवदनाः
 भान्ति न कोऽपि पुनर्धनगर्वम् ॥ ४ ॥

विलसति वरखनिकाफरिका ।
 नवनवहीरककाञ्चनमणिका ॥

- तत्पदम्—जाफरिकायि भावः । "The flotation of the Sheba mine, and the fabulous reports from Barbarton, soon attracted a large population to the Country. The State-revenue rose by leaps and bounds."—*Rise and fall of Krugerism*.

"The gold-fields of Transvaal Republic and of the country are numerous." "The diamond-fields in the districts of the Vaal and Orange rivers north of the Cape-Colony are now steadily worked."—*Encyclopaedia Britannica*.

खनिमणेः किरणैरिव सन्ततै-

र्विपिनधूलिघटाभ-वहिर्गतैः * ।

विधुकलाधवल्लेव रसातलात्

विजयते जय-तेज-इता† चलात् ॥ ५ ॥

मणिकदम्बकदम्बरजोभमद्-

भमरताण्डवनोत्सवमादधत् ।

न नयन्ते पथि कं पथिकं जनं

मुखरितं वयसा खनि-काननम् ? ॥ ६ ॥

इयमवाग्वनमानुषसङ्गता ‡

सुर-नरानर-वानर-सन्तता ।

परिहृतापि च पक्षधरैर्भक्षै-

र्लवण-वारिभवैर्विलसद्सैः § ॥ ७ ॥

- * "Africa appears to be a land of dense tropical forest. Into these forests, the sun though vertical cannot penetrate, excepting by sending down at mid-day thin pencils of rays into the gloom."—*Encyclopedia Britannica*.

† जय-तेज-इता—इता प्राप्ता इत्यर्थः, जयितेजस्विनीति भावः ।

‡ "The most important members are the Chimpanzee and Gorilla. Baboons and Mandrills are peculiar to Africa."—*Ibid*.

§ "In the course of time, more discoveries were made, peculiar fishes, crabs, prawns,—in fact a number of creatures all suggesting that their ancestors had been marine."—*From an article in the Statesman, February 3, 1901.*

अधोभुजङ्गाकृतिकेभ्युण्डवत्
तदूर्ध्वं देशेन्दुकलाख्यखण्डवत् ।
मुखं दधाना खलु या प्रशस्यते
भुजङ्ग-कन्या * भुवि सा च दृश्यते ॥ ८ ॥
अपि यदुत्तरदिग् गिरिदुर्गमा
कुसुमजातमधुव्रतसङ्गमा ।
निधुवनं भजते प्रिययान्वितः
सुरगणो गगनादिव यामितः ॥ ९ ॥
स्फुरति भूमिरियं, सुषमाख्यलौ
खधनगर्वभृतां खनिमण्डलीम् ।
अवटतो दधतीव च या गदां ;
द्युतिमती प्रभयातुलसम्पदाम्† ॥ १० ॥

(कुलकम् ।)

षड्रुतुललितदेशान् यो हसित्वा सुदेशः
खनिकिरणकलाभिः श्याम ‡ एको विशेषः ।
लसति ललितवामः § शीतवर्षाभिरामः
कुसुमरचितगन्धे ग्रीष्मकोटिप्रबन्धे ॥ ११ ॥

* Such a monster was said to have been discovered in the Gold-coast a few years back.

† या (आफ्रिका) गर्वभृतां गदां दधती गर्वनाशाय इत्यर्थः ; सुषमाख्यलौ खनि-मण्ड-
ल्येव गदा । अवटती—गतां गते वा ।

‡ श्यामः वर्णः ।

§ वामाः—गन्धः ।

तस्मिन् प्रदेशे शनकैः क्षतासना-
 ब्यार-नान्ना * प्रथिता नृणां गणाः ।
 सदैकचित्ता विलसन्महाधना
 वसन्ति ते सम्भृत-सर्व्व-साधनाः ॥ १२ ॥
 पराधिकारं न विदित्स्वस्ते †
 कर्त्तुं सहीरां खनिमात्महस्ते ।
 युद्धादिकार्य्येषु परैरशक्याः
 सर्व्वे बभूवुश्च धृतैकवाक्याः ॥ १३ ॥
 स्वत्वं पराचीन‡ मनेककालं §
 सुवर्णखन्यादिषु ते विशालम् ।
 उत्तस्युरिराजगणस्य हर्त्तुं
 स्वर्वा इवेन्दुं स्वकरेण धर्त्तुम् ॥ १४ ॥

● The Boers. The Transvaal was first occupied by the Boers in 1835, and the country was annexed to Great Britain in 1877.

† "Prior to the discovery of the gold-fields in the Transvaal, the Boers had no means of carrying into effect the great idea of founding a new nation ; but the germ has always existed from the time that the Cape-Colony became a Dutch possession."—*Rise and fall of Krugerism*.

‡ पराचीन—प्राचीनम् । "The conversion of the South African Republic into a British dependency took place on April 12, 1877."—*Rise and fall of Krugerism*.

§ उत्तस्युरित्यस्य क्रियाविशेषवर्त्तमानम् । मैजुबादि(Majuba hill)-प्रदेशेषु इतः पूर्वं समरीयोनादिभिः बलि इदमम् ।

पितामहाद्याश्च सुताश्च पित्रा
दङ्गा सुवर्णप्रसवं धरित्रयाः ।
वृदान्तया ह्रीरकखण्डमन्तः
ते संबभूवुर्ननु लोभवन्तः ॥ १५ ॥

इंराजसिन्धुं भुवि युद्धनावा
तितीर्षवस्ते कुटिलस्वभावाः ।
तुष्णीं रणायोजनमग्नचित्ता
बभूवुरासादितभूरिवित्ताः * ॥ १६ ॥

ते सान्त्विताश्चापि न शासनस्था
न नेत्युदाहृत्य सकम्पमस्ताः ।
कृत्वा न साहेवनृणां प्रशंसा
बलाद्बभूवुर्हततत्तदंशाः ॥ १७ ॥

“धरामणेर्दूरद्वतप्रवासा
वयं भवामोऽन्यजनस्य दासाः ।
खनिं परित्यज्य वनं व्रजाम-
स्तथापि नैराजगणं भजामः” ॥ १८ ॥

• “Enormous importations of warlike munitions were carried on after the Raid.”—*Ibid.*

• “The dream of the Conquest of the whole of South Africa was indulged in by the Transvaal Statesmen.”—*Ibid.*

इतीव चक्रुर्भुवि ते प्रतिज्ञा *
 मध्याह्नसूर्या इव रश्मितिग्माः ।
 निशम्य तेषां वचनं सहर्षं
 स्त्रियोऽपि चक्रुः कुसुमस्य वर्षम् ॥ १६ ॥
 सन्मन्त्रदे बन्धुगणे निरस्ते
 हत्वा प्रतिज्ञावचनानि मस्ते ।
 प्रातर्विवस्वानुदयाद्रिभातः,
 ते ते समुत्तस्थुरमी सभातः † ॥ २० ॥
 अमङ्गलाङ्गम्बरपूर्णयात्रा
 नियोजिता वामगतेन ‡ धात्रा ।
 प्रौढा युवानश्च बुयारपुत्रा §
 रणाय चेलुर्विलसत्तनुचाः ॥ २१ ॥
 उपद्रवं स्वेन दलेन पुष्टाः
 प्रवेष्टनादिक्रिययाशु दुष्टाः ।
 चक्रुश्च साहेबनृणां निकेते ¶
 मुदैकवाक्याः खबलेन ते ते ॥ २२ ॥

* चाभीच्छेद बहुवचनम् ।

† Kruger's ultimatum was issued on the 10th October 1899.

‡ वामगतेन—प्रतिकूलम् ।

§ "It was why it was important to get even the youths from 18 to 20 years of age accustomed to the whistle of a rifle-bullet or the roar of a shell." ए इराजाधिकृतदेशेषु इति तात्पर्यात् ।

¶ "The first step was the expulsion from the country of men, women and children who were of British origin."

खर्णान्युपादाय च लौहयाने
 साहेबवर्गे रचिते प्रमाणे ।
 जङ्गलं तान्यर्द्धपथे बुरारा
 बलात्पतन्तो रणदुर्निवाराः* ॥ २३ ॥
 राज्ञौ चिरस्वत्वविलोडनाद्यै-†
 र्युद्धं प्रदेहीति बुरारवाद्यैः‡
 तथात्मसात्कारतया खनीना-
 मसृङ्निभा साविरभूददीना ॥ २४ ॥
 निशम्य सा वत्सगणस्य पालिका
 खनिक्षतिं रक्तमयीव कालिका ।
 महिष्यभूत् सज्जितयुद्धयात्रिका
 बुरारजातेरिव कालरात्रिका ॥ २५ ॥
 अयःपथे नाजनि यानवाद्यं §
 द्रव्यं महार्घं, लुठितञ्च खाद्यम् ।
 पक्षद्वयोर्गर्भोरतरो विवादः
 प्रादुर्बभूवेति नृणां प्रवादः ॥ २६ ॥

* "This armoured train was wrecked by the Boers at Kraai-Pan, October 12, 1899.

† राज्ञौ—विजयिनी । "By the convention of 1881, Transvaal was allowed complete self-rule under the suzerainty of Her Majesty."

‡ War was declared by the Boer Republic on 10th Oct., 1899.

§ यानं—Railway carriage.

¶ पक्षद्वयोः—इराजबुरारयोः । इराजौ पक्षद्वयोः समयोद्घोषो वर्ण्यते (१६—१०) ।

दुराशयास्ते च बुयारवर्गा
लोभात्प्रसूताहवकौर्त्तिसर्गाः ।
अल्पेऽप्यनल्पा दितिजारिकल्पा
जिघांसया तर्कितशत्रुजल्पाः ॥ २७ ॥

न भयसा खल्वजनस्य युद्धं
कार्यञ्च, तन्नीतिविदां विरुद्धम् ।
तदेव विस्मृत्य सुमन्त्रितन्त्रे
गिरेः स्म शृङ्गं समुपाश्रयन्ते * ॥ २८ ॥

(युग्मकम् ।)

नारीमयाङ्गं समरेष्वभङ्गं
पुंवद्विचित्रञ्च तदर्द्धमङ्गम् ।
कृत्वा च वेशैर्युयुधेऽल्पसेना
सन्ध्यासु साऽस्तस्थितदेवतेना † ॥ २९ ॥

पुंसा सहामूत् समरेषु नारी
तया पुमानप्यभवत्प्रहारी ।
इत्येव साहाय्यमनुप्रयाता
वर्षाधिकं ते युयुधुर्विसाताः ॥ ३० ॥

* युद्धार्थमिति शेषः ।

† अस्तस्थितेत्यादि—अस्तीमुष्ठी देवतेनः सूर्यः यासां सा तथा । सन्ध्याकालेऽपि युयुधे इत्यर्थः । “अल्पसेना”—बुयारवाणामिति शेषः ।

बद्धाध्वानो * बभूव रचितवसतय-

स्तौरगास्ते खनीनां

तासां द्वारे प्रचक्रुः खदलबलपतिं

ये “जुवाटं” † कपाटम् ।

एकानान्यत्र देशे गतिपथमथ ते

बाधितुं द्वागरीणां

“क्रौञ्जि” ‡ सेनान्यमुखैरिह नियुयुजिरे

तेऽसिधारा बुयाराः ॥ ३१ ॥

आसीत् § तर्जेलिशानां भटपतिरपरः

प्राप्तभारो “बुलारः” ¶

सैन्यैस्सैस्तौरनेकैरपि च स “मिथुयेन” ॥

सैन्यपालो विशालः ।

- * बुयाराणां समरीदयोगसुल्लिख्य, इदानीम् उभयपक्षयोः सेनासन्निवेशं सेनापति-
नियोगादिकञ्च कथयति । द्वागरीणां प्रवेशवर्त्मनाम् अवरोधाय बुयाराः टुमेलानदी-
तीरे जुवाटं, मजारनदीतीरे च क्रौञ्जम्, इति सेनापतिवचनं स्थापयामासुः । तदेव कथ-
यति बद्धाध्वान इत्यादिना । बद्धाध्वानः—अवरोधप्रवेशमार्ग इत्यर्थः । असिधाराः—
असिधारावत् तीक्षा इत्यर्थः । † General Jübert. ‡ General Cronji.

- § आसीदिति झीकिन इराजपक्षीय-सेनापतिनियोगादिकं कथयति । टुमेलानदीतीरे
लेडिक्लिषाख्यप्रदेशे, जुवाटेन इराजसेना परिक्रद्धा आसीत् । मजारनद्या उत्तरदिशि
क्लिम्बाखिनामकस्थाने च इराजसेना बुयारैः परिक्रद्धा आसीत् । इराजपक्षे बुलार-
नामकसेनाध्यक्षः जुवाटे बाधितुं नियुक्तः । अत्रैवैषं भीषणं युद्धमासीत् (तत्तु ३५ ।
५६ । ५७-श्लोकेषु वर्णितम्) । मिथुयेनानामकसेनापतिरपि क्लिम्बाखिप्रदेशस्थपरिक्रद्ध-
सेनानां आघातम् आदितः, यथि मजारतीरस्थक्रौञ्जिनः प्राप्तवाध आसीत् । अपयपि
वैषं भीषणं युद्धमासीत् (तत्तु ६१ । ६२-श्लोकयोः वर्णितम्) ।

पक्षौ द्वौ चक्रतुस्तौ समरमतितरां

द्वारयोस्तत्खनीनां *

युद्धं द्वैपक्षमासीत् जयविजयकथा-

वर्जितं तत्र भीमम् ॥ ३२ ॥

यत् “हाइलण्ड” भट† शून्यमतीव घोरं

संपश्यतामुपरि घूर्णितदृक्षकोरम् ।

त्रिस्थानपाति ‡ नरघाति तदेव युद्धं

नाद्यापि हा न च तदस्ति न सन्निरुद्धम् ॥ ३३ ॥

आसीच्चेष्टेलिशानां सरि§दपरतटे

टानसभाले विशाले

तस्मिन्नुच्चैर्बभूवुर्धृतसमरघटा-

बाधकास्ते बयाराः ।

तेषां कष्टं तदानीमतिशयमभवत्

पारकाले तटिन्या-

या प्राङ्-नित्यं किलासीत् स्फटिकसितजला

सा बभौ रक्तगङ्गा ॥ ३४ ॥

* खनीनां द्वारयोरिति—लेडकिथ्प्रदेशे, मडारनदीतीरे च इत्यर्थः ।

† The Highlanders.

‡ त्रिस्थानपातीति—लेडकिथ्प्रदेशे, मडारनदी, स्विगान्कप्पामकस्थाने च इत्यर्थः । स्विगान्कप्पामकस्थानस्य युद्धं तु ५६ । ६०-श्लोकयोः विक्षेपतः वर्णितम् । अस्मिन्नेव स्थाने प्रथमतः तुमुर्षं युद्धमासीदिति कविः तदेव कथयति । (Details of these three battles have been given in slokas 56—62.)

§ सरिदिति—इयमेव टुवेन्नागान्दी नदी । अस्याः सन्निकर्षे एव लेडकिथ्प्रदेशः ।

अथ च समरोदधिर्जलधिगर्जितं स्तम्भयन्
निकाममरिभिस्त्वरेर्गमनवेगमुच्चाटयन् ।
इहैव न च केवलं * प्रवृष्टे दिशं नादयन्
सशब्दरणदुन्दुभिं तत इतश्च संवादयन् ॥ ३५ ॥

ततस्ततो युद्धमभूत् समागतं
त्रिवर्त्मगञ्चापि तदन्यतस्ततम् † ।
द्विषद्बलैर्वैरिबलं समुन्नतं
ययौ यमद्वारमवाक् मिथो हतम् ॥ ३६ ॥
तुङ्गात् ‡ कामानटन्दात्ममरबुधगणैः

सज्जितादस्तधृमात्
घोरे तस्मिन् नृमारे श्वसनसखिसखा-
ज्ज्वलुर्हव्यवाङ् ।

ध्वान्तग्रस्ते समस्तोऽप्यपरिचितपदे
तैः प्रदग्धात्मगाजाः
तस्मिंस्तस्मिन् प्रदेशे समरफलभुजः
स्वे परे ते विषेदुः ॥ ३७ ॥

* प्रधानस्थानेष्वमुल्लिख्य इदानीं सङ्कुलभावेन युद्धं वर्णयितुम्, इतरेष्वपि विविधस्थानेषु यदयदयुद्धमासीत्, तदपि संक्षेपेण कथयति ।

† तदन्त्यतस्तमिति—मेफिकि-टर्मदार्म-डाखी-प्रभृति-स्थानेषु चूद्रयुद्धं यदयदासीत्, तत् कथयति । "Some minor battles were fought at Dandee, Eland-lagete, Stormburg, Mafeking, Kroonspruit and several other places."

‡ तुङ्गादिति—जधुना सर्वेषु पूर्वोक्तयुद्धप्रदेशेषु यदयदयुद्धमासीत्, तत्तदयुद्धं सर्वमेव

वक्त्रिर्ज्वरः शब्दनिरुद्धकर्णः *

कृष्णेन धूमेन कृतो विवर्णः ।

रणस्थले तापकरः करात्तः

क्षिपन् स भस्मोत्करमुज्ज्ज्जाल ॥ ३८ ॥

वाणाहवस्य ज्वरसृष्टिरेषा

त्वरसमाक्रान्तबलाग्रकेशा † ।

वने वने साम्बपियालनीपे

शिखाजटाभिः सममुहिदीपे ॥ ३९ ॥

अपीपतत् कोऽपि तुरङ्गतोऽधः

सेनापतिस्त्रातसमस्तयोधः ।

ततो बुयारस्य तदप्यनीकं

ररोद सञ्चूर्णितहृद्दृषीकम् ‡ ॥ ४० ॥

सङ्कुलभावेन वर्णयति (३०—५५) । अलधूमादिति कर्पूरादिभिः रसायनैरहलधूम-
दर्शनादिति कामानस्यैव विशेषणमिदम् ।

- * वाणयुद्धस्य ज्वरेण सङ्घ कामानवक्त्रेस्तुखर्गा नाटयन्नाह वक्त्रिरिति । वक्त्रिरेव ज्वरः,
पक्षे ज्वर एव वक्त्रिः । कृष्णेन कृष्णवर्णेन धूमेन, पक्षे कृष्णेन देवकीनन्दनेन । वक्त्रि-
पक्षेऽपि वक्त्रेर्भस्मोत्करक्षेपे शक्तिरस्तीति भावः ।

- † बलाग्रकेशेति—बलं सैन्यं, पक्षे बली बलदेवः । अग्रकेशेति—“इत्यायाग्रहस्तादयो
गुणगुणिनीर्मेदाभिदाभ्यां समानाधिकरणसमास इति वामनः” ।

- ‡ दृषीकम्—विषयेन्द्रियमिति कोषः । हृत्—हृदयम् ।

कस्याप्यत्रैव युद्धे प्रसभमरिजनैः

पात्यमानस्य यद्ध्या

चासाज्जिह्वाविष्टेर्गण्डिति * निगदिते

डम् वचस्तुङ्गमासीत् ।

तेनैको धावितः श्वा द्रुतपदमरिभिः

प्राप्तश्चिन्नः पुरस्तात्

तेनानस्त्रेण पश्चात् रणभुवि विजने

किं कृतं तन्न जाने ॥ ४१ ॥

विसंछुलाऽवाग् गमने च मन्यरा †

गलद्रजोविन्दुविलोहिताम्बरा ।

रणस्थली नैव नृणां रतिक्षमा

बभौ यथा पुष्पवती सुमध्यमा ॥ ४२ ॥

हा तात तातेति वदंश्च वाणीं

पतन् रणे कोऽपि गतश्च हानिम् ।

आदौ द्विषत्सैन्यगिरा च बद्ध-

स्ततः परं शत्रुकरे विनद्धः ॥ ४३ ॥

* God.

† Dog.

‡ मन्यरेति—मन्यरपत्नं करोतीति मतुपो लुकि “तत्करोति तदाचष्टे” इत्यनेन
णिचि मन्यरयतीति पदं सिध्यति । ततो मन्यरयतीति वाक्ये पञ्चायणि “मन्यरा” ।
अतएव रणस्थलीपथे—भूपतिताम्रघोटकादीनां बाहुभ्याम् सुखगमनवाधादायिनौति
अर्थः । पथे सुगमम् ।

वाग्युद्धमेकी विजितोऽप्यहासीत्
तस्यैव पश्चात् कलयुद्धमासीत् ।

पञ्च कपोतस्य च पञ्चलग्न

धियामिषस्थान्यपतत्तिभग्नम् ॥ ४४ ॥

रणे रणे यः सुदृढावघातः

स एव तेषां खलु वज्रपातः ।

ततो न माद्यन्ति मुदा बुयाराः

शून्यालये क्रन्दितपुत्त्रदाराः ॥ ४५ ॥

तुङ्गानामभिषङ्गसङ्गमसकृत् व्यङ्गं प्रवीराङ्गनं

तेऽङ्गीकृत्य सरङ्गमङ्गविकलानालिङ्ग्य चालिङ्ग्य च ।

कङ्कुक्कैश्च पतङ्गभाभिरगवत्युत्पिङ्गले जङ्गले

साङ्गोपाङ्गतुरङ्गपुङ्गवगणैः सार्द्धं रिरिङ्कुस्तदा * ॥ ४६ ॥

समष्टितो मुष्टिमिता रणे स्थिताः

पुनर्भवंतीव पुनर्निराकृताः ।

असृक् यथा कृत्तकरान्निवारितं

वहिष्कृतञ्चापि पुनश्च निःसृतम् ॥ ४७ ॥

* अभिषङ्गः—पराभवः । व्यङ्गं—विमंताङ्गम् । अङ्गीकृत्य—स्वीकृत्य । सरङ्गमिति क्रियाविशेषणमेतत् । कङ्कुः—प्रियङ्गुः, काचन् इति भाषा । ते—बुयारा इत्यर्थः । अगवति—पर्वतविशिष्टे । ते बुयाराः प्रवीराङ्गनं (युद्धवेत्तम्) अङ्गीकृत्य, अङ्ग-विकल्पाचालिङ्ग्य, कङ्कुक्कैः सूर्यकिरणैश्च पिङ्गलवर्णं जङ्गले, तुरङ्गसमूहैः सार्द्धं रिरिङ्कुः—इति अन्वयरीतिः । रिति—गती ।

कृत्वाङ्गनाः श्मश्रुकदम्बमास्थे
रणे स्थिता भर्तृगणस्य दास्थे ।
ज्ञाताश्च ताः शत्रुभिरेवभारात्
यानेऽग्रतो वामपदप्रचारात् ॥ ४८ ॥

निवार्य ताश्चैव विभासमानं
पद्मभमात् प्रौढतरालियानम् ।
सैन्यं प्रचक्रुः परिपौडमानं
कटाक्षवाणेन विनात्मदानम् ॥ ४९ ॥

या या च युद्धे कृतवीरदर्पा
जयाय वेगेन कृतप्रसर्पा ।
सा सा न सेना पुनरागताभूत्
ततोऽभवद्वैरिगणे महामुत् ॥ ५० ॥

करधृतजययष्टिवैजयन्ती

पतपतशब्दमथाब्दवत् वदन्ती ।

अरिगणविजये भये परेषां

तुरगगणो व्यकृतोच्चकैश्च हेषाम् * ॥ ५१ ॥

* . अधुना रथभूवर्षनम् आरभ्यते (५१—५५) । अद्भवत्—जलदवत् । व्यकृत—
विकृतद्विधा चकार ।

पतितनरसङ्घैः करालैः

सुविद्यतमुखलोचनैः शृगालैः ।

भयमजनयन् वाच केषा-

मवनि*रथ गलन्तरास्थिकेशा ॥ ५२ ॥

परधनमुदभूत् मनःप्रलोभि

हयमहिषाजकपोतपक्षिगोभिः ।

तदभिहृति†नियुक्तसैन्यभाराः

परिरुद्धुश्च रणे ततो वुयाराः ॥ ५३ ॥

श्वसनगतिपतत्यताकमुच्चैः

परिपतितैश्च खलु प्रसूनगुच्छैः ।

अजनि रणपदं‡ प्रभूतदृश्यं

क्षितिपतितं§ न च कैस्तदाभिष्टम्भम् ॥ ५४ ॥

* अवनिः—रणभूमिः ।

† अभिहृतिः—संग्रहः ; लुप्यन्वर्णनमेतत् ।

‡ रणपदं—रणभूः ।

§ क्षितिपतितमित्यादि—रणस्थलपतितः द्रव्यसम्भारलुप्यन्वर्णने सेनानां व्यथता आसीदिति ज्ञेयम् । "Horses lay stretched out in various attitudes of sudden death, and every here and there was a dead soldier. Broken-down wagons and forage lay scattered about, and the whole scene told a terrible tale."—*The Friend of India*, April 26, 1900.

पितृवनमुदभूहिना नृदाहं

परिपतितास्त्रनराश्ववाजिवाहम् * ।

अपि मयमतनोन्म वाय केषां ?

दिशमकरोत्तदहो प्रचण्डवेशाम् ॥ ५५ ॥

ततः खनिपथे स्थितः एधुबलैर्जुवाट् अन्वितः

परस्य बलवान् बलं स च चकार दत्तानलम् ।

द्विषद्वलचयाः क्षताः क्रमश एव मान्द्यं गता

बिलातपरिषङ्गता समभवच्च चिन्ता तता † ॥ ५६ ॥

“लेडिस्मि” ‡ दुद्वरणमुन्मथितात्मसैन्यं

सेनासमाकुलतया परिभातदन्यम् ।

को न स्मरिष्यति न च स्मरतीति कामं

नाद्यापि यद्व्रजति नैव पुनर्विरामम् ? ॥ ५७ ॥

* पितृवनं—शमशानम् । वाजिवाहः—अश्वसादी । तत्—पितृवनमिति यावत् ।

† अधुना सप्तभिः शोकैः क्रमेण पूर्वोक्तस्थानत्रयगुह्यं विशेषभावेन वर्णयति । तत्रादौ लेडिस्मिथदेशे यदयुद्धमासीत्, तदेव कथयति द्वाभ्यां (५६—५७) ।

Ladysmith was besieged by the Boers with a large army. "General Buller attempted to force the passage of the Tugela at Colenso, but his guns under Colonel Long pushing too far ahead, were surprised by the enemy and were with the exception of the two captured. Buller's attack on the left under Hart, had likewise failed and he was compelled by the loss of his artillery to fall back upon Chieveley with a heavy loss." —*Statesman*, January 25, 1900. This event happened on 15th December 1899. "Some of those who witnessed the Colenso fight state that the Boer shell-fire was very effective."

‡ Ladysmith. अत्र दरेकबलं जुवाटं परिषङ्गमासीत् । तद्वलीकृत्यक्रियायां युद्धारः निवृत्तः आसीत् ।

“किम्बालि”*भूर्वत ! रणे परिपीतरक्ता
 नक्तञ्चरौव ननु या नरघातशक्ता ।
 नाद्यापि दृष्टिमुपयाति, बयारजातं
 भुक्तेव किञ्च विरमिष्यति सायुपातम् ? ॥ ५८ ॥

“स्मियान्कपा”†ख्यानघरे प्रदेशे
 दलद्वयाभ्यां विहिते प्रवेशे ।
 बयारनयामपि तत् समृद्धं
 युद्धं बभौ स्तम्भितबालदृढम् ॥ ५९ ॥

अधूमकामानमुखात् तनूनपात्
 चकार सर्व्वं खलु यत्र भस्मसात् ।
 अकम्पयत् तच्च ततः सुदारुणं
 जलं स्थलन्तद्रुधिरेण चारुणम् ॥ ६० ॥

(युग्मकम् ।)

- * Kimberley. “Ladysmith and Kimberley, both of these places were besieged by the Boers, and heavy fightings took place with great losses on both sides. These places were not relieved, until after the arrival of Lord Roberts who, with concealed movements took the enemy by surprise, which occasioned the retreat of General Cronji from Magersfontein.” (Vide notes on 31 and 32 ślokas.) [३१, ३२-श्रीकवच टीका द्रष्टव्या ।]

- † Spionkop. एतदपि अपरं प्रवेशवर्त्यं । यत्र भीषणं युद्धमासीत् । This battle took place on the 24th, 25th and 26th January 1900. “Press telegrams describe the fight at Spionkop as of a bitter

क्रौञ्चिनाऽन्यसरणौ * परिस्थितौ
 मेघुयानथ बभौ पराजितः ।
 सोऽभिजित्य परयोद्धृपर्षदः,
 गर्वतश्च वट्टधे लसन्मदः ॥ ६१ ॥
 विग्रहस्य यशसा वहन् धुरो
 हाइलण्डभटमागतं पुरः ।
 भर्त्सयन् परुषया गिरा च तं
 सोऽपि † तत्र समरेऽकरोद्धतम् ॥ ६२ ॥
 (युग्मकम् ।)

and bloody nature. The summit was exposed to a terrific cross-fire from the artillery and musketry. * * Smokeless powder was used by the enemy, which prevented our locating the enemy's guns. The withdrawal of our forces became necessary and was effected in good order."—*The Friend of India, February 1, 1900.* [११-श्रीकण्ठ टीका द्रष्टव्या ।]

* अन्यसरणी—अन्यत्र प्रवेशवर्त्मनि । अत्रापि तुमुलं युद्धमासीत् । मङ्गराख्यनदीतीरे वृद्धं युद्धमभवत् । [११।१२-श्रीकण्ठस्य टीका द्रष्टव्या ।]

† सः—क्रौञ्चिः । अत्रैव युद्धे हाइलण्डसेन्नानां दारुणी विमर्हो बभूव । This is known as the battle of Magersfontein. "Mathuen attempts a movement at Magersfontein. The Highland Brigade is caught while marching in close order and Mathuen's proposed attack on the enemy's trenches is turned into a repulse with great loss. December 11, 1899." Thus Mathuen was opposed in his march to relieve Kimberley."—*Statesman, January 25, 1900.* "Just as the Highlanders were beginning to

प्रष्टिरिति जाग्रती प्रतिययौ महिष्याः श्रुतिं
 समादिशदथाप्यसौ सकलतुङ्गसेनापतिम् ।
 दिनैः कतिपयैस्ततः स च बभौ “रबाट्” आगतो *
 यमस्य वशतां गतो ज्वरबलैर्जुवाट् उन्नतः ॥ ६३ ॥
 तथा रबाटर्गमनस्य वार्त्तया
 खसेनया क्रौञ्चिरसौ भयार्त्तया ।
 निजास्यमाच्छाद्य पथि स्थितः श्रुत-
 स्ततो हिषत्सैन्यबलैरभिद्रुतः † ॥ ६४ ॥
 क्रौञ्चेः खगाचान्तिकवैरिवासे
 जाते ततः शत्रुजयस्य नाशे ।
 चस्तः क्रुगारं ‡ प्रति रुद्धदेशान्
 प्रस्थापयामास स एव शेषान् ॥ ६५ ॥

deploy, the enemy at point-blank range poured in so scorching a fire that the Black-watch who were in the lead, were literally mown down in sections.”—*The Friend of India*, February 1, 1900.

- * प्रष्टिः—स्त्राजयै इराजबलभङ्गकथा । महिष्याः—विजयिण्याः । रबाटः—Lord Roberts. He arrived in the 1st week of February, 1900.
 † “Cronji’s army, with 1000 wagons, is in full retreat towards Bloemfontein and is being hotly pursued by General Kelly-kenny with the 6th division.” “The Boer force under Cronji has been effectually surrounded and though standing desperately at bay and fighting stubbornly, has little chance of escape. The main body of the enemy are enclosed in a veritable death-trap.”—*Statesman*, March 15, 1900. ‡ Krüger.

दृतः स विश्वासतयाङ्गनाभि-
 मृतस्य गन्धेन विमोहिताभिः ।
 द्रव्यक्षयात् शत्रुभयाच्च युद्धे
 भावे स्थितोऽभूदभितो निरुद्धे * ॥ ६६ ॥
 रोरुद्यमानप्रमदासभातः
 सोऽसौ विजेतुः शिविरं प्रयातः ।
 चाणोऽपयानेऽप्यनसां प्रयाणे
 लेभे न कालं प्रतिरोधदाने ॥ ६७ ॥
 सुकौशलं शिञ्चितमात्मरक्षाः
 सुविस्मिता वीक्ष्य परे विपक्षाः ।
 तत्पार्श्वयोः सज्जितसैन्यराजि
 तदीक्षकैर्वीरवरैर्व्यराजि † ॥ ६८ ॥

- * "General Cronji appears to be in laager at Koodoosrand Drift and to be occupying the bed of the Modder river—a position which one account describes as a death-trap. The fire from 50 guns including howitzers and naval pieces is described as enveloping Cronji's army in an appalling green mist. By evening the Cordon round the enemy had been completed and every outlet has been closed."—*Statesman*, March 15, 1900. "Early in the day, Cronji asked for a 24 hour's armistice to bury his dead. Lord Kitchener refused to comply." "The laager is described as a warren of burrowed holes for sheltering the women and children."—*Statesman*, March 15, 1900.
- † "Shortly a group of horsemen were perceived approaching Lord Roberts' sleeping-wagon. The Seaforth's formed a guard and General Pretymen rode up, presenting a sun-burnt, grey-haired man in a tweed overcoat and felt-hat, with an orange ribbon."—*Ibid*, सैन्यराजोक्ति—क्रियाविशेषवर्णनम् ।

तदागमस्त्वर्द्धजयागमोऽभूत्
 विपक्षपक्षस्य तथा मनोमुत् ।
 तमागतं वीक्ष्य मुदा तदानीं
 स्वयं रबार्टोऽस्य दधार पाणिम् * ॥ ६६ ॥
 ततः पुरा कल्पितवासधाम
 द्वीपान्तरं तूर्णमसौ जगाम † ।
 सेनाधिपोऽन्तर्हितसैन्यभारः
 सपौत्तदारः स च सद्बुयारः ॥ ७० ॥
 प्रागेव दर्पेण च साधितायाः
 फलन्तदिंराजविरोधितायाः ।
 यो येन भावेन करोति कार्यं
 तेनैव तस्यास्ति फलन्त्ववार्थम् ॥ ७१ ॥
 क्रौञ्चेस्तदेराजद्वतेऽपसारे
 पलायिते चैव भयाद्बुयारे ।
 जगर्ज्जं विक्रम्य रबार्ट-सैन्यं
 बुयारदृन्दच्च विवेश दैन्यम् ॥ ७२ ॥

* "Lord Roberts shook hands with him, remarking "I am glad to see you and glad to meet so brave a man." "Cronji was taciturn."—*Statesman*, March 15, 1900.

† St. Helena. "General Cronji and a number of Boer prisoners sailed from Capetown on Tuesday for St. Helena in the transport *Milwankee*,"—*Statesman*, April 26, 1900.

आनन्दजातं * सहसा विखातं †
 बभूव वाषालितमाशुयातम् ।
 अभूत् रबार्ट-प्रतिमा-गले खक्
 जयञ्च तस्यैव ततो जनोऽवक् ‡ ॥ ७३ ॥
 प्रागेव यो § भारतवर्षमध्ये
 जातः शिशुः काणपुरे ¶ ऽतिमध्ये ।
 गर्भाच्च मातुर्विधितो विधातुः
 पतन्मत्कल्पितधीरधातुः ॥ ७४ ॥
 राज्ञीराज्यं बलेन प्रतिदिनमभितः
 पालितं यस्य बाह्वो-
 र्यस्यान्तर्धीप्रयोगाद्भूतमथ न कणा-
 • मात्रमेतल्ललङ्घे ।
 रक्षास्तम्भोऽयमुच्चैर्विपदि विजयते
 दिग्जयेष्विंलिशानां
 सेनानृणामधीनः प्रभुरपि शरणे ॥
 मिष्टवाग्दृष्टिस्तुष्ट्या ॥ ७५ ॥

* "जातकावसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाचा" इति परनिपातः ।

† विखातमिति—ईलखस बक्कदेवप्रकलिता संज्ञा ।

‡ अवक्—उल्लासो ।

§ यः—रबार्टः परावृत्तते । विभिः लोकोक्तमेव वर्णयति ।

¶ Cawnpore.

॥ शरणे प्रभुरपि सेनानृणामधीनः इत्यन्वयः । तादृशीऽयं वाक्यभाषा इति ।

होता युद्धाम्निकाण्डे रिपुफणिकवला-

दुद्धरन् दुष्टदंष्ट्रां *

आजिष्णुघोटकस्यः परबलदलनो

घूर्णयन् वैजयन्तीम् ।

‘राज्ञीराज्यं समस्तं क्व च तव विषये’-

त्येवमेवेदमुक्त्वा

चक्रोऽवक्रक्रमस्यः परनृपनगरे

प्रोथनं वंशयष्टे † ॥ ७६ ॥

नासीन्नास्थेव कश्चित् पुनरपि भविता

भारते यो न जातो

मध्ये स्वीयप्रभावैरनुगतसकलो

वीरचूडामणीनाम् ।

सेयं भूभारतीया बलधरजननी

चन्द्रसूर्याग्निसेव्या

वीरैस्तैस्तैर्दारैर्जननिममवतात्

वीरसूवीरधानी ‡ ॥ ७७ ॥

* दुष्टदंष्ट्रां—विषदलम् । कवलात्—कवचया मुखादित्यर्थः ।

† वंशयष्टेः प्रोथनं—द्राक्ष्यमाने जयवैजयन्तीप्रतिष्ठाम् इति भावः ।

‡ स्वीयद्वयेन प्रसङ्गती भारतभूमिं वर्णयति ।

राजानो यां निरीक्ष्य स्त्रियमिव युवतिं
 चारुकाञ्चरा मनोज्ञां
 विभ्राणां कुन्तलाद्यैर्विकसितकुसुमै-
 रङ्गयोभां सहाराम् ।
 निर्निद्रा लब्धुमेनां प्रकटितकटकां
 तीव्रवैरानुबन्धाः
 शीघ्रीमत्कामरूपां कति कति न ययु-
 र्हा ! पुरा प्रेत्यलोकम् ? * ॥ ७८ ॥
 (युग्मकम् ।)

एवं बयारा गतशान्तिभावा
 युद्धार्णवेऽल्पीकृतसैन्यनावा † ।
 तिष्ठन्त्यद्याद्यापि कषा लसन्तः
 साहेबसैन्यं सहसाक्रमन्तः ॥ ७९ ॥
 मन्त्रौषधिभ्यामिव कृष्णसर्पा
 विडम्बिताः सम्प्रति भग्नदर्पाः ।
 युद्धं प्रकुर्वन्ति तथापि रोषात्
 प्रक्षीयमाणा अपि बुद्धिदोषात् ॥ ८० ॥

* भारतभुवी युवतिलमारीपयव्राह्म । कुन्तलः—केशः, पक्षे कुन्तलनामकदेशः । चङ्गयोभा
 —दीङ्गयोभा, पक्षे चङ्गनामकदेशः । सहारामिति—समाख्या, पक्षे हार(विहार)-
 नामक-देशः ; इतरतीति हारः. रणभूर्वा । कटकम्—अक्षहारविशेषः, पक्षे लङ्कित्वावाः
 कटकदेशो वा । कामरूपः—झङ्कारादिसमयवेषः, पक्षे कामरूपनामकदेशः । काशी—
 मेखला, पक्षे Conjiveram (Capital of Drávida) । † नावेति ईलक्षे इतीवा ।

विपक्षविद्रोहपक्षानुसारिणः

प्रयाण-यानाध्वविघातकारिणः ।

लुठन्ति खाद्यानि धनानि विद्विषां

नयन्ति तेऽक्षिष्वरिचिन्तया निशाम् ॥ ८१ ॥

तेषां सदैवान्तिकगामिनौति*-

र्यानं† न जाग्रन्मुररौघ्ननौति ।

अरिर्हरिः संयति रोरवीति‡

क्षितिर्गता, सर्वत एव भौतिः ॥ ८२ ॥

(कलापकम् ।)

मारौचस्य च रामवत् द्रुतपदं

धावंश्च तेषां पदं

“किस्नार्” § सम्प्रति सूदनस्य विजयी

तचास्ति सेनापतिः ।

पश्यंस्तांश्च वने न पश्यति पुन-

वगेन दूरङ्गतान्

क्षुण्णो मध्यदिनेऽपि नक्तमपि च

यान्तो विलम्बायते ॥ ८३ ॥

* इतिः—अन्तिकवाहिण्यकारिका ।

† यानं—Railway Carriage.

‡ अरिर्हरिः—इतिव-विंश इत्यर्थः । संयति—युक्ते । रोरवीति—पुनः पुनः नर्चति ।

§ Lord Kitchener. तेषां—मुयाराचानित्यर्थः ।

पञ्चमः सर्गः ।

शूनां दंशनमेव चेद्विलसितं
तत् जानुतोऽधःस्थले ;
का चिन्ता ? खलु लण्डनस्य विजयः,
सर्वैरिदं घुष्यते ।
शत्रूणां कमला * चिराय विगता
स्वाधीनताभिः समं
लोकानां भणितिर्मृषा न च कृशा
स्त्रीणां शिश्ननामिव ॥ ८४ ॥

इति श्रीश्रीशरीये विजयिनीकाव्ये
बुयारयुद्धवर्णनो नाम
पञ्चमः सर्गः ।

* शत्रूणां कमला—बुयाराणां जयलक्ष्मीः ।

षष्ठः सर्गः ।

९१२

राज्ञौ तु पूर्णायुरिहैन्द्रधुर्या *
 सुतोत्सवे कल्पितराजतूर्या ।
 प्रदाय पुत्राय निजाधिपत्यं
 विवेश सा तत्र तु यत्र सत्यम् ॥ १ ॥
 सा प्रेष्य दूतं पुरतः स्वमंशं
 प्रियेश्वरे मानसराजहंसम् ।
 ययावनुस्वप्नपथेन माता
 समाधिना सत्यपथं प्रयाता ॥ २ ॥
 क्लेशादिकं कायभुवः खनिचं †
 न ; तत्तिरोधानमिदञ्च चित्रम् ।
 प्रभुसवाद्येन मतिः पताका
 व्यनृत्यदग्रेऽप्यमलेव राका ॥ ३ ॥

* इन्द्रसेदम् ऐन्द्रम् इन्द्रपदं तस्य धुर्या भारवाङ्मनीत्यर्थः । † खनिचम्—वज्रनिचिकः,
 खनीति भाषा । क्लेशादभावात्तत्राद्यर्थं विजयकरमासीदिति भावः ।

* नान्नाऽसवर्णेति * च सौधदेशं-
 व्याप्याम्बरं संस्थितमस्त्यशेषम् ।
 अलुप्त-विज्ञान-धिया नयिन्या
 यदं कृतं तच्च तया जयिन्या ॥ ४ ॥
 देवैरदृश्या क्व च सा नृदृश्या !
 वियच्च भवत् खनितं क्व कृष्या ? ।
 न मानुषीत्येव जनप्रतीति-
 र्यादर्शविम्बे प्रतिविम्बतीति † ॥ ५ ॥
 आलेख्यपट्टग्रामपि मुद्रिकायां
 सान्निध्यमस्या जनसंहितायाम् ।
 छायाफटोग्राफः विशेषयन्त्रात्
 विलोकतेऽस्याः § प्रतिमां स्वतन्त्रात् ॥ ६ ॥
 निरीक्ष्य यस्याः प्रतिमां प्रभाते
 प्रजाव्रजाश्चिन्तितकार्यजाते ।
 कुर्वन्ति संसारविधौ प्रयाणं,
 तद्दर्शनं किं सुलभायमानम् ? ॥ ७ ॥

* Osborne Palace.

† अयुनेति यावत् ।

‡ फटीचाफ इति—मूर्तिनिर्माणायनविशेषः ।

§ विलोकते—जन इति शेषः ।

सा पार्श्वगैरप्यविभातदृष्टि-

र्दिवः सदेवौक्षणपुष्पदृष्टिः* ।

आकाशगङ्गास्यमलात्मभासा

स्वर्गस्य मार्गे प्रबभौ सुवासाः ॥ ८ ॥

वृष्टिशनृपतिसिंहस्याधिकारे समस्ते

विचलति सति तस्मिन् वाग्यते नम्रमस्ते ।

तदभिगमनमासीत् साङ्गना‡सन्निधानं

द्रुतगति नभसोऽन्तः कान्तिभास्वद्विमानम् ॥ ९ ॥

या भानोश्चक्रवाले विलसति गगने

ताम्रवद्वर्णमाले

पुण्ये सा जानुयारे§रिमितदिवसे

नन्दनस्याङ्गि भूष्याः ।

सायाङ्गस्यान्तरालेऽदितिमितघटिका-

वाद्यकाले विशाले

स्वर्गव्यग्रेव राज्ञौ द्रुततरमवनी-

त्यागमाविशकार ॥ १० ॥

* आकाशात् देशाङ्गनाभिरीचिता सा पुष्पदृष्टिः सद्य इति तावदर्थः ।

† तस्या जयिनी अभिनमनम्—इत्येव कर्तुं पदम् ।

‡ चक्रना—देशाङ्गना ।

§ January. "The Queen died on Tuesday evening, January 22nd, 1901, at 6-30 P. M."

प्रसुप्ति-शय्यासु निशां प्रपद्य
 सा जाग्रती स्वप्नमियाय सद्यः ।
 त्वरा ततोऽस्वप्नपुरं प्रविष्टा
 परावृत्तस्निग्ध-पथेन शिष्टा ॥ ११ ॥
 सा चैश-योगे विहितावधाना
 सद्यः समाप्तेन्द्रियदृश्यमाना ।
 राज्ञीति या सार्वजनीनवाणीं
 चक्रे विलुप्तां शनकैस्तदानीम् ॥ १२ ॥
 आ जम्भतः शत्रुगणांश्च जित्वा
 जगद्विषादं वत ! वर्धयित्वा ।
 सा पार्थिवच्छ्रुतलेऽनुकूले
 जहौ वपुश्चारुतले दुकूले ॥ १३ ॥
 सुतनुरतनुरनुशीलन-धीरा
 ब्रह्म, वि-राजित-पञ्च-समीरा ।
 अविशदतीन्द्रियमिन्द्रियवाहा
 ज्ञान-बलात्कृतपातकदाहा * ॥ १४ ॥

* सा सुतनुः अतीन्द्रियं ब्रह्म अविशदित्यन्वयः । वि-राजितेत्यादि—यौ आकाशे
 राजित-पञ्चसमीरा भास्वत्याद्यादिपञ्चपदमेवम् । अनुशीलनं—ब्रह्मानुशीलनमित्यर्थः ।

इदम् तस्याः पुनरेकतत्त्वं
 मनः पतिप्राप्तितयास्तमाप्तम् ।
 द्रागेव पश्चात् परिणाम-गत्या
 निमीलितं केवलमक्षि सत्या * ॥ १५ ॥
 इदञ्च तस्याः पुनरन्य-तत्त्वं
 राजासनं ज्येष्ठसुताय दत्तम् ।
 वरेण्यदेशे तु शरण्यभूता
 याता ततो ब्रह्मसमाधिपूता ॥ १६ ॥
 अवाक् स इंराजगणोऽतिदुःखितः
 सहाश्रुपातैर्जगतां समुक्षितः ।
 प्रसार्यते न स्म च पण्यवीथिका †
 शुचा कुतोऽप्याविरभूद्भिभीषिका ! ॥ १७ ॥
 तस्यास्तिरोधान-नवक्रियायां
 विषादमूत्तर्गा परिभासितायाम् ।
 व्यग्रं समग्रं जगदस्तगर्व-
 महो ‡ यथा भग्नसमस्तपर्व ॥ १८ ॥

* सत्या—साम्प्रति तथैवैषः ।

† "In all parts of the provinces, public functions were suspended and there were innumerable expressions of public sorrow. Similar utterances of grief and sympathy continue to come in from every part of the Empire, indeed from almost every part of the world."—*The Statesman*, February 12, 1901.

‡ अहः—दिवसः । पर्व—महासमुद्रस्य पर्वतः ।

अनारतञ्चापि पराङ्मुखं सुखं
 जना विषया, मलिनं जगन्मुखम् ।
 प्रसन्नसन्धेयव घनाविलान्तरा
 विलुप्तहर्षा च बभौ वसुन्धरा ॥ १८ ॥
 अदीपदानेव च सत्यधावली
 प्रशान्तनृत्येव च ताण्डवस्थली ।
 पुनर्मृदां बेपनतो वसुन्धरा
 प्रभन्नभावेन सशैलकन्धरा ॥ २० ॥
 न च क्रियादिर्न विचारपद्धति-
 र्न वा नृणां हृदुकलं, न सङ्कतिः ।
 निवेदितं वा जगृहे न कस्य कौ-
 र्दिनं जगत् क्षण्णितवद्यदुश्चकैः ॥ २१ ॥
 अन्दे नवे विंशत्यतेऽच स्वार्थे
 कलिक्रमाद्द्विहितलोकधार्थ्ये ।
 राक्षसी-तिरोधानकिणायभागे †
 हा ! सन्ति मर्त्तगा न शुभेऽनुरागे ॥ २२ ॥

* अचक्षीयमायं सुशान्तादाय आवती जनान् प्रीत्यापन्नं अचक्षता य तां जगृहे
 इति कविना वृत्तम् । † किकः—चिडम् । अयमायः—दुष्टं, प्रारब्धं इत्यर्थः ।

अमी च साहेवगणाः समस्ता *

राज्यादिकार्येषु कृताग्रहस्ताः ।

अक्रोधनाः शान्तिमुपानयन्तु

व्ययैर्धनानां शुभदाश्च सन्तु ! ॥ २३ ॥

दुःखं हि राज्ञां ध्वजभङ्ग एष

कृतश्च येनार्त्ततरोऽद्य देशः ।

उत्पातवाताः पुरतो हि वान्ति

विधीयतां केवलमत्र शान्तिः ! ॥ २४ ॥

शङ्कस्य भङ्गोऽद्य च भारताद्रे-

र्भावे न केवाश्रुजलैरिहाद्र ? ।

अौत्पातिकेष्वद्भुतशान्तिरिष्टा,

विश्वासिनस्तां रचयन्तु शिष्टाः ! ॥ २५ ॥

(विशेषकम् ।)

स कः सखे ! ब्रूहि वहिः शरीरतो †

गतः पुनर्नैव भवेत् समागतः ।

मरुत्-प्रचारेण निवेदितस्थितिः

गृहीतदेहेऽपि च तत्तदाकृतिः ? ॥ २६ ॥

* विभिरधुना कविः शान्तिकथामुत्तीकयन्नाह ।

† विभिः कविकीर्त्यात्मनः परलोकागमनात्मकं प्रत्यक्षानुभवति ।

वसम्बवद्वारपुरे कियद्दिनं
 समुल्लसद्देहविडम्बनाकिणम् ।
 दृष्ट्वा जगद्भ्रान्तिमशान्तिमुद्वहन्
 भवेद्गतायुर्निजकोटरं दहन् ॥ २७ ॥
 कियद्दिनं पद्ममणाल-गोचरे
 भ्रमंस्ततो वायुपथे गतोऽम्बरे ।
 समाप्तलीलो जनिविस्मृतिं गतः
 क्षतो भवेद्ग्रीधि-कुटुम्ब-सङ्गतः ! ॥ २८ ॥
 (विशेषकम् ।)

प्रयाणमस्या भुवि संशयस्थं,
 तत्त्वेच्छया चस्तमभून् समस्तम् ।
 राज्ञी तु सा लग्दनराजकन्या
 वियङ्गताभूद्रमणीषु धन्या ॥ २९ ॥
 अचेतनां पाण्डुमुखीं प्रसुप्ताम्
 अमानुषीं मानुष-शक्ति-गुप्ताम् ।
 महा-शयाना*मसवर्ण-नान्नि †
 पुनः पुनस्तां ददृशुः स्वधान्नि ॥ ३० ॥

* महाशयानानिति—महानिद्रावप्ययीषः ।

† The Osborne Palace.

तदङ्गमालोक्य हिमाम्बुघीतलं

निरौन्द्रियग्राममपेतवाग्बलम् ।

न चापि तां चेतयितुं भिषग्वराः *

प्रशेकुरार्त्ताः सविषादितान्तराः ॥ ३१ ॥

• (युग्मकम् ।)

शोकचिह्नमलिनास्ततो जना†-

स्तां समीयुरभितो नताननाः ।

ते विलम्बवचनाञ्च लङ्कमा

रानिकाल इव भूविहङ्गमाः ॥ ३२ ॥

दूरवारितपिपीलिकादिकं

तद्वपुः श्वतया गताधिकम् ।

नेतुमुद्यममकार्षुरुन्मता-

स्ते तदा प्रबलशोकविक्षताः ॥ ३३ ॥

सेनयार्ध्यमिव रक्षितां निधिं ‡

बेलया सवनयेव वारिधिम् ।

वाद्यवादकगणेन ते नरा-

स्तां समुद्धरथ दुःखितान्तराः ॥ ३४ ॥

* भिषग्वराः—Doctors Reid, Powell; Barlow and Laking.

† चतुर्णां सर्वसमातिपथ्यं कृतं दृश्यमानादिव्यापारी (Funeral Procession) वक्ष्यते ।

‡ अर्थ—नष्टार्थ ; निवेदिमिव चेतत् ।

तां गताधिमदशाजलोहितां
 निद्रया चितिभिदा तिरोहिताम् ।
 निर्ग्रहां * समनयंश्च ते शुचा
 वस्त्रनिर्मितपथेन सदृचा ॥ ३५ ॥
 साय्यगादिव सती पतिं प्रति
 व्याकृतापि शयने लसद्दुयतिः ।
 शोभितेव कुसुमस्य मालया
 गन्धवस्तुभिरलं मञ्जोदया ॥ ३६ ॥
 सा पुष्पदृष्टेः परतो नृगीता
 कर्णोरथे † राजपथेऽभिनीता ।
 भूरङ्गता, नाणुरथापि गर्तः, ‡
 सैन्ही पताकाच § भृशं ननर्त्त ¶ ॥ ३७ ॥

* निर्ग्रहां—विलुप्तशान्ताम् ।

† कर्णोरथे—पुष्परथे ।

‡ संख्यातीतलोकपूर्णत्वात् तत्स्थानस्य नाश्वर्यं वर्णं वासीदित्यर्थः ।

§ रंराजानां सिंहासकृता पताका लोकप्रसिद्धा ।

¶ "The coffin with a white silk-pall and the regalia on top rested on a gun-carriage drawn by the eight famous creams with postillions, followed by a brilliant cavalcade of British and foreign princes. At St. George's chapel, the coffin was laid in a catafalque amid a profusion of flowers."—*The Statesman*, February 3 and 5, 1901.

स्थिरैरभूयन्त तदा स्म वाहैः *
 शुचाग्निनेवोत्थितगात्रदाहैः ।
 पशुष्वपि प्रेमदृढानुरक्तिः
 प्रमाणितैवात्र तथैव भक्तिः ! ॥ ३८ ॥
 वाहेषु तस्मिन्नचलत्सु सत्सु
 राक्षसाः शुचेवाशुजलं वहत्सु ।
 संस्थाय पोतेषु समुद्र एनां
 प्रोवाह तां विस्मितसर्वसेनाम् ॥ ३९ ॥
 संबभूव बज्जनालिकध्वनिः †
 पारलौकिकविधौ तदध्वनि ।
 हेषया हिरददृष्टितैः समं
 ठक्कया च परिकम्पयन् यमम् ॥ ४० ॥

-
- प्रकृत्यं चटना विजयकरी वासीत् । "The Artillery-horses in the gun-carriage refused to stir and resisted every effort to move them. A Party of Blue-jackets then advanced and offered their services."—*The Statesman*, February 5, 1901.
 † "The band played the funeral march and minute-guns were fired, so that throughout the passage, the solemn thunder of canon or the plaintive strains of music were unceasing."—*The Statesman*, February 3, 1901.

अथतः सुदृढमुद्यतायुधं
 सैन्यदृन्दमुदगाच्चलद्बुधम् ।
 मध्यतो नृपतिमण्डलं शनैः-
 र्वाहनेन शुशुभे च तैर्जनैः ॥ ४१ ॥
 यत्रैव तस्याः करधारिकान्तः †
 सुखाप, तत्रैव च ते महान्तः ।
 तां नेतुमुच्चैः खलु यत्नवन्तः,
 प्रारेभिरे राजगणा लसन्तः ॥ ४२ ॥
 अलङ्कृते धीरगणैः सवीरे •
 तीर्थोपमे तत्र समुद्रतीरे ।
 पश्यन्तु सर्वेषु सकर्णधारः
 बभौ महिष्या भवसिन्धुपारः ॥ ४३ ॥

"The coffin covered with coronation-robcs surmounted by the crown, orb and sceptre, left Osborne on a Khaki-coloured gun-carriage drawn by eight horses and driven by *Artillery-men*. Immediately behind walked the king and the Emperor William and the Duke of Connaught ; then 6 other princes and then nine royal ladies headed by the queen."—*The Statesman*, February 3, 1901.

"The interment at Frogmore of the remains of Queen Victoria was of an unusually impressive nature. In the mausoleum was interred the body of the Prince Consort, who died on December 14th, 1861."—*Statesman*, Feb. 24, 1901.

पोतैरनेकैः स्थिररत्नमुद्रः *

प्रोवाह तां हन्त ! यदा समुद्रः ।

तदा नृणान्तश्च बभूव चार-†

स्तेषां पुनश्चाकधावतारः ॥ ४४ ॥

निनाय तां वारिपथेन वारिधिः

स ‡ रत्नभाक्, सापि जगत्सुसेवधिः § ।

चचाल सा भूपति-राजिराजिता

समुद्रनौः साग्निकलासभाजिता ॥ ४५ ॥

“नायं समुद्रः पयसां विकारो

राज्ञास्त्वयं जन्मसमुद्रपारः ।

पश्यन्त्विमां ब्रह्मसविम्बपातां

नभःपथे स्वर्गरथे प्रयाताम्” ॥ ४६ ॥

- * “The *Alberta*, conveying the Queen's body, will leave Cowes on Friday, steaming through a double line of *sixty warships*, with the king and queen aboard.”—*Statesman*, Jan. 30, 1901.
 “Eight Torpedo destroyers piloted the Royal yacht across, between lines of stately war-vessels to Gassport. Altogether 10 miles of warships were assembled.”

† “The crowds on the northern shore are estimated at half a million.”—*The Statesman*, February 5, 1901.

‡ स—समुद्र रत्नधेः । § सा—विजयिनीत्यर्थः । ह-सेवधिः—सुव्यभिधिः ।

इदं जनास्थातमिदञ्च गीतं,
बभौ त्वरेवार्द्धपद्येऽभिनीतम् ।
शुचां शिखायां जगदाप्रतिष्ठत्
नवोऽधिराजो यदि नाऽभविष्यत् ॥ ४७ ॥

फ्रग्मोर*संज्ञे तु परेतदेह-
रक्षाप्रदेशे नृपधारितेहः † ।
यामे तृतीयेऽङ्गि जनः समस्तः
संस्थाप्य देवौमिव ताममंस्त ॥ ४८ ॥
आनीय पुष्पाणि सचन्दनानि
भक्त्या प्रचक्रुर्भुवि वन्दनानि ।
तां धूपयित्वा वत मातृपूजाः
स्वग्निर्व्यकार्युः किल तत्तनूजाः ॥ ४९ ॥
एताः क्रियास्तोऽथ समाप्य चाद्याः
दौवारिकाः साञ्जलयः सवाद्याः ।
तस्यां गृहद्वारि विषस्वरूपा-
स्तस्युर्मुहूर्त्तं समवेतभूपाः ॥ ५० ॥

* फ्रग्मोरिति स्मरानस्थाननाम । "The body was placed in the Royal Mausoleum at Frogmore."

† ईडा—वेडा, नवोऽभिषावः इति यावत् । दृपः—राज्या ल्लेहः पुत्र इत्यर्थः ।

फ्रग्मोरसंज्ञं पिटकानन*स्तत्
 श्रमशानमेतन्नगरच्छटावत् ।
 नराक्षिचूष्यं ननु निर्घनुष्यं
 विराजतेऽद्यापि परेतजुष्यम् ॥ ५१ ॥
 पार्थिवादिशवसुप्तिधारणै-
 स्तत्पदं नगरवन्निकेतनैः ।
 यच्च तद्वचनवर्जितं महत्
 द्योतते निशि दिवा च कान्तिमत् ॥ ५२ ॥
 आसीच्च यत्प्राक् परहस्तगामि
 क्रीतं ततस्तीर्थमिदं प्रणामि † ।
 राज्ञश्च राज्ञ्या अपि देहधारि
 प्रसूयते यत् जनपातकारि ॥ ५३ ॥
 (विशेषकम् ।)
 नामधेयकृतचिह्नतस्ततः
 तद्गृहाज्जनगणो विनिर्गतः ।
 राजभोजविनिवेदनात्परं
 प्रेतगीत‡मश्रुणोच्च सादरम् ॥ ५४ ॥

* श्रमशानं पिटकाननमिति—Frogmore.

† "Her Majesty spent on this mausoleum nearly a quarter of a million of money."—*Statesman*, February 24, 1901. प्रणामीत्यत्र स्थितिर्नैतदर्थीयः ।

‡ भारते तु च दत्तादिवाचैः हरिसङ्कीर्णनादिकपम् ।

उत्सवेन सहितं निरुत्सवं
तद्दिनं मनसि कष्टदं नवम् ।
बह्वकार्यमुपरुद्धविक्रयं *
निर्भयेष्विव कुतोऽप्यभूद्भयम् ॥ ५५ ॥

“न सप्तमत्वं न च वाष्टमत्वं
राज्ञो विदामो न इदञ्च तत्त्वम् ।
भवान्नृपोऽस्मिन्नृपतेऽस्मदादे-
र्वयं स्थिता एव भवत्प्रसादे” ॥ ५६ ॥

इत्येव तद्वीपनिवासिलोकाः
प्रोचुर्मुदा संश्लथपूर्वशोकाः ।
नेदुः सु-वाद्यानि च यन्त्रवन्ति
क्षितीशवश्या न च के भवन्ति? ॥ ५७ ॥
(युष्मकम् ।)

मध्ये जाता क्षुभितमनसां
गड्गडुक्तिं † गतानां
दीनालोकैः ‡ प्रथमजटिला,
भूस्ततो विस्मयानाम् ।

* “The Banks will be closed and all business suspended.”—
London Telegram, January 28. “The Governor-general in
Council hereby directs that all offices of government through-
out India be closed and trusts that all subjects of His Majesty
will abstain from doing business.”—*Gazette of India.*

† God ! God !!

‡ बालीकः — दृष्टिपातः ।

भानोः श्रीवद्रथपरिमता

चन्द्राभागाकवन्धे*

राज्ञाः प्राज्ञाः सुगतिरभवत्

भ्रम्यया न्यैरदृश्या ॥ ५८ ॥

एकाकिन्यबला भवाख्यजलधे-

स्तौरे पदातिर्गता

हर्षाद्वद्रथपरिच्छेदा शतपथं

दृष्ट्वेव चाये रथम् ।

किञ्चिद्वानवतीव वारिधितटा-

दुत्कृष्टया भ्रम्यया

लोकानामुदगात्पुरातनगतिं

विभ्रत्युदारां द्युतिम् ॥ ५९ ॥

इति श्रीश्रीश्वरीये विजयिनोकाव्ये विजयिनो-

तिरोभावो नाम षष्ठः सर्गः ।

* रथसप्तम्यां नावे चन्द्रभागाजली लक्षसि सूर्यभ्रम्यनमिति पौराणिकी शौचिकी च गाथा ।

† भ्रम्या—भ्रम्यनम् । तथाच श्रुष्टप्रयोगः—“पुष्पास्तीटदलसमुद्रविचरेः पाताक-
भ्रम्याश्च ताः ।”

सप्तमः सर्गः ।

दीर्घं राज्यमुपास्य शास्य-विधिना
चाखास्य सर्वाः प्रजा-
सन्द्ध्यञ्च यशो विहस्य यशसा,
विध्वस्त-शत्रु-व्रजा ।
छत्वाज्ञाश्च नरेन्द्र-राज-मुकुटे
मालाः प्रफुल्लाम्बुजा
राज्ञी साद्य विसर्जनं गतवती
देवीव हा ! दिग्भुजा * ॥ १ ॥

खट्वस्य भो विंशशताख्यवर्ष !
त्वां प्राप्य को नाद्य विलुप्तहर्षः ? ।
राज्ञीति मातेति जनेन गीता
त्वय्येव सा हन्त ! लयं परीता † ॥ २ ॥

* दिग्भुजा देवी—दग्धभुजा दुर्गा इत्यर्थः ।

† खट्वीय-विंशशताब्दा एव भारतम् विजयिष्यामितीभावादेतदुक्तम् ।

या सर्वभव्येषु * सदानुरक्ता
 कुभव्यमालीकयितुं न शक्ता ।
 सालोचयन्तीव तव प्रसूतं
 फलं, जहारात्मवपुः सुपूतम् ॥ ३ ॥
 निप्रीय रोगादि-विषादि भारतं
 प्रशान्तयामास च याप्यनारतम् ।
 अगोचरे तां नयता विपद्गता
 कृतान्त-दुष्टेन न का क्षतिः कृता ? ॥ ४ ॥
 विना तु यामद्य वनान्तरे गजा
 भ्रमन्त्यसुस्था इव भारते प्रजाः ।
 पुनर्न सायास्यति भारतं प्रति,
 क्षताद्य हा ! भारत-भाग्यसम्भृतिः ॥ ५ ॥
 विधातुमर्हीं शिरसा नमस्क्रिया-
 मिमां खजं रत्नमयी "मविण्डिया" † ।
 वतेण्डियान्‍‡ यत्कृपया सुशिक्षितः
 स्मरन् स्मरंस्तान् न च कः सुदुःखितः ? ॥ ६ ॥

* भव्यं—शुभम् । कर्तरि निपातने कृत्यप्रत्ययः (पाणिनिः ३।४।६८) । Vide Canto III, 12 :—"तेनैव भव्या शुभता ससाता" (अथ तु भव्या—वीर्या) । भव्यं शुभे च सखे च योग्ये भाविनि च विभु" ।

† मविण्डिया = Of India = भारतस्य । भारतस्य राजमालिकेवियमासीदित्यर्थः ।

‡ वखियान् = The Indian. भारतवासी जन इत्यर्थः ।

इयं पनः "टार्" * गगनेऽप्यविशिङ्गया
 भुवं समुद्दीपयते स्म सुश्रिया ।
 तथा धरासन्नतया निपाततः
 कृतो भवोऽयं तमसेव चाततः ॥ ७ ॥
 अपि न सा महिषी भुवि केवलं
 जनपदेष्विव मातृभवं बलम् † ।
 कृतपदा कपटांश-वह्निःस्थले
 शशिकलेव जनौषधि-मण्डले ॥ ८ ॥
 जगति वत्सगणेष्वतिवत्सला
 वितमसा विधिना रचिताऽबला ।
 भववने विषमे सरला नवा
 मधुलतेव च शान्तिवनोद्भवा ॥ ९ ॥
 विषमं खलु काल-धर्षणं
 यदुदस्तीकृत-मातृदर्शनम् † ।
 सहसाद्य शुचानया जगत्
 कृतमुच्चैरथ नाम दुःखवत् ॥ १० ॥

* टार् = Star = नक्षत्ररूपिणी । इयं भारतस्य गगने नक्षत्ररूपिण्यासीदित्यर्थः ।

† इयं लोकाणां मातेयासीदिति भावः ।

अयि ! कुत्र गता विहाय न?-
 स्तव मातर्विसुखः प्रजाजनः ।
 विलपत्यनिशं मुहुर्मुहुः-
 गुरु-शोक-व्यथया स-हाड्डः ! * ॥ ११ ॥
 क्व नु तेऽद्य कहीनुरो मणिः ? †
 निहितेयं क्व च वा त्वयावनिः ? ‡
 सकलं भुवि पुत्तसात्कृतं ।
 ननु किं द्रव्यमितस्त्वयाहृतम् ? § ॥ १२ ॥
 अयि मातरितः क्व विद्रुता ?
 जगतः पश्य शुभे ! धृतिश्च्युता ! ।
 तव पुत्तगणाश्च भारताः-
 श्विरकालं महिषि ! क्षतिं गताः ! ॥ १३ ॥
 यदिदं तमयस्य ते नवं
 ननु राजासनमुच्च-गौरवम् ।
 न च तत् स्फुरदीक्षितं जना-
 स्तव शोकाश्रुभिराविलेक्षणाः ॥ १४ ॥

* स-हाड्डः—विलापयन्निभिः सह वर्तमान इत्यर्थः ।

† For a description of "Kohinoor," Vide Canto X.

‡ न किमपि त्वया आहतमित्यर्थः ।

§ "जनपदे क्षुणिति" लक्षितप्रत्ययस्य लोपः, "क्षुपि युक्तवद्भक्तिवचने" इति बहुवचनम् ।

यं यातासि भुक्ते विहाय वसतिं

को नाम देशः स ते ?

पुत्र-स्नेह-शतं निरस्य जननी

संक्रन्दयन्ती प्रजाः ।

दुःखार्त्तं सकलं न पश्यसि कथं ?

मातर्जगद्रोदिति

भ्रष्टा शान्तिरघोमुखी, कुरु द्रुपा-

मेह्येकवारेलक्षणम् * ॥ १५ ॥

या च्छायाफलिनीव या च कण्ठा-

कान्तारमध्योद्भवा

दीनार्त्तीन्धन-धूम-केतन-शिखा,

या राज्यरक्षौषधिः ।

सा नास्तीति विधादितस्य जगतो

नमोत्तमाङ्गं शुभे !

का चाघास्यति हर्षपूर्णहृदयम्

हा ! स्वां विना मातरम् ? ॥ १६ ॥

साशीतिद्वयवर्षभागपि नवा, *

प्रेक्ष्येव देशेतिकार†-

माज्ञास्त्रेण निवृत्तः, शान्तिकमलां

संस्थाप्य चासीर्मुदा ।

कैर्दोषैरिदमाधिपत्यमखिलं

त्यक्त्वा प्रियाः स्वाः प्रजा

निष्कारण्यकलेव गच्छसि ? शिशु-

क्रौडैव ते क्रौडितम् ! ॥ १७ ॥

मातर्दीनजनालिदुर्गतिदशा-सन्दोहसन्नाशने

मुक्तावस्थ-दया-कपाट-पटिके ! छाये ! वटस्याध्वनि‡।

मध्याह्नाकर्कविमेषमण्डलकरोत्तमे जगन्मण्डले

का छायाभवतारयेत्पृथुतरस्नेहा प्रजामस्तके ? ॥ १८ ॥

यात्रासिद्धिरदीक्षणे फलमुखी

क्षेमङ्करीवाद्य वा

भूत्वैव दुःसुखामिषे धृतरसा

सा भूचरौ खेचरौ ।

* "Even to the end she retained the freshness, the warmth of affection and the energy of youth."—Extract from the Viceroy's Speech at the Legislative Council.

† ईतिकाम्—अतिवृष्टिप्रवृत्तिकाम् ।

‡ सुनीत्यारम्भ पटिकेतिपर्यन्तं सम्पीडनपदम् । (तात्पर्यात् सम्पीडने) अध्वनि वटस्य च
विशेषादेव जम्—एतदपि सम्पीडनपदम् ।

उड्डुना गगनेऽप्यलक्षितपदा *

जीर्णादपुनीडतो

हा ! याता नृपतेरनेकसहच-

य्यैकाकिनी कामिनी ! ॥ १६ ॥

सिक्ता भूर्विरेहेण तेऽयुसलिलैर्नक्तं खगौवास्तवाक्,
शृङ्गं भङ्गमिवैति किं हिमगिरेर्वातेऽल्पशो वाति वा ?
गम्भीरं रुदतः शृणु ध्वनिमिमं नान्योऽद्य शब्दोऽम्बुधौ
कुर्वन्नाकुलमेव सर्व्वमटति त्वच्छत्रभङ्गध्वनिः ! ॥ २० ॥

मातर्मातरिति प्रमाद-प्रततां

संजल्पतां नित्यशः

स्नेहादेव तदुक्तिरेति विवरं

नाभ्येति वा शोचयोः † ।

- * खेमङ्करीति—खल्याखप्रदः प्रसिद्धनामो पक्षिणी । तस्याः सादृश्यं विजयिन्यामा-
रोपयति । उदीचये—खेमङ्करीं यात्राकाले पश्यतां जनानां सा फलप्रसविनी भवति
इत्यर्थः । खेमङ्करी हि कामिने हृतरसेति प्रसिद्धं, विजयिन्यपि स्वर्गसुखे हृतरसा ।
खेमङ्करी यथा भूचरी खेचरी च, तथा विजयिन्यपि पूर्व्वं भूचरी, अपुना स्वर्गमनक-
काले खेचरी । अलक्षितपदा—अलक्षितगतिः ; पक्षे उड्डयनकाले अन्यैरदृश्य-
करणा ।

† मातः । तत्र शोचयोः स मातर्मातरिति शब्दः अभ्येति न वा सम्प्रति इति
भावः ।

सा कस्माच्चिरसंस्कृतिः स्मृतिपथं
 त्यक्त्वा व्रजेद्विस्मृतिम् ?
 कष्टं किन्तु चिरायते प्रजजनं *
 संच्छाद्य नित्यं स्थितम् ॥ २१ ॥
 आकाशात्कमलालयाज्जलनिधे-
 नंक्षत्रराज्याच्च वा।
 का देवी “बिबि”रित्युपाधिपिहिता
 जाता महीमण्डले ? ।
 वाग्वल्लीञ्च ततो मनुष्यविपिने
 मिथ्या-वचः-पुष्पितां
 दृष्ट्वा सत्यपरायणा किमु हठा-
 दास्ये गतान्तर्हितिम् ? † ॥ २२ ॥
 इन्द्राणी जगताञ्च या प्रियसखी-
 वासीः सखीनामिव
 प्रौढधीः शशिनः कलङ्करहिता
 बन्धुव्रजेन्दीवरे ।

* सा चिरसंस्कृतिः—प्रसादपतितानां जनानां मातृमातरिति भ्रमिप्रादुर्भावकः संस्कारः । प्रजजनं—प्रजाम् ।

† सदा सत्यपरायणा त्वं किं मिथ्याकुलितं भुवनं दृष्ट्वा अन्तर्हितासीः इत्यर्थः ।

प्राजेये * विपिने फलप्रदलता

मातेव या स्नेहकृत्

सा नष्टापि न नश्यसीति परया

कौर्त्तेव संजीवसि ! ॥ २३ ॥

एकत्र प्रलयोऽन्यतः समुदयः †

प्राग्वत् क्रियापल्लवै-

र्लीलेयं जगदीश्वरस्य भुवने

नित्या नवा घूर्णते ।

ईरूपे ‡ भुवि लण्डनादिः सहिते

त्वं भारतादौ पुनः

साम्राज्ये रचितासि ¶ कुत्रचिदहो

सम्राट्प्रिया सुन्दरी ॥ २४ ॥

सादृश्यं तव नास्ति ॥, या च कविभि-

स्तुद्देशतो गीयते

सर्व्वाङ्गेऽपि च भारतस्य च भुदः

खण्डेऽद्य लण्डे क्व तत् ? ।

* प्राजेये—प्रजासम्पत्तिनि । † प्रलयः—तिरोभावः । समुदयः—आविर्भावः ।

‡ Europe. § London. ¶ रचिता—कृतजन्यपरिग्रहा सम्पत्ति ।

॥ "The British empire has had no such queen, gracious, wise, dignified, symbolising all that was most enlightened and progressive, of pure and stainless life. India, in its long cycles, has had no such Empress, tender-hearted, large-

ज्ञानक्याः कियदेव चारुचरितं,
 किञ्चिच्च धर्मस्त्रियो
 लीलायाः कियदस्ति, किञ्चिदपि ते
 तद्भानुमत्या अपि ॥ २५ ॥
 प्रागासौहमयन्तिका नलबधूः
 प्रातःस्मृतावङ्गना
 तद्वद्राक्षसराजपट्टमहिषी
 मन्दोदरी सुन्दरी ।
 ताराद्याश्च ; हि तत्र तत्र लसिता-
 न्युद्गीक्ष्य नामाक्षरा-
 ग्यस्माभिः स्मृतिपुस्तके तव द्यतं
 नामाद्य संगुम्फितम् ॥ २६ ॥
 उत्तुङ्गैर्विभवैरनन्तसुखिनी
 दुःखं न वेत्ति स्म या
 या कल्याणपरम्पराभिरभितो
 दृष्टिं गता पीवरीम् ।

minded, just, humane, the loving parent of her subjects of
 every race and clime."—Extract from the Viceroy's Speech
 at the Imperial Legislative Council.

सा यच्चैव च तच्च भारतगिरि-
 स्तच्चैव भूमण्डला*—
 नीत्यालोच्य मुदा भ्रमेण च यमे-
 नाङ्गाय नीता हि सा ॥ २७ ॥
 त्वामानीय महेन्द्र-गौरवमधः-
 कर्त्तुं यमेनेच्छता
 व्यग्रेणैव हृतामुनासि विमला
 भूमण्डलाखण्डला ।
 स्वर्गे त्वामभिपश्यतोऽस्य च ततः
 शून्यं त्वया स्वालयं
 स्पृष्ट्वेन्द्रेण हता ; लुलापकगता
 घण्टैव सा केवलम् । † ॥ २८ ॥
 हा ! कुचाद्य धराविशल्यकरणी ?
 कुचाद्य सञ्जीवनी ?
 कुचाप्यद्य तथा विषौषधमणिः ?
 काव्येः सुधा पावनी ? ।

* तदानीयमेवैव सर्व्वं ज्ञातान्नगरे आनीतं भविष्यतीति आलोच्यत्यर्थः ।

† त्वन्तु स्वर्गे गतवती, न तु यमालयम् ; अतः यमस्य आश्रयाः साफल्यं न इति भावः ।

कल्याणीः फलिनीर्जगज्जनपदा-

न्नीत्वा वहिः, कुच ताः ? *

किं नामेह द्युतं न धातरधुना ?

शान्तिः कृताऽवाङ्मुखी ! ॥ २९ ॥

एकस्या विरहेण सर्व्वमखिलं

शश्वद्विषखीकृतं

स्कन्धे दुर्व्वहमावह स्वयमिमं

भूराज्यभारं विभो ! ।

त्वत्पुत्र्यां किमहो ! विधातरधुना

साम्राज्यपायास्तुटि ? †-

स्तेनैषा कलिता ‡ त्वया हितकरी

श्रीराजराजेश्वरी ! ॥ ३० ॥

या काराभिधमेव बन्धनगृहं

दंशादिकानां सदा

कौटानामथ वारिवर्षणघटा

यस्या बभौ प्रस्फुटा ।

* कल्याणीर्विश्ववन्द्यादिफलिनिकीर्तकलोचनेभ्यो वहिर्नीत्वा कुच ताः स्थापिताः सम्प्रतीति कविः विधातारं खेदोक्त्या पृच्छति ।

† साम्राज्यपालिकावाक्याः विजयिन्ना इत्यर्थः । तुटिः—वशाव इत्यर्थः ।

‡ कलिता—मन्त्रजीर्ण नीदा, तद्राज्यपादावधेनिकथः ।

छायास्निग्धतमा च पुष्पसुषिता
 सा पाटलाख्याटवी
 नष्टा हा ! मशकद्विती निजकरै-
 र्गण्डे जगत्ताडितम् ! * ॥ ३१ ॥
 दण्डे श्वासनिरोधनेन रचिते †
 या चेच्छयासीत् सुधा,
 याज्ञाघोषणदुन्दुभिध्वनिरिव
 हारे प्रजानां वहिः ‡ ।
 दस्युनामथ तस्करस्य च पुनः
 कारा च या जीवनं
 सा नास्तीति जिगीषयारिरसकृत्
 कालञ्च हा ! प्रेक्षते ॥ ३२ ॥
 नृणां शून्य-तमः-समष्टिरथवा
 चक्षुर्जलं शोचतां
 शत्रूणामपि मस्तकस्य सहसा
 संस्पर्शनप्रक्रिया ! ।

* या दंशमशकादीनामिकव-वन्धनलेषभृता पाटलाटवीवासीत्, इदानीन्तदटवीर्ध्वसात्
 दंशमशकादीनां पुनरपि सञ्चारमीति; सम्भवंत्येव । वञ्चाशनमहिना दस्युतस्करा-
 दीनां सञ्चारी नास्तीदिति निर्गलितार्थः । मशकद्वितीः—मशकादीनां द्वितीयमात् ।

† श्वासनिरोधनेन रचिते दण्डे—वाचिकादे इति भाषा । The Gibbet.

‡ This refers to the Great Magna Charta of India of 1858
 (Vide Canto IV., 49).

कम्पो वा पुनरेव भारतभुवः
 कामं स-कोलाहलैः
 सर्व्वग्रासकरः कुतोऽयमटति
 त्वच्छत्रभङ्गध्वनिः ? ॥ ३३ ॥
 शुष्का स्थास्यति वा न वेति महती
 वङ्गेऽद्य गङ्गानदी !
 पद्माद्याश्च तटद्विषः कलकलै-
 रुदेजयन्ते श्रुतिम् ! ।
 पाश्चात्येऽपि च सैव दुर्द्दिनकथा ! *
 भूयः किमावेद्यते ?
 भङ्गाट्टालकगोपुरं हि जगतः !
 कष्टं किमस्मात्परम् ? ॥ ३४ ॥
 एतावत्यथ निष्ठिकेति † जगता-
 मन्विन्दुवञ्चञ्चला ! ‡
 सर्व्वं दुःस्थमिव, यमो हि विफलो,
 देशोन्नतिः किम्फला ? ।

* दुष्टानां जगति स्थितिः, मङ्गलाख्यायानां तिरिभावः । पाश्चात्येऽपि सा मङ्गलाख्या-
 तिरिधानरूपा दुर्द्दिनकथा सम्प्रति जागर्त्तति तात्पर्य्यार्थः ।

† निष्ठिका—परिचमाधिः ।

‡ अन्विन्दुवत्—अन्विन्दुवत् प्रत्ययः ।

भो भो भारतवासिनः ! श्रुतमिदम् ?

. वभ्रन्तु चित्तं शनै-

र्ह्य ! कष्टं शतकोटिरोदनरवै-

र्नाभ्येति तद् यद्गतम् ! ॥ ३५ ॥

अस्मिन् ये जगदुन्नतौ धृतरसा

ये चोपकारे रता

धन्यास्ते, शुभमस्तु, ये च सततं

कुर्वन्ति चेष्टां शुभाम् ।

येनैकेन * विडम्बितं जगदिदं

निर्वाक् च सन्दूषितं

तद्भङ्गाय किमौषधं, न च सभा

तस्यार्थमाह्वयते ? ॥ ३६ ॥

खृष्टादेर्महिमादयः प्रकटिता

याः सर्वजात्यानने,

यास्तज्जातविभूतयोऽपि च, तथा

भौतौ कथा तद्गता ।

तद्-विश्वासगिला तु संशय-जरत्-
 कन्यादृताऽन्तश्चरी
 सर्वं चर्वति हा ! भ्रमाश्चपवधूः,
 सत्यञ्च हा ! कम्पते * ॥ ३७ ॥
 सन्देहो बलवान् न विश्वसिति को-
 ऽप्यस्मिन्नतीतां गिरं,
 याता भूतकथा विभूति-पुटिता
 दूरेऽवतारैः समम् ।
 देशा वाद-वितण्डया कवलिताः,
 सत्योद्धृतिर्दुर्लभा ;
 सा त्वं † हा ! क्व गतेदृशेऽसि विषमे
 या खटुविश्वासिनी ? ॥ ३८ ॥
 सन्देहादितुषारपातगलिता
 विश्वासपद्मस्थियो,
 हा ! दुःखं जनयत्यसत्यवचनं
 सत्यप्रियाणां नृणाम् ! ।

- * अपुना वधूभिः लोके, लोकाणामवताराद्यतीतघटनाप्रत्यक्षे चमत्कारां कथयितुं प्रसूयते । तद्वत्ता भीती कथा—खटुस्यालौकिकातीतघटनापरम्परा इत्यर्थः । तज्जात-विभूतयः—खटुस्य लौकिककापादय इत्यर्थः । जमानवधूः—जनकपतिश्रावरी-भार्यः । खटादीनामवताराणाम् अलौकिककल्पानामप्रत्यक्षे सम्पत्तिं लोकाणामनिवासी-दृश्यते ; अहो सन्देहात्मानः साम्प्रतिका लोकाः किमपि न विश्वसन्तीति तात्पर्यार्थः ।
 † सा त्वमिति—विजयिनीनभिप्रेक्ष्य उक्तम् ।

कुचैतच्च निवेद्यते ? नृप-पदे
 त्वं नासि शान्तिप्रदा !
 खृष्टादेरिव किं तवापि भविता
 दोलायिता संस्थितिः ? * ॥ ३६ ॥

कः कं स्तौति ऋषा निरुक्तिनिकरै-
 नोद्दीक्ष्य तद्भूतिकाम् ?
 सर्व्वा एव च जातयः किमु न ता
 धान्यान्भुक्तिं गताः ? ।
 सत्यानामपि घोषणासु वदनं
 येषां विलम्बायते
 ते मिथ्याभिविलिख्य पुस्तकदले
 केऽपि श्रमानाययुः ? † ॥ ४० ॥

• खृष्टादिस्त्ववतार एष सुदृढः
 साक्ष्यैर्जगज्जातिजै-
 स्तद्भूतित्वमपि प्रतीतिविषयं
 तत्तन्निमित्तं यतः ।

* किं भविष्यति काले तवाप्यस्तित्वविषये लोकानां सन्देहो भविष्यतीति शङ्कते ।

† पुस्तकादिषु सदतीतपुरुषाणां घटना निबन्धा कल्पन्ते, तन् मिथ्या भवितुं शक्नोति ।

ऐश्वर्यादिकं प्रत्यक्षीकृत्यैव तदुत्तमाः लिपिबद्धाः सन्त्यह्निः, अन्यथा सत्यनिवासे
 कथं मिथ्या रटयिष्यतीति तात्पर्यायेः ।

ऐश्वर्यैरवतारताऽवतरति,
 क्षौण्या यथा राजता ;
 भूयंशे च वहिष्कृते क नृपता ?
 सर्व्वे समाना जनाः * ॥ ४१ ॥
 विश्वासाद्बहुदूरराज्यवसते-
 भ्रान्त्या गृहीताज्जनात्
 यस्मान्नालभते किमन्यदधिकं
 मानं स्थिरोऽपीश्वरः ! ।
 त्वत्सत्तायवतारवत् समयतः
 किन्तेन विश्वास्यते ?
 तद्भङ्गाय सकृद्भवाद्य कृपया
 स्वप्नप्रदा सूनवे † ॥ ४२ ॥
 स्त्रीजातिर्यदि कुचचिद्भुवि भवेत्
 सम्भाट्पदेऽधिष्ठिता
 तद्राज्ये नृप-भक्तिभिर्जवनिका-
 पातो न च श्रेयसाम् ।

* ऐश्वर्य्यं विभूत्यादिकमभिधीयते अवतारादी लोकाः विश्वसिति, गान्ध्या । नृपत्वमपि तद्वत् ऐश्वर्य्यमण्डितमेव लोकप्रत्ययकारकं भवति । त्वन्तु सर्व्वैश्वर्य्यमण्डिता आसी-
 रतो लोकप्रत्यये सन्देहो नास्तीति निर्गलितार्थः । राजता—नृपत्वमित्यर्थः । भूयंशे—
 ऐश्वर्यांशे इत्यर्थः ।

† अवित्राससंहस एव प्रतापः यदीश्वराशित्वमानेऽपि सन्देहो जायते । अतः लोका-
 लवापि अशित्वविषये सन्देहात्माना भविष्यतीति तदपगोहनाय त्वं पुत्राय स्वप्नप्रदा
 भवेति तात्पर्य्यार्थः ।

एष त्वद्विरहः प्रमाणयति तत्,
 येनाभिमतो जन-
 स्वामेव स्मरतीति सर्व्वमनसा,
 त्वां तां पुनः शोचति ॥ ४३ ॥
 लण्डे * प्रागेलिजाबेष् † समजनि महिषी
 ख्यातकीर्त्तिः पुरैका
 तत्प्रेतात्मा कदाचिद्भवति यदि जनै-
 रप्यदृश्योऽपि दृष्टः ।
 भूपानामप्यशान्तिं भयमपि जनयेत्
 स्नावयेद्वासृजा गा-
 मित्येवाद्यापि राज्ञः पुरि फलितफला
 किंवदन्तीयुरूपे ‡ ॥ ४४ ॥
 तं दृष्ट्वा या चिवर्षादुपरि मृततिथेः
 किंवदन्त्या विभीता,
 श्रेयः-प्रेये§प्यथासीर्धृतमतिरसकृत्
 तत्क्षणं त्वं प्रजानाम् ।

* लण्डे—लण्डे (England), Vide note on Canto I., 23.

† एलिजाबेष्—Elizabeth (Queen).

‡ युरूपे—Europe. This story got abroad after the death of the Queen through the news-papers.

§ श्रेयः-प्रेये—“श्रेयाश्च विरोधः शाश्वतिकः” इत्यनेन शब्दैकवद्भावः । तं—प्रेतात्मानमित्यर्थः ।

ईशध्यानाभिमन्ना प्रकृतिचयहिते

तुच्छयन्त्यात्मविभ्रं,

सा त्वं कुत्रासि मातः कस्यमयि ! गता

ताः प्रजा वञ्चयित्वा ? ॥ ४५ ॥

(युग्मकम् ।)

यस्मिंस्तिष्ठसि तिष्ठ तिष्ठ सततं

तत्रैव च खेच्छया

त्वादृश्याः पुनरीक्षणं विधिक्षतं

प्रागेव दूरीकृतम् ।

एकं प्रार्थयते प्रजा शुचिगता

संवत्सराभ्यन्तरे

पचन्त्वत्करनिर्भितं, न च कथं

तस्मिन् वदान्यायसे ? ॥ ४६ ॥

गुड्-मणिं * न भवत्यहो ! सुशिथिला

कार्ये गतिर्व्यज्यते,

प्राप्यं नाम धनं न चेच्छति जनात्

त्वच्छोकदुःखो जनः ।

एतान्येव वदन्ति केवलमिमे

लोका भृशं दुःखिताः—

‘एतार् मादार् किमविशिष्टया ? जनगति-

र्हा ! वेनिफेक्ट्रेस् नु किम्?’ *॥ ४७ ॥

सेनाभिः परिरक्षिता नलबलैः†-

रभ्रंलिह्ये मन्दिरे

वैद्याद्यैश्च सुशिक्षितैः प्रतिपदं

या चौषधैः सेविता ।

अर्थश्चौरपि यां ररक्ष सततं

पाश्वोपविष्टेव सा

हा ! तस्या निधने जगत्पुनरिदं

नास्त्येव नास्त्येव नः ! ॥ ४८ ॥

अथद्वेयमिदं तवाद्य निधनं,

प्रत्येति तत्कोऽन्तरे ?

या चैका प्रतिमूर्त्तिकोटिवितता

वक्त्रौव माध्वौ गिरम् ।

* एतार्—Star. मादार्—Mother. अविशिष्टया—Of India. वेनिफेक्ट्रेस्—
Benefactress.

† नल—नाशिकाजम् ।

श्यान्ता नाम किमद्य राज्ञ-धुरया
 फ्रग्मोर * -संज्ञे स्थले
 निद्रास्थेव सुखप्रसुप्तिरसिका
 पत्या समं सुन्दरौ ? ॥ ४६ ॥
 पुत्तेशेव गणाधिपेन महता
 सेनाधिपेनान्यतः †
 प्रेत्यामुत्र निषेदिता च सततं
 श्रीभ्याञ्च या पार्श्वयोः ।
 आसीना बलवद्विपक्षमहिष-
 स्कन्धे विभङ्गाद्वति-
 र्हासन्नाद्य शरत्, शिवद्युतिमती
 सा कुत्र दुर्गा-पटौ ? ॥ ५० ॥
 इति श्रीश्रीश्वरीये विजयिनोकाव्ये
 कवि-विलापो नाम सप्तमः सर्गः ।

• Frogmore (Vide Canto VI.)

† गणाधिपेन—गणेशेन ; पदे नक्षत्रानाम् कधिपेन प्रमुखा । सेनाधिपेन पुत्तेश—
 कार्लिस्केन ; पदे Duke of Cannaught. श्रीभ्यां—लक्ष्मीश्वरस्वतीभ्यां, पदे
 श्रीभास्वान् । शिवः—महादेवः ; पदे शिवद्युतिः—महाद्युतिः ।

अष्टमः सर्गः ।

महामहिष्याः प्रथमः सुपुत्रः
संस्थाप्य यं साऽस्तमगादमुच ।
महामहिम्ना भुवि यो विशालो
जयत्यसौ सम्प्रति राज्यपालः ॥ १ ॥

अयं महिष्याः प्रथमः कुमारः
पृथुश्रियां यस्य गृहीतभारः ।
स एड्‌ओयार्ड् सप्तमः * एष राजा
निषेव्यतेऽतीवविभूतिभाजा ॥ २ ॥

भूमसङ्गलाखगडलवद्विभाता
भिक्टोरिया † यस्य बभूव माता ।
यो द्योतते चारु-यशः-प्रपञ्चे
हिताय सर्वस्य स राजमण्ये ॥ ३ ॥

* King Edward VII. (इत आरथ्य श्रीमन्मन्त्रयतेर्कचविमारादिकथा वर्यते
(१-११) ।

† (Queen) Victoria.

स एष जातः समुदीर्णराज्ये
 भिक्टोरिया-रत्नगुहानिकाय्ये * ।
 ब्रह्माब्धिजीवेश्वरखटवर्षे †
 नभेस्वरे ‡ मासि नृणां प्रहर्षे ॥ ४ ॥
 नभेस्वरे मासि नवे नवाहे
 मुदा सुसज्जीकृतसर्व्ववाहे ।
 राज्ञाज्ञया किं न बभूव कृत्यं
 दृष्ट्वा हि सन्तानमिमञ्च पित्रम् ? ॥ ५ ॥
 नाम्ना वकिंहामऽ-महोच्च-हर्ष्यं
 तज्जगन्ना रम्यतराच्च रम्यम् ¶ ।
 विचित्र-चित्रं, मणिरत्नहारं
 दधञ्जलद्यच्च शतप्रकारम् ॥ ६ ॥

* निकाय्ये—गृहे ।

† १८४१ ख्रिष्टाब्दे ।

‡ November.

§ Buckimham Palace. "Buckimham Palace, the town-residence of Queen Victoria, occupies the site of Buckimham House. The present building in the classic style was erected in 1825—35 by Nash. The Picture-gallery contains a specially fine collection of pictures by the great Dutch masters."—*Encyclopedia Britannica*.

¶ रम्यम्—वन्द्येति शेषः ।

हर्षैः प्रयातेऽपि च कालजाले
 पुनश्च यस्यैव विवाहकाले ।
 अभून्मुदा पात्रगता परीक्षा
 विसिम्निधे वीक्ष्य जनोऽस्य शिक्षाः * ॥ ७ ॥
 परीक्षणेष्व्वात्मगुणप्रभावतः
 नमत्तुलाकोटिरभूत् स भारतः † ।
 ततो जहर्षातितरां सदःस्थलं
 सपाणिवाद्यञ्च बभौ कुतूहलम् ॥ ८ ॥
 डेन्मार्क‡राजेन्द्रसुता प्रहस्य
 करं दधारात्मकरेण तस्य ।
 सा वल्लभा, स्याच्च स वल्लभोऽभूत्
 ततः प्रभृत्येव तयोर्बभौ मुत् ॥ ९ ॥
 अविन्दुवस्विन्दुमिते स्वमेके
 खट्वस्य षट्कालकृतातिरेके § ।
 मार्च् ॥ दशाहे स्फुटपद्ममस्याः
 स एड्मोयार्ड् पाणिमुवाह तस्याः ॥ १० ॥

* "The training of the Prince of Wales (the new king) was carried on under his own (Prince Albert's) superintendence ; and it may be questioned whether so much wisdom and care was ever bestowed on the upbringing of an heir to the British throne."—*Ibid.* † सः—पात्र इत्यर्थः । भारतः—युषामां भारिणः ।

‡ Denmark. § १८५१ खट्वस्य । खमीके—मर्च । १ March.

डेन्मार्कराजेन्द्रसुताऽस्य राज्ञी,
 स्वयं स्वधर्मप्रवणञ्च वाग्मी ।
 साऽसावसावेकमतप्रपाती
 तडित्तडिद्वानिव संविभाति ॥ ११ ॥

नदीव तं प्राप्य नदीशमेषा
 दिने दिने नूतनरूपवेशा ।
 प्रव्याकृतास्थार्पितविश्वजालं*
 दिगीश्वरी सा प्रनिनाय कालम् ॥ १२ ॥

या स्वर्गजेवास्ति न लोकजेव
 यालोकजेरुडे ति † समाख्ययेव ।
 सा तस्य भूपस्य विवाहपात्री
 भूसिन्धुपुत्रीव सती सुगात्री ॥ १३ ॥

सुचारुमध्यं कृशमादधाना
 या स्वर्णवर्णेन विराजमाना ।
 देवीव “बीबीति”‡-समाख्यया सा
 श्रिया च सन्दीप्तिमती सुभासा ॥ १४ ॥

* प्रव्याकृतं विज्ञातौभूतं यदास्यं सुखं तस्मिन्नेव अर्पितं विश्वजालं येन (कालिन्) त-
 मित्यर्थः । (इत आरभ्य राज्ञा कालिकजेष्वायाः वर्णनं क्रियते, १९—२६) ।

† Alexandra (Queen).

‡ बीबीति भाषा । ईजिप्तीयनारीत्यर्थः ।

या रत्नगर्भा सधवा सुपुत्रा
गृहीतसर्वोच्चविवाहसूचा ।
अनन्यशोभा पतिवल्लभा च
दधाति सर्व्वं च सुमिट्वाचः ॥ १५ ॥

आलोकजण्डा सहचर्य्यदारा
सा मन्त्रिणौवास्य शुभाभिसारा ।
पट्टस्य राज्ञी च सुशंसनीया
तथा दयामूर्तिरमानवीया ॥ १६ ॥

सैषा सुदृश्या तिलपुष्पनासा
स्मेरा च सर्वाङ्गविलग्नवासाः ।
क्यायेव राज्ञोऽङ्गचरी सखीव
प्राग्जन्मविद्या ननु सम्मुखीव ॥ १७ ॥

या सुन्दरी चारुतिलोत्तमेव
राज्ञोऽस्य भग्याय्यभिभाविकेव ।
सौभाग्यकुण्डेषु कृताभिषेका
सर्व्वेषु कार्य्येषु लसद्दिवेका ॥ १८ ॥

यालोकजेन्द्रायुधपञ्चवर्णा *
 वासोभि, - रश्मैर्मणिपुष्पकर्णा ।
 प्रिया च राज्ञः प्रियवाम्बयस्या
 राज्ञीष्टु सर्वास्वधुना यशस्या † ॥ १६ ॥
 सुखेन तुङ्गा जितवारिजेन
 धृतास्यविम्बा नखदर्पणेन ।
 स्वकञ्चुकत्विङ्भिरनेकमाना
 विदुल्लता-गौरवमादधाना ॥ २० ॥
 स्वभाग्यमुद्दिश्य सपुष्पगुच्छा
 करारविन्दे धृतमत्स्यपुच्छा ।
 नारौ वरा चारुतरा वरेण्या
 सुसज्जिता भानुमतीव वेण्या ॥ २१ ॥
 चित्तं विभूतौ प्रबलं यथाव-
 दोषां पुनर्मानवज्जन्मभावः ।
 मन्येऽद्य तेषामियमेव माता
 योग्या, श्रियाञ्छा भवितुं विभाता ॥ २२ ॥

* यालोकजम् इन्द्रायुधम् इव पञ्चविधौ वर्णौ यस्या इत्यर्थः ।

† यशस्या—“यश साष्ट” इति शब्देन ‘प्राप्तिताम्’ इति अन्वयः । यथा ‘शर्मादिभ्यो य’ इति भाष्योक्तं यश्चस्यन्दस्य शर्मादिभ्यो पाठान्, प्रवीकनाचं अन्वयः ।

करादिरेखा खलु तादृशीनां
 श्रियं विधत्तेऽभिमतां सुपौनाम् ।
 अगोचरे वा बुधगोचरे वा
 सा तादृशी तद्गुण-तत्प्रभावा ॥ २३ ॥

इयमेव विराजितभाग्यफला
 भवभूमिचलेव सुधांशुकला ।
 इयमेव नवा नवचन्द्रमुखी
 पतिरेवमिभामवलम्ब्य सुखी ॥ २४ ॥

श्रियश्च किं कञ्चुलिकामतल्लिका ? *
 विरिङ्गमाणा किमु हेमवल्लिका ? ।
 वियञ्चला वा किमिहेन्दुचन्द्रिका ? ;
 सुदूर-भास्वज्जय-वैजयन्तिका ॥ २५ ॥

मनोमयी रत्नकलामिवेशितु-
 गुणं दधानाञ्च, कुलङ्करि पितुः ।
 प्रजाऽवनव्यस्ततरः प्रजापति-
 चकार किं तां जगतः परा गतिः ? ॥ २६ ॥
 (कुलकम् ।)

तथा समं विंशशतोत्तमाङ्गे
स्त्रियोऽतिराज्ञाः * समये च साङ्गे ।
खट्वीयके, सम्प्रति धर्मरूपः
सुतो महिष्याः स बभूव भूपः ॥ २७ ॥

अदृष्टदोषस्त्वयि† माशुतोषः
सागःसु यस्यास्ति न कोऽपि रोषः ।
रुषा तटमे जलधावशान्ते
क स्थापयेद्भूः स्वपदं वतान्ते ? ॥ २८ ॥
यस्योन्नतिध्यानतयेव धावा
सर्वाङ्गशोभा विहिता सुभावा ‡ ।
भार्यं विजित्वान्वनृपस्य सर्व्व-
मात्माकुलादेर्धनवञ्च पर्व्व ॥ २९ ॥

यः सङ्गुसाङ्गो मधुरोक्तिभाषी
तथैव सद्यौवनराज्यवासी ।
तिरोहितान्तर्व्यसनादिरेकः
सर्व्वप्रभुषापि लसद्विवेकः ॥ ३० ॥

* अतिराज्ञीति—“न पुनरात्” इत्यनेन पुनराज्ञकत्वात् असाक्षात्की यः । “अतिरति-
कृतये च” इति तृते च “अतिः” पुनराज्ञकत्वम् ।

† अस्याकीं कीमज्जनपरमविषयं विवर्ति (१८—४७) ।

‡ सुभाषेति—भाषा कौरव्यः, परिभाषा वा ।

वहिः कदापौन्द्रगुणाच्च यो न,
क्षितीशसेव्यश्च सुदृश्यघोणः ।
यशःप्रपूर्णावनिमध्यकोणः
स्फुरत्यसौ सन्निभया मघोनः ॥ ३१ ॥

करग्रहाष्टापदसूचशक्त्या
निगुम्फिता चापि दृढानुरक्त्या ।
आलेकजेन्द्राख्यनरेन्द्रबाला
विधाटुहस्तस्य च कण्ठमाला ॥ ३२ ॥

पदे हृदि शीमति चारुमस्ते
राजाङ्गचिह्नं किल यस्य हस्ते ।
द्वौ साम्प्रतं तेन च राजराजौ
जगत्यमुष्मिन् धनदौ * विराजौ ॥ ३३ ॥

प्रठन्ति यस्येह ललाटपट्टे
न केऽपि सन्दैपितराज्यहट्टे ।
लसत्सुतादेः परिभुक्तभोगं
विधाटुहस्तस्य लिपि-प्रयोगम् ? ॥ ३४ ॥

स राजमण्डासनसञ्चरिष्णु-
 र्लसन्निदानौ दिषतो * जयिष्णुः ।
 प्रजापुटिं यो यशसा क्षयिष्णु-
 र्नाम्ना पुनर्भारतभूमिविष्णुः ॥ ३५ ॥
 उपर्यसौ भारतिनाञ्च पर्वत-
 स्तलस्थरक्षाकर एव सर्वतः ।
 इमं समुत्सृज्य जनो भवान्तरे
 सुखैश्च दुःखैश्च नियुज्यतेऽन्तरे † ॥ ३६ ॥
 सभारतानां जगताञ्च वर्ष्मणे
 गृहीतभारो भुवि योऽद्य वर्ष्मणे ।
 शुभाय धर्म्माय जयाय विद्दिषां
 शुभप्रभातेऽस्तु जयन् स दुर्निशाम् ॥ ३७ ॥
 द्विषत्सूनां यो भृशमङ्गमेजयः ‡
 प्रजाप्रजानाञ्च तथा शुभोदयः ।
 नृपाख्यनक्षत्रकुलैकचन्द्रमाः
 स जीवतादेष शतं शतं समाः ॥ ३८ ॥

(एकादशभिः कुलकम् ।)

- दिषतः—प्रचून् । “न खीक्यादिना” गृहीतविधात्, “गन्वादीनामुपसंख्यान” इति
 द्वितीया । † सर्ववृक्षां राजत एव दुःखसुखं भवतीति भावः । अन्तरे—
 अन्तःसरथे । भवान्तरे—भवसन्धे ।
 ‡ अङ्गम् एजयतीति—अङ्गमेजयः, खम् ।

अनुज्ञया मातुरित्तां * सुमङ्गलाः

स तामगृह्णादथ मातृवत्सलः ।

त्रिधाय भूपालजनातिसर्जनं

चकार मातुः प्रतिमाविसर्जनम् ॥ ३६ ॥

धरा तु नृणामधिदेवतेव

योषित्सु जातीयनिसर्गिकेव ।

अतोऽद्य सा सत्पुरुषानुरक्ता

न पूर्ववत् स्त्रीप्रभुताप्रसक्ता ॥ ४० ॥

नवञ्च सर्व्वं, नृपतिः पुनर्नवो

नृपान्तरेऽद्यापि न कोऽपि विज्ञवः ।

उपस्थितं सम्प्रति भीतिखण्डनं

नवं धरित्रयाः पुनरेव मण्डनम् † ॥ ४१ ॥

प्राप्य श्रियन्तां वयसा सषष्टि-

र्धत्ते च शनून्मथनाय यष्टीः ।

क्षेमेषु योगेषु च सम्प्रसक्तः

स्मरञ्च मातुः पदमेव भक्तः ॥ ४२ ॥

* इत्याम्—प्रियम्, राज्यभारमिति वाच्यम् ।

† मण्डनम्—मण्डपारः ।

धिया च युक्तः, प्रतिभापरायण,-
 स्तथैव मातुश्च मनोऽभिनन्दनः ।
 इति नयेणैव शुभेन संबभौ
 शुभक्षणे तुङ्गगते जगद्रवौ ॥ ४३ ॥
 शिखेव दीपस्य, सुवर्णभास्वरं
 ससज्जं यं सूनुमिमं नृणां वरम् ।
 पुपोष यं स्नेहशतेन दक्षिणा
 महिष्यसौ शत्रु-भयस्य भक्षिणा ॥ ४४ ॥
 बभूव स क्षत्त्रियवन्नरेशः
 सदादशाहाशुचिरन्यवेशः ।
 समुल्लसन्मातृदशोऽपि भूयः
 स्थितस्तदन्येष्टिमुखे सुरूपः * ॥ ४५ ॥
 यं प्राप्य तं गौश† सगौरवेयं
 जगौ स्ववत्माननतस्य गेयम् ।
 आनन्दमग्नेव विधूय शोकं
 राश्रीद्यते विह्वलितात्मलोकम् ॥ ४६ ॥

* जायन्मातृदशस्यापि न रूपहानिरिति भावः ।

† गौः—पशुनी ।

इयन्वरा चारुतरात्ममङ्गलं
विचिन्तयन्तीव दधाति यत्कारम् ।
स चापि तां रञ्जयितुं नरेश्वरः
स्वयं चकास्तीव गृहीत-तत्करः ॥ ४७ ॥

प्रेमास्य यैर्यैः प्रबभूव हार्दं
तैस्तैरधात्मीयनृपैश्च सार्द्धम् ।
मात्रे स पर्यङ्कनिमग्नमूर्त्तौ
क्षेमं जगौ प्रेत्यसुखस्य पूर्त्तौ * ॥ ४८ ॥

ततो धरापातितजानवस्ते
समावदन्नीय ! नमो नमस्ते ।
कुरुष्व कल्याणमचेतनाया
राक्षसाः परासोः पतिलोकगायाः ॥ ४९ ॥

क्षमस्व तस्या यदि वास्ति पापं
निःशेषमुद्धूय मनोऽनुतापम् ।
नियोजयैनामधुनापि साते ;
ऋजुस्वभावेष्टु दयाऽधिका ते ॥ ५० ॥

* क्षमसि श्रीमन्नराजकलं नागुरन्निम-कलं (Funeral obsequies) वर्ण्यते (४८-४९)।

दोष्मान् स एवासि न यस्य बाहु-
 स्त्वां ब्रह्म चास्त्रेति गडेति चाहुः * ।
 पश्यस्यचक्षुः, पदवानगन्ता,
 चैतन्यरूपोऽसि, न तेऽस्ति हन्ता ॥ ५१ ॥

क्षुद्रादपि क्षुद्रतरोऽसि जीवः †
 स्थितो वह्निर्वाक्यपथादतीव ।
 गुरोर्गरीयांश्च, तवैव याचा—
 स्वजन्मनेऽस्तीह विना विधाचा ॥ ५२ ॥

यः केशकोटेः शतभागभाग-
 स्तुच्छो यतः स्यात् सुमनः‡ परागः ।
 जीवाणुराकाशतरङ्गमज्जः
 स एव च त्वं घृतवायुसज्जः ॥ ५३ ॥

जानन् परात्मानमिवाप्तभावः
 संसारसिन्ध्याववलम्ब्य नावः ।
 सुखे च दुःखे ह्यतयोगदानं
 ब्रह्मासि, तेऽब्रह्मतयाभिमानम् ॥ ५४ ॥

* ब्रह्मेति हिन्दवः, कास्त्रेति कर्णः, गडेति इरीयाः—वदन्ति ।

† इ ब्रह्मन्, तमेव जीवकपेयं तिष्ठति, जीवब्रह्मचोरमेवादिति भावः । “ब्राह्मन्
 चैवब्रह्मकपेयं चारवतीति जीवः” इति ब्रह्मरभावे श्रुत्यादितः ।

‡ सुमनसा—पुष्पाणाम् ।

त्वं स्वप्नमाया* पुद्गलोऽसि नास्मि
नियन्त्रितः कर्षणकालेन दाष्णा ।
अस्मिन् प्रपञ्चे कतिकालवासी,
पूर्णैकतां दृष्टिद्वयेऽप्यहासीः ॥ ५५ ॥

स्त्रीमूर्त्तिमयै† पुद्गलस्य रत्यै
नमोऽस्तु तुभ्यं स्नानकेशवत्यै ।

निरस्तमायाय सनातनाय

नमो नमस्ते पुद्गलोत्तमाय ‡ ॥ ५६ ॥

लभामहे नैव तवाद्य सङ्गं

नतीदृशं केवलमुत्तमाङ्गम् ।

अस्माकमस्मिन् नतिबन्धमुच्चै-

र्णहान् सर्वेश्वर ! पुद्गलुच्छैः ॥ ५७ ॥

* अद्वैतभाष्यं, आद्योपनिषदि च अज्यायः, १० खण्डं (१।१।१) ।

† "लीलात्मामुपकारिणी बह्वैर्नृपैर्भजते इति अनेकमूर्त्तिरीश्वरः" (सङ्कलनामन्त्रादर-
भाष्ये, ६० श्लोकः) ।

‡ पुद्गलोत्तमादिति—“न निर्वाच्यते” इति बह्विनिवेशात्, सप्तमीसमासकारणे तु “इल-
दन्तात् सप्तम्या” इति एतेषु पुद्गलेषु सप्तमं इत्येवं स्मृतं तत्रैव च समासः ।
नौबन्धकारकं सङ्कलनात्मनाम् इदमाह—“पुद्गलाद्यामुत्तमः पुद्गलोत्तमः, तत्र बह्वि-
निवेशादिति विधीयते अस्तीति आत्माद्यनपेक्षया समर्थत्वात् । यत्र पुनर्जात्यादपेक्षया
• पुद्गलं क्रियते, तथा सङ्कलनादिति विधीयते । यदा ज्ञाया अन्तर्भावोस्तदा, तदा ज्ञाया
चक्षितः एतौ नतः इत्येतेषु” (आद्वैतभाष्यम्) ।

क सा शिलाचित्* कठिना दृढतरा ?
 क चाण्वोऽस्याः कुशकोटितो वराः ? ।
 क्रियावसानेऽपि च न श्रुतैकता†
 निगद्य चैवं वत वादिनो गताः ! ॥ ५८ ॥

श्रुता कथा शोषयते च तालुं !
 कं वा ब्रजामः शरणं दयालुम् ? ।
 जगत्समूहो न शृणोषि वाचः‡
 सास्तामतः केवलभक्तिका च ॥ ५९ ॥

नानामतं पल्लवितं सदात्तं
 विगृह्यते नाथ ! ततः करालम् ।
 यतस्त्विदं तत्र विलीनमस्तु
 ततो हि लब्धं न पवित्रवस्तु§ ॥ ६० ॥

- * शिलाचित्—Vide बीगवाचिष्ठः । चित्—परमात्मा ; अथवा—जीवात्मानः ।
 † क्रियावसाने कथादिक्रियावसानेऽपि दृढतरादृढायाः कथा न चैकता युता इत्यर्थः ।
 ‡ ब्रजवस्तुन एतादृशनीयं काठिन्यं प्राप्तिविषये इत्यर्थः । पूर्व्यतनानां वादिनामिदमेक
 मतम् इति शेषपरचायः (एतद्धि श्रीमद्रासागुणीयमतमिति द्रष्टव्यम्) ।
 § ई मन्त्रम् । ई जगत्समूहकपीऽति ; अन्धकारमतिगुह्यानां उद्राणां कथां न शृणोषि ।
 अतएव विविधादिनाम्, केवलेकात्मिकी भक्तिरेवास्मादिति भावः ।
 § इदं नानाविधमतं यत् सङ्कलं तमेव विजोगतम् । अतो हि साङ्ख्यमतप्रपञ्चेन
 विविधं ब्रजवस्तु न लब्धं भवतीति भावः ।

परात्परे चित्त-पद्मादगोचरे
 प्रतीतिसिद्धे जगतः शुभङ्करे ।
 वयं स्थिताः प्राप्तभयाच्चिराशया
 तव प्रसादाभिमुखप्रतीक्षया ॥ ६१ ॥
 स्थितस्य भुक्तिर्निधने च मुक्ति-
 स्तव प्रसादस्य न कापि शक्तिः ? ।
 यत्सर्वशक्तेः शुभ ! शक्तिमत्ता
 न कुण्ठिता नाथ ! महादृहता ॥ ६२ ॥

काञ्चापि भूर्त्तिमनुगृह्य च भक्तजाले
 भूमा * प्रसौदति स कारुणिके च काले ।
 शक्तो भवेदथ विराड्-वचनानि सोढुं
 सार्धचिह्नस्त इह को हि पुमान् विवोदुम् ? ॥ ६३ ॥

इतीरयित्वाञ्जलिमग्रमस्ते †
 दृत्वा प्रणेर्मुर्धुगपत्ततस्ते ।
 शवप्रमाणैर्धनरत्नदानै-
 राक्षीमलञ्चकुरतीव मानैः ॥ ६४ ॥

* यो वे "भूमा" तत् सुखं, नाथत् सुखमस्तीति भुतिः ।

† Vide note on Canto V., ३९, "लरासनाक्रान्तवाचकेषां ।

इत्येवं परिणतिमात्मनोऽम्बिकायाः
 सम्पाद्य क्षितितल्लतस्तिरोहितायाः ।
 भूपालो निजगृहमध्युपेत्य, लोकं
 शान्त्युक्ताया शममनयत्प्रगल्भशोकम् ॥ ६५ ॥

इति श्रीश्रीश्वरोये विजयिनोकाव्ये
 श्रीमन्नवराजकृतप्रतिमाविसर्जनी
 नाम षष्ठमः सर्गः ।

नवमः सर्गः ।

शोकस्तु* भारतपुरे गतिमानुदारः
 सन्नाडनवीऽप्यनवचन्द्रसुधावतारः ।
 तौ द्वौ समानविभवौ रचिताधिकारौ,
 जेतुं परस्परमिमाविव लब्धभारौ ॥ १ ॥

यदा यदा शोकसमाधिविस्तृति-
 स्तदा तदा नूतनराजसंस्तृतिः ।
 तयोर्द्वयोर्हर्षशुचोर्मुखं ततः
 सुधाविषं इन्द्रगतं व्यदृश्यत ॥ २ ॥
 शुचान्ततिः क्षणामुखी तमोवहा
 नरेन्द्रचर्च्चा शशिशुभ्रविग्रहा ।
 अथैकतल्पे त्वनयोर्वस्थितौः
 प्रपश्यतामाविरभूच्चमत्कृतिः ॥ ३ ॥

इयमपि कलिकाता वङ्गभूराजधानी
 प्रथममतिविषखा भाषते न स्म वाणीः ।
 तदनु तनुतराङ्गया तत्शुचा द्रव्यमाणा
 प्रकटकृतविलापा व्याहरन्ती स्म नाना * ॥ ४ ॥

सद्यो विषखा स्म सुखं धुनौते
 बलाङ्गता केवलशोकगौते ।
 क्रयक्रियादौ शिथिलेव जाता
 नाद्यापि या प्राङ्निभयास्ति भाता ॥ ५ ॥

शुचा स्वलङ्कामदृशोऽवगुण्ढनं
 न च क्व वाभूत् हरिनामकुण्ढनम् ।

शुभोन्मुखी सा शुभभावमाना
 शुभाय चेष्टामकरोच्च नाना ॥ ६ ॥

कश्चित् सभा शुक्लतरा च दृष्टा
 कश्चित्पुनर्नीलरुचाभिदृष्टा ।

एकचतस्रे रुदितञ्च हर्षः

सद्यो नराणां हृदयं चकर्ष ॥ ७ ॥

(कलापकम् ।)

- * "From every quarter of India, news continues to arrive of unaffected grief and lamentation among all races and creeds. The feeling is that India has lost not merely a Queen but a Mother."—Extract from the *Telegraphic Correspondence* that passed between the Viceroy and H. M.'s Secretary of State for India, 26. 1. 1901.

नवनरपतिदृष्ट्वा दुर्बले शोकरीशे
जनगणहृदयान्तः किञ्चिदाश्वासयोगे ।
द्रुतमनु मनुजानां तत् स्थितानामगूढौ
युगपदभिभवन्तौ हर्षशोकौ विमूढौ ॥ ८ ॥

राजच्छवसरोजराजविलस-

इक्षीतले निर्मले,

राज्ञप्रन्तर्दृतिशोकसङ्घमलिने

वङ्गादिभूमण्डले ।

चूडा सर्व्वमहीभुजां नवनृप-

स्तेनाकुलोऽपि स्वतो

मिष्टं घोषणमुच्चचार भगवान्

शान्त्यै प्रजानां ततः ॥ ९ ॥

“नवमिह मम मातुः शोकदृष्ट्वा नृभीदं

व्यथयति जगदेतन्नांशु तन्मामपीदम् ।

निर्यतिरियमुदग्रा स्यान्नवा वा नवा वा ?

वदत सकलवन्धाः ! † तत्त्वतः सत्स्वभावाः ॥ १० ॥

This proclamation was issued on the 4th February 1901, and sent to India, addressing the princes and people of India, from the Windsor Palace by the King-Emperor.

भारतवादिनां दृष्टीर्दृष्ट्वा प्रजासन्धानि चोदितमिदं कीदृशम् ।

किमिदमिति विप्रश्ना बौरवाः प्राप्तशोका
 नयनसलिलभाजः खेदवन्मोहा खोकाः । ।
 न जगति सुखमुच्चैर्दुःखमेवञ्च दत्तं
 चिरयति मनुजानामायुषस्तुल्यकक्षम् * ॥ ११ ॥
 इह हि जलमुचो ये नेत्रतः प्राप्तशोका-
 स्तदपनयत वस्त्रैर्मैवमेतन्मृलोकाः ! ।
 जगदिदमपि राज्ञा पालितं स्नेहदुग्धै-
 र्विधुरितमिव मा भूत् तैस्तु तद्भक्तिमुग्धैः ॥ १२ ॥
 नयनजलमुषां या चाग्रगण्या मदम्बा
 पुनरपि न भवेऽस्मिन्नागमिष्यत्यदम्बाः ! ।
 विगलितपयसां वो वारयेत्काट्य धारां ?
 स्वयमपनयतेमां वत्सका ! दुर्निवाराम् ॥ १३ ॥
 इयमपि मम माता स्वर्गतो गां प्रयाता
 पुनरपि दिवि देवीवाविरास्ते विभाता ।
 इदमिह शुभदं वः श्रूयतामेकतत्त्वं
 सज्जलधिभवराज्यं मम्यमाप्ताय दत्तम् † ॥ १४ ॥

* मनुष्याणां आयुरिव सुखं दुःखञ्च न भिद्यतीति धर्मः ।

† "Through the lamented death of my beloved and dearly mourned mother, I have inherited the throne which has descended to me through a long and ancient lineage."—
Extract from the Letter addressed by the King-Emperor to the Princes and the People of India.

विरचितवरयत्नास्तत्पती गां विदित्वा
 बुधरचितसभायां तन्म तन्मेति ह्यत्वा ।
 जनगणहितवत्स्ये सर्व्वतः सर्व्वचेष्टां*
 शृणुत समयमुच्चैर्धारायामो यथेष्टाम् ॥ १५ ॥
 अधिगतपयसां† प्राक् वत्स-नृणां सरागं
 परधनमिव मत्वा स्थापयित्वाग्रभागम् ।
 इह हि भवनगर्थ्या भूमिदेव्याः सुगव्या
 वयमिति शृणुतोच्चैः शेषभाजः स्म भव्याः‡॥१६॥
 शृणुत सकललोकाः । सत्यमाज्ञापयामः
 न वयमनृतभाजोऽसत्यथे वा व्रजामः ।
 इह हि धरणिराज्ये योन्नतिर्नः प्रजादे-
 विरचितदृष्टिरास्तां सा पुरेवाविषादे ॥ १७ ॥
 सकलविविनयोक्ती, राजकीया च भक्तिः
 सहृदयनृपतीनां प्रीतिदा वोऽनुरक्तिः§ ।
 वितववचनगद्यं साधवो नारभन्ते
 नयनसलिलमेवं मादृशा नो सहस्ये ॥ १८ ॥
 (सुम्भकम् ।)

* Vide the extract quoted under §loka 41 below.

† यवः—दुग्धम् । ‡ "भव्यदेव्ये" आदिना कर्षेति निपातः । § वाक्तामिति शेषः ।

असुखमपि नृपाणां वीरमटादशास्यं
 विषममिव तस्मैस्वादुषा बहुसखम् ।
 मदयति जनजातं, योजयेद्वात्मगर्वं
 द्रुतमदमय तस्माद्दूरतः सन्तु सर्वे ॥ १८ ॥

सुखमय सततं वः प्रत्यहं धर्म्म-नाम ?
 प्रकृतमिह नृणान्तद्रूषणस्यैकदाम ।
 फलितसुफलवृक्षस्यास्य सम्प्राप्य गन्धं
 प्रलययतसहस्रैराविशेत्कस्तमोऽन्धम् ? ॥ २० ॥

गुरुलघुफलपुष्पेत्यादितर्कादधो यः
 स्फुरति सुखसहस्रैर्यस्य काव्योऽपि भोगः ।
 भजत न भजतेमं † नैव किञ्चिद्वदामः,
 सुखमय न सुखं वः केवलं लोकयामः ॥ २१ ॥
 (युग्मकम् ।)

प्रकृतिनिकरबाध्यो यो भवेत् सोऽत्र राजा
 ध्रुवमिति स च सम्पादः सूयते भक्तिभाजा ।
 जगति विदितयेतत् वक्तृताभिर्यदामि-
 नैरपतिकुललक्ष्मीमाहवक्रोत्थिताभिः ॥ २२ ॥

कर* इह चिरकालं विद्यते योजनीयः
 स्थिरयत् स तु तावत् त्वस्वदीर्घत्वज्ञोः ।
 अयमपि गुरुकाशापि तोऽभूत्तद्विधा
 सद्यदपि गुरुवाक्यं लङ्घयन्ते न शिष्याः ॥ २३ ॥
 नृदियमिह गवौव द्योतते विश्वधात्री
 सकलजनप्रदानां मातृवद्गुणदात्री ।
 जगति बङ्गलमस्यास्तत्ययोऽस्तु प्रकाण्डे,
 सुनृप इह समस्तं को नयेदात्मभाण्डे ? ॥ २४ ॥
 उचितमिह प्रयोऽस्या गन्तुमन्यत्र कुण्डे
 सकलमपि तदेतत् स्थापयेत्कः स्वतुण्डे ? ।
 निखिलमनुजपेयं तत्प्रयः सत्सुधावत्
 कुनरपतिभिश्चैरेकलैः पीयते तत्* ॥ २५ ॥
 कर-हरण-विशालं स्वत्वमेकं नृपाणां
 तदपि विविधरूपं भौगिकं स्वात्मजानाम् ।
 फलमथ जलमत्ययेन विक्रय्यते तैः
 नृपतिमुखमघः स्यात्, तत् पुनर्वार्यते कैः ? ॥ २६ ॥

* These stanzas (23—27) refer to the system of Land-assessment of India and the taxes paid by the people.

* "Endeavours are made to return to the tax-payer in the shape of roads and public works of general usefulness a large portion of the taxes paid."

स इह सरलभावः षष्ठभागः करोऽपि
स्फुट इति शुरुवाचा विद्यतेऽताप-रोपी * ।

नरपतिरयमेकः किञ्च कुर्व्यात् तदानीं,
धनमपि जनराजिः सैनिकं न प्रजा किम् ? ॥२७॥

ऋग-ऋगपतिभेदो विद्यते सत्यमेतत्
ऋगपतिरिति मानैर्धार्यते केवलन्तत् ।

सकलऋगमनीषा-पञ्चराभ्यन्तरस्थः

प्रभवति स च सिंहः किं नु वा नन्ममस्तः ? ॥२८॥

कान्तेनैव च रक्षणादथ बणिग्व्यापारभारप्रभोः †

सन्तोषापचयाच्च वङ्गनगरे कामं प्रजासन्ततेः ।

राज्यं मातुरिदृश्च भारतगतं यत्तत्प्रजानुग्रहैः ‡-

रित्येव श्रुतमस्ति पुस्तकलिपे राज्ञा ब्रुवन्त्याश्च नः ॥२९॥

● अताप-रोपीति—इतिमूलर्षीयः । (Vide "प्रथम" in Canto VI, 53.
अथापि इतिमूलर्षीयः ।)

† इदानीं बङ्गादिराज्यालामरुपिणीः पुरातनीः कथाः आख्या (२६—२८) ।
क्रान्तः—कश्चित्कृतस्तत्कालादिव्यवसायी । अयमेवैराजानुवहात् उत्तरकाले मृतमेक-
राजवंशस्य सूरुवाची बभूवेति विख्यातीत्यं कथाप्रपञ्चः । Kanta was the
ancestor of the line of the present Raja of Moorshidabad,
who helped the East India Company much.

‡ "The harassed people welcomed a power which could restore
rest to the land and give security to its ryots."

वाणिज्यार्थं क्रतिसमयजनाः सगङ्गादिक्षिपानां
 बम्बाराज्यं प्रथममगमन् भारते प्रण्यभाण्डैः ।
 प्राक्पुंसां वः प्रणयरसिका, सङ्गुणैः राज्यभासे,
 साहेबानां कचिदपि न तद्विस्मरिष्यन्ति वंश्याः* ॥३०॥
 उत्साहाद्या जगति विदिता सा द्रुतज्ञा च जाति-
 र्धात्रेच्छातो भ्रमति भवतां गाचरक्षासु यष्टिः ।
 तां पश्यध्वं नयनसुदृशा, सत्यमेकं शृणुध्वं
 तैस्तैः राजा दृणवति स वः शत्रुसङ्घं समेतः ॥ ३१ ॥

क्षिप्ताः पूर्व्वं युवतिकलन-
 प्रक्रियादौरेनेकै-
 रिराजानां शरणमुदयुः
 सद्वणिग्भाण्डभाजाम् ।
 दुर्व्वद्वेयाः कुनयपतिता-
 स्ताः प्रजा वङ्गभाजो
 नान्योपाया व्यसनपतितात्
 पीडयमानाः सिराजात् ‡ ॥ ३२ ॥

* बम्बाराज्यम्—Bombay. "With regard to the acquisitions of territory, the first possession of the English was the island of Bombay."—*Cowell's Constitution of the Courts.* तद्वेषः—

प्रजापतिवानुयच्छादिव्ययः । पुंसाम्—अथवापि पूर्व्वपुंसवाक्यनिबन्धः ।

† सा जातिः—इराजजातिरिति यावत् ।

‡ Siraj-ood-doula, Nabab of Bengal, Behar and Orissa.

वङ्गास्तेषां कतिपयजनानाह्वयित्वा पदातीन्
 युद्धोद्योगे द्रुतवति प्रलाशाख्यया वृक्षवाच्याम् ।
 प्राण-चाखे रक्षितमतयः केष्वपि तेषां जनानां
 प्रोचुः दत्त्वाञ्जलिमिदमिदं ते कुराजं सिराजम् ॥ ३३ ॥
 “श्यान्तो मीरस्तव समदनो विग्रहे वर्त्तमाने
 पर्याक्रान्तः समरभुवि तैर्मग्नपादोऽस्तमाप्तः ।
 दूराजनानां प्रणयरसिकः सैन्यराट् जाफरोऽयं,
 तादृग्भावः स कथमधुना? शङ्किता राजधानी ! ॥ ३४ ॥
 “न स्यातव्यं क्षणमपि ततः शीमता ॥ राजधान्यां
 राज्यं भोगा मनुज-नृपता जीवितस्यैव सर्वम् ।
 जेनाबालेऽर्लवणसलिलैर्जीवितं नो धनं नो
 दुर्वारजाता प्रणतद्रुपया मार्जनौघा चुटिनः ॥ ३५ ॥
 “आसन्नं यदध्वनति शृणु तद्द्वोरमिराजसैन्यं
 गाचोत्थानं त्वरितमधुना भूभुजोऽग्रे विधेयम् ।
 विखासाहैः सचिवनिकरैर्वैगम-क्षेमचिन्तै-
 रेषा नीतिर्विपदि विहिता, मा विलम्बो विधेयः ॥ ३६ ॥

- तेषाम्—दूराजनानां आह्वय-प्रसङ्गानामित्यर्थः । पदातीति—Battle of Plassey. This battle was fought and won on June 23, 1757. प्राणचाखे—सिराजस्य प्राणरक्षार्थमित्यर्थः । केष्वपि तेषां जनानाम्—केऽपि वक्त्राः प्रजाद्वयार्थः ।
- † समदनो मीरः—मीरमदननामा कश्चित् सिराजस्य सेनानायकः । जाफरः—Mir-Jafar. अयमपि सिराजस्यापरः सेनानायकः । ते पर्याक्रान्तः—दूराजैः पर्याक्रान्त इत्यर्थः ।
- ‡ शीमता—अवता सिराजसैन्यार्थः ।
- § जेनाबालेरिति जनाधिविशेषम् ।
- ¶ जेनाः—सिराजसैन्यः ।

“आनीता नौर्विपदि नृपतेः खेयसे दुःखितैस्तै-
 राजसेहो ममसि बलवान् निष्ठुरस्यापि दस्योः ।
 तामारुह्य द्रुतगति पुनर्गोपयस्वात्मयन्त्रं *
 पश्यासन्नो वमति गरलं द्रोहिणां † यत्नसर्पः” ॥३७॥
 इत्यन्तावद्रचितविधिना ताडिते दुर्नवावे
 साहेबानां तदवधि वरप्रीतिभाजो भवन्तः ।
 इराजास्तत्स्मरणविमुखा, ये वदन्तीत्यमित्यं
 तेषां वाचो भुवनभवने दूरतो वर्जनीयाः ॥ ३८ ॥

एकेऽसिं प्रवदन्ति श्राणिततरं
 भूभारताम्लो जनाः
 केचित् श्रापमुदाहरन्ति मनुजाः
 स्त्रीणां सिराज प्रति ।
 ‘इराजस्य करे तु भारतमभूत्
 यत्तत्प्रजानुग्रहात्’
 इत्यासीद्वतमेव ‡ नः श्रुतिगतं
 मातुः प्रसन्नान्मुखात् ॥ ३९ ॥

* आत्मयन्त्रम्—देहमित्यर्थः ।

† द्रोहिणाम्—महाभद्रिणाम् ।

‡ वतम्—सत्यमित्यर्थः । इराजस्य करे तु इत्यादि—“The harassed people welcomed a power which could restore rest to the land and give security to its ryots.”

अस्मिन् ये मम मन्त्रिणः समुद्भूद-

स्तत्प्राप्तवाने रत्नाः •

स्यास्यन्तेव च एत-पोषण-विधौ

सर्वे च तेऽहर्निशम् ।

मा चिन्तां प्रथयन्तु मानसपुरे,

तिष्ठन्तु सुस्थाशया,

राजेश्वरमूर्तिरस्ति स च किं

नित्यं प्रसन्नो न वः ? * ॥ ४० ॥

सर्वं पूर्ववदस्तु मातरि यथा राज्यं मयीदं तथा
पूर्वोक्तैर्नियमैः सुशासनविधिर्मा भूच्च तस्यान्यथा† ।

सुद्रा या च मम प्रसूतिविलसद्भक्तोद्दुर्विम्बोज्ज्वला
सा भूयादिह केवलं नवनृपयौ मन्मूखाङ्गस्थला‡ ॥ ४१ ॥

(युष्मकम् ।)

* शिरशाकने नञ् ।

† "I shall endeavour, following the great example of the first Queen-Empress, to work for the general well-being of my Indian subjects of all ranks and to merit, as she did, their unfailing loyalty and affection."—Extract from the letter addressed by the King-Emperor to the Princes and People of India on 4. 2. 1901.

‡ The first coin was issued from the mint on New Year's Day, 1902. सुद्रा = Coin.

तन्मातृपुत्रा * वयमद्य भूमा-
 स्तृषस्तुराणां जलदानकृपाः ।
 मा वो भयं, स्त्रीदत्तभक्तसख्या
 आर्या ! व्रजामः प्रतिष्ठरक्षाः ॥ ४२ ॥
 कर्तव्यतायामपि जागरूका
 भवन्तु सर्वे, न भवन्तु मूकाः ।
 भूभारतं प्रस्तुतहव्यकव्यं
 न किं भवद्भिः परिरक्षितव्यम् ? ॥ ४३ ॥
 सुसंस्कृतानन्दयतैर्लसच्चित्†
 स्थितिः शुभा भारतिनां नु कश्चित् ।
 सुसंस्कृता गौश्च सुसंस्कृता धौ-
 र्भजत्यधैनां न तु मानसाधिः ? ॥ ४४ ॥
 सदा नृपाध्यक्षसुदृष्टिसम्बलं
 पुरेव किं भारतदृक्षजङ्गलम् ? ।
 विपत्तिदुर्वायुबलाहहिष्कृतं
 तद्यैव किं पुष्पितमसि विस्तृतम् ? ॥ ४५ ॥

* तस्या दयावत्या मातृविजयिन्नाः पुत्रा इति व्याख्येयम् ।

† चक्षुषा भारतस्य चेमं दृक्षति (४४-४०) ।

उदीर्य यन्माम तथैकवासरं
 न नीतमासीच्च पुरा कृतादरम् * ।
 महामहिष्याऽखिकया च मादृशां ;
 पुरेव संस्था किमु तस्य † तत्त्वियाम् ? ‡ ॥३६॥
 चकार राज्ञी धनतश्च यत् स्थिरं
 पदे पदे निर्मितपाठमन्दिरम् ।
 परिष्कृतन्तत् खलु वर्ष-भारतं
 तथैव किञ्चास्ति महोत्सवे रतम् ? ॥ ४७ ॥
 (कलापकम् ।)

सर्वाग्रे प्रवदन्तु संस्कृतगिरो
 भभारते मङ्गलं §
 या तथैव कृतास्पदा सगगनं
 व्याप्नोति भूमण्डलम् ।
 या ज्येष्ठा भगिनीव सर्ववपसां
 हृन्दःशतैर्गुम्फिता
 सा पूर्वाहतिरस्ति किन्न च पुनः ?
 तद्ब्रूत वत्सा ! द्रुतम् ॥ ४८ ॥

* "In all matters connected with India, the Queen-Empress displayed an unvarying deep personal interest."—*Extract from the letter referred to above.* † तस्य—भारतस्येति वाच्यम् ।

‡ तत्—इति प्रविष्टार्थे, चतुर्मास्ये वा (The King visited India in the winter of 1875). § चक्षुषा संकृतभाषायाः शेषं पृच्छति (४८—४९) ।

या कुचाप्यतिक्रीमत्तातिमधुरा वा चाष्टतस्यन्दिनी
दिव्यालङ्कृतिरङ्गनेव च नद्या प्रौढा च वा कुचपित् ।
नानारूपकलेव भारतकवेरेषास्यपद्मासना
यद्वात्ता रसदा प्रिया च जगतां तां वक्तुमग्रेऽर्ह्य ॥४८॥

(सुगमकम् ।)

श्रीमद्विच्चिरजीवितैर्नरपतेस्तैः * पृष्ठपोषोद्यतै-
रात्मानं निरुपद्रवं सधवता मन्ये च तुल्यीकृतम् ।
युष्माभिः कृतविक्रमैः स्वगतिदृग्यन्त्रादिभिः † शिक्षितै-
र्भूलोकेऽत्र निवासिभिर्भवतु च स्वर्गैकसां सङ्गमः ॥५०॥

लोकानां गणनासु ‡ दिङ्मृतशके काञ्चिच्च दृष्टोन्मतिं
ये तामात्मपरायणा भुवि जना नेच्छन्ति नेच्छन्तु ते ।
राष्ट्रीगर्भगुहाखनेः सुमणयो जातास्तु ये मादृशा-
स्तेषां तन्मतमेव नैतदिति, तत्तच्चैरिदं ध्रुष्यते ॥ ५१ ॥

* नरपतेर्मेति शेषः । अङ्गना प्रकाशां किं जीवते (१०—१२) ।

† दृग्यन्त्रं—दूरबीचकयन्त्रं (Telescope) । अन्तर्विक्रमं—The balloons.

‡ The Census operations. It was ascertained in the last Census (March 1901), that the population of India has risen from 220 to 230 millions and the income of Government from 73½ crores to 108 crores of rupees.

अद्यापि प्रसमीक्ष्यते न च मया

हित्वा च सम्मातरं

पुत्रेभ्योऽपि दयालुस्त्वतमनाः

कापि प्रजादीन् प्रति ।

या क्वायामभिवीक्ष्य भूपभयदां

प्रागेतिजावेयुः*तनोः

पुत्रादेस्तु कथैव नास्ति भुवि या

व्यस्ता प्रजाश्रेयसे ॥ ५२ ॥

सर्व्वस्वं नृपतेर्जयध्वजपटौ

भूशिल्पिना निर्मिता

भारोद्धारधुरन्धरेष्विव गजा-

वेगव्रजाब्जा प्रजा ।

यद्हीना न विभाति भूर्न च जग-

द्राज्यं न राज्येश्वरः

सा† जीवाद्भिगीतराजभजना

राजसिवां व्यञ्जना” ॥ ५३ ॥

* Queen Elizabeth. इयमेव किंवदन्ती विजयिन्यासिरीषामकासी लक्ष्मणे भारते च प्रादुरासीत् (Vide Canto VII., 44 and 45) ।

† सा—प्रजा इति यावत् । भूशिल्पिना—विद्याया इत्यर्थः । गजावेगः—गज-
पराक्रमः ।

अमृतवचनमेतत् शान्तिर्दं घोषयित्वा
 विरमति सति तस्मिन् शोकमाख्योक्तयित्वा ।
 त्वरितगतितडित्तत्तङ्गिरामर्थतत्त्वं
 ध्वनितमिदमकार्षीत् भारते सम्प्रदत्तम् ॥ ५४ ॥
 विपदि पुनरसह्ये शोककाले कराले
 नृपपुरि परिषत्स्थे सम्मुखीने नृपाले ।
 जनगणहितसिद्धौ भूपतीनाञ्च मध्यात् *
 क इह स जगतीदृक् शान्तिवाक्यं विदध्यात् ॥ ५५ ॥

भभारते ये गुरवः सशिष्या-
 स्ते सन्मनन्दुश्च तथैव निःस्वाः ।
 उद्घोषिताभून्वपाधिवाज्ञा
 पेटुश्च तां राजपुरक्रियाज्ञाः ॥ ५६ ॥
 मुखे मुखे गङ्गगडितौरितं यत्
 करे करेऽपि ध्वनितं तदेतत् ।
 वाद्ये जनं गङ्गगडिति ब्रुवाणं
 चक्रुर्जना धन्यवचःप्रदानम् ॥ ५७ ॥

* मध्यात्—इति खखसीपि पक्षमी अधिकारये । मध्ये उपनिषद् इत्यर्थः ।

अश्रुमजैरुच्छलिताश्च वक्त्रा
मुदा ननन्दुः सखिलोखगङ्गाः ।
सम्पूर्णस्वञ्जश्च बभूव शोकः
शनैस्ततः स्वस्तिगतश्च लोकः ॥ ५८ ॥

दौर्घातिदौर्घसमयं शमयं* विधाय
स्त्रीयश्रिया जनशुचां परिपन्थिकायः ।
सञ्जीवतादयमतीव† हितानुबन्धे,
सोऽप्येचरोऽस्तु च पुनर्नवसत्यसन्धे ॥ ५९ ॥

कृतं कृते ह्यस्य‡ सगीत-गदां
कवेरिदं काव्यमुदात्तपद्यम् ।
जगत्समक्षे विनिवेदितं यत्
तदद्य गृह्यन्तु महोदयाः ! सत् ॥ ६० ॥

* श्रम—मङ्गलमिच्छाः । शमय—मङ्गलमवसिति भावः ।

† श्रय—नरपात्रः इति भावः । कविरेतेन श्रीश्रीमन्नरपतये शुभाशीर्वादं करो-
तीति द्रष्टव्यम् ।

‡ अस्म—श्रीमन्नरपतये । इदं काव्यम् उपायनक्येन श्रीश्रीमन्नरपतये
किञ्चिः समर्पयति कविः ।

इदन्तु कर्णाभरणञ्च कर्णे
 भृङ्गीभवद्भातु सुवर्णवर्णे ।
 राक्षः स्मृतेश्चिह्नमिदं विभूषा
 चिरायमाणो नभसीव पूषा ॥ ६१ ॥

इदं धराकम्पनभ्रम्यवर्जितं
 चिरस्थिरत्वेषु च तावद्वर्जितम् ।
 अगोचरे पचतले च यत्स्थितं
 प्रगातुमर्हत्यथ कण्डलम्बितम् ॥ ६२ ॥

(विशेषकम् ।)

इति श्रीश्रीशरीरे विजयिनोकाव्ये
 श्रीमन्नवराजीयघोषणाकथनो
 नाम नवमः सर्गः ।

* "कुलतिमादयः," "वर्षादिचिह्नावचेति" च—उभायः ।

दशमः सर्गः ।

जयत्यसौ लण्डन*नामदेशः
 श्रिया गरिष्ठः सकलाद्विशेषः ।
 तटे समुद्रस्य स दृश्यरूपः
 स्वर्गस्य कल्पद्रुमवत् समुपः† ॥ १ ॥
 यः सार्वभौमो नगरप्रखानां
 निवासभूमिश्च तथा प्रजानाम् ।
 फलानि हीराणि, वसन्ति कौरा—
 यत्रापि साहेबगणाः सुवीराः ॥ २ ॥
 आश्चर्यभूतः‡ स च दृक्षराज-
 स्त्वायाप्रकाशीकृतदिक्प्रमाणः ।
 शङ्के च यस्य प्रथित-स्वभिख्या
 पुरोदिता राजकलाऽबलाख्या § ॥ ३ ॥

* London.

† सुपेन सप्त वर्षाभ्यः—समुपः ।

‡ आश्चर्यभूतः—“विष्णादिराजतिमञ्च इति आचटायन इति” मन्त्रिणाबोद्धा, “विष्णा-
 दयः कृतादिभि”रित्यनेन समाप्तः । अथवा आश्चर्यं भूत इति वाक्की सुसुपेति
 समाप्तः । अथवा इवीपमानार्थं भूतमन्त्र इति निवृत्तमाप्तः ।

§ विजयिणीति भावः ।

रत्नस्य भारैरिव पीड्यमानो
 भारं लघूकर्तुमिवेहमानः ।
 अथैव किं न्यस्य स रत्नजालं
 सिन्धुर्नरीनर्त्ति समस्तकालम् ? ॥ ४ ॥
 अधीनताष्टङ्गलकर्षणेन
 तिरोहितं क्षिप्रमकिञ्चनेन ।
 सुवर्णमुद्रापरिचालकेन
 प्रक्रीडितं तच्च मुदा जनेन * ॥ ५ ॥
 स्त्रीणां सुवाङ्मयसमुवर्णकम्बू
 प्रक्षालने क्षारविभास्यदम्बू ।
 प्रियस्य कण्ठे घटितौ च पाशौ
 शिल्पादिदक्षौ समष्ट्यालभासौ ॥ ६ ॥
 बन्धुश्रेष्ठयथादररूपसम्पदा
 विभान्ति नार्योऽपि निसर्गश्रेष्ठदाः ।
 प्रायेण च प्रेमकलालसत्किणा-
 न धर्तुमर्हन्ति तनुं धवं विना ॥ ७ ॥

अधीनतायाश्च तिरोहितं भयं
 जयेन पूर्णं भवनादि स्मयम् ।
 ब्रुवन्ति नैवाश्च तद्येतरे जनाः
 करं प्रदेहीति गिरा विलक्षणाः * ॥ ८ ॥
 तथापदां दृन्दमुदीर्णसङ्कटं †
 स्पृशत्यमुस्मिन्न घटं मठं पटम् ।
 निरस्यतेऽसंस्कृतद्वारसचक्रं
 ततः क्षणादस्तमुपैत्यमङ्गलम् ॥ ९ ॥
 विशेषसंस्कारघटासुसंस्कृते
 तथा शरीरेऽपि गृहे सितासिते ।
 सदा चिकित्सालयकार्यकारकैः ‡
 पलाय्यते व्याधिरितोऽर्निहारकैः ॥ १० ॥

* "Even from the time of Henry I., the citizens (of the City of London) enjoyed exemptions from the Danegeld and from similar obligations."—*Encyclopedia Britannica*.

† एतत् लन्दनस्य मुनिसिपालिटी-(Municipality)संस्कारं मनसिष्ठम् कथितम् ।
 "London is the wealthiest municipality upon the face of Globe."—*Review of Reviews*, February, 1902.

‡ "Every year over 1,600,000 persons receive treatment, either as in or out patients at the London hospitals and dispensaries. There are 85 hospitals and 50 dispensaries scattered fairly evenly over the city."—*Review of Reviews*, February, 1902.

प्रकम्पयत्यथ भुवश्च यो नरः
 स लखने भाति यथा पटच्चरः ।
 तथैव यो निन्दति भारतं वरं
 तमेव निन्दन्त्यथ लखना * नरम् ॥ ११ ॥
 अस्मिन् गृहाणां † द्वितलादि-मञ्चः
 शय्याद्युपारोहविधौ कलञ्च ‡ ।
 भोज्येऽपि चर्चरादि तथैव चूष्यं
 घण्टाध्वनिर्ज्ञापयते मनुष्यम् ॥ १२ ॥
 ध्वजैः पताकाकलसैश्च सम्मठाः
 सदा विराजन्त्यथ यत्र कर्ण्यठाः ।
 निशामयन्तः पृथु वक्त्रतावचः
 स्थिता विनीता इव तेषु के न च ? ॥ १३ ॥
 तत्तद्गृहाणां द्वितलप्रकोष्ठं
 वराङ्गनानां प्रतिविम्बितोष्ठम् ।
 दृष्ट्वैव साक्षादतिविस्मितानां §-
 मापद्यते धीश्च जडोपमाना ॥ १४ ॥

* लखनाः—लखनदेष्टोवा जना इत्यर्थः ।

† चयना गृह-चरणा चारयते (११—१२) These slokas refer to the various buildings, halls, towers and the churches like St. Paul's and Westminster Abbey.

‡ कल—यन्त्रादि इत्यर्थः । मञ्चः कलसेभ्यश्च कर्ण्यति शेषः । “अस्ति मन्त्रविपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति भाष्यकारः ।” एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।

§ “It breaks on the visitor with all the effect of a sudden surprise.”—*Encyclopedia Britannica*.

न लङ्घनं पाद-सुख-प्रदाया-
 विभाति सोपानपरम्परायाः ।
 विधिः कलेनैव * लसच्छलेन
 प्रदृश्यते तच्च सदाचलेन ॥ १५ ॥

क्षणादसौ नूतनतां प्रयाति
 प्राग्बलकोटो न च संविभाति ।
 प्रकट-शिल्पस्य लसत्प्रमाण,-
 भाकाश-दोलेव विराजमानः ॥ १६ ॥

तेष्वेव गेहेषु महामहोत्सवः
 सतां प्रसङ्गस्य तथा समुद्भवः ।
 मुदा विराजन्ति च तेषु दीक्षिताः
 परस्परं प्रेमणि भान्ति शिञ्चिताः ॥ १७ ॥

क्वचित्तदेकेश्वरवादिनां मतं
 निरीश्वरं क्वापि च विस्तृतिं गतम् ।
 क्वचिच्च खटानुगतेन दर्शना
 नृणां वरीवर्तिं मुदा प्रवर्त्तना ॥ १८ ॥

तथेष्ट्वरध्यानचिकौर्षयासने
विराजिते तत्र दिने नभोमण्येः * ।
प्रसादयन्त्येव मवांसि पाठकाः
स्त्रियाञ्च पंसामपि सत्य-हाटकाः ॥ १९ ॥
इदन्त्विदं रत्नगृहं सुभास्वरं
ततोऽपरं दर्पण-मन्दिरं † वरम् ।
जगद्वरा लगडन-शिल्प-पण्डिता
द्युतीस्तृणेनापि सृजन्त्यखण्डिताः ॥ २० ॥
काचोऽपि ‡ भाभीरजतावतंसः
सुशिल्पचातुर्थ्यमुपेयिवान् सः ।
यो विद्विषां भक्षितहृत्प्रसादः
परश्रिया क्लिष्टधियां विषादः ॥ २१ ॥
इदं § गरौयो द्वितलादिविस्तृतं
सुतङ्गश्छङ्गं रजताद्रिवत् स्थितम् ।
तथाविधं कस्य न दृश्यते वपु-
स्तदद्भुतं, नो रजतं न च चपुः ॥ २२ ॥

* नभोमण्येर्दिने—रविषासरे इत्यर्थः ।

† यद्यभिरुच्यमानिर्धितमन्दिरं वर्णयति (२०—२३) । This refers to the Crystal Palace at Sydenham opened during this reign. It was originally erected in Hyde Park from the designs of Joseph Paxton.

‡ काचोऽपीति वक्त्र मन्दिरमेति शेषः ।

§ इदं—तत् मन्दिरम् इति वाच्यम् ।

आबद्ध वत् तन्मगदं सुभासुरं
 विलोक्यते सादृतिचारुत्वम् ।
 तरङ्गिणी उद्धतरापि सा • द्रष्टा
 ससंक्रमा प्रीत्यक्तौ यथा निशा ॥ २३ ॥
 जना न पश्यन्ति तमद्य दर्पणं
 पदान्तरे † तेन द्यत प्रसर्पणम् ।
 यदीयविम्बे पतिता हठान्नरा-
 भवन्ति वक्त्रैरिव आबधानराः ॥ २४ ॥

अस्मिन् जयिन्याः पुनरेकमन्दिरं ‡
 वरस्य यत्नेन द्यतं भुवि स्थिरम् ।
 इहानुल्लेख्येकतमास्ति सुन्दरी
 विभाति या शिल्पिनृणां यथस्करी ॥ २५ ॥
 प्रजानुरागाज्जनताभिरेकं
 यन्मन्दिरं दत्तधनप्रवेकम् ।
 अकारि सद्भूमकदम्बवारि-
 शोभं चतुर्द्वारि कपाटधारि ॥ २६ ॥

• सा तरङ्गिणी—समसेति प्रसिद्धा नदी च विलोक्यते इति शेषः ।

† पदान्तरे—स्थानांतरे इत्यर्थः ।

‡ विजयिन्याः पतिमन्दिरवर्धनं श्रियते पद्यभिः (२५—२६) । "The first stone of the Albert Memorial Hall at Kenington adjoining the gardens of the Horticultural Society was laid by the Queen and the building was finished in 1871."—Holmes' Queen Victoria.

निषेदुषी कासरवीरष्ठे
 प्राग्देशिवेशाभरणेन दृष्टे ।
 एकैव तद्हारि गतास्ति बासा
 लावण्यमूर्त्तेरिव चारुशाला ॥ २७ ॥
 हारद्वयेऽन्यत्र तथैव दृष्टे
 गजोद्भयोः सज्जितचारुष्ठे ।
 द्वयं युवत्याः सह देशिदासैः
 स्मेराननं भाति विनीतहासैः ॥ २८ ॥
 वृषोपरि हारगतैवमेका
 स्फुरन्मुलावण्यद्वताभिषेका ।
 रूपप्रदेशप्रभवास्ति कान्ता
 स्वदेशिभूषां दधती च शान्ता ॥ २९ ॥
 अन्यः प्रदेशः खलु यः प्रभाते
 स किञ्चिदकं गगनं प्रयाते ।
 नृणामुपालक्ष्यत एव हृष्टैः †
 स्फुटप्रसूनैः क्षतचारुखटैः ॥ ३० ॥

• Russia.

† चयं बजारि-(Market-place)वर्षनामकः शीघ्रः । "The existing Markets are :—Smithfield (poultry and game), Billingsgate (fish), Covent garden (fruits, flowers and vegetables) &c. &c."—*Encyclopedia Britannica*.

यो नाटकादेरभिनेतृवर्गे * -

रूपासितः प्रत्यहश्चादसर्गे ।

अव्येष्ट इत्येव च यो विशेषः

सुगोपितः श्रेष्ठतमः प्रदेशः ॥ ३१ ॥

सुगीतविद्याम्बुधिपारदर्शिभिः

पदे पदे कर्णरसप्रवर्षिभिः ।

निषेव्यते यो गुणिनां प्रहर्षणै-

र्धनव्ययैश्चापि धनोन्नतैर्जनैः ॥ ३२ ॥

(युग्मकम् ।)

मृदाम्तले याति तथैव यानकं

तडिद्वलेनैव महीयमानकम् ।

निरन्तरं भूपरि-यान-वर्त्मना

विमिश्रभावेन च यत्प्रवर्त्तना † ॥ ३३ ॥

- हाथी नाटक-भवनं वर्धयति (३१ - ३२) । "London at present possesses 30 Theatres. Melo-drama and domestic drama win large support. The plays of the older dramatists are revived occasionally at Drury Lane and the Princess's."—*Encyclo-pædia Britannica*.

- † विविधानां यानानां वर्धना क्रियते । Hackney coaches, Omnibuses, Cabs and Railway carriages are described by this śloka. "The Metropolitan Railway lines run partly underground."

यानकम्—इति स्तब्धे कल्पकम् । महीयमानकम्—इति इवाप्ये कल्पकम् ।

* "During 1902, there were 351,000,000 Railway passengers, 356,245,560 Omnibus-passengers and 535,000,000 Cab-passengers."—*Donald's London Manual*. "There are 3685 Omnibuses, 7531 Hansoms, 3721 Cabs and 215 miles of Railway within the County of London,"—*Ibid*.

विलासिनौ पण्यवनं श्रिया चनं
 धनैर्जनैः सन्निगतगोचकाननम् ।
 प्रविश्य चान्दानमुखी श्रमातुरा
 पथिभ्रमात् कापि विभाति मेदुरा * ॥ ३४ ॥
 शिचागृहा† यत्र विभान्ति नाना
 लसद्वनान्नोन्नतिदृन्दानाः ।
 प्रत्यब्दमेभ्यो यशसां सपथ्या
 विज्ञात्वमध्येत्य विभान्ति वय्याः ॥ ३५ ॥
 इहैकतः पुस्तकरत्नकोषः ‡
 प्रदृश्यते यत्र सताम्ब तोषः ।
 श्रुतौ भ्रमन्नेव न यो विषयः
 सुखेन पञ्चादिह सन्निपत्यः ॥ ३६ ॥

- This refers to the beautiful Parks of London, such as Hyde Park &c. The following may be read in connection with what is said in the śloka—"Battersea Park contains a sub-tropical garden which, during August and September, possesses much of the witchery of an ideal Fairy-land."—*Encyclopaedia Britannica*.

- † This refers to the various schools and colleges of London. "There are almost 900,000 children of school-age within the Metropolitan area, the average daily attendance is over 600,000."—*Review of Reviews*, February, 1902.

- ‡ यशना वरनिः पुस्तकालयः (British Museum) वर्तमान (१९—२०) । "British Museum ranks in importance before all the great Libraries of the world, with the single exception of the

सरस्वतीं कालभुजङ्गदृष्टां
 पत्रास्थशय्यासु गतां विनष्टाम् ।
 आश्लास्य तामपि तु यः क्रमेण
 संस्थापयन् भाति मुदा श्रमेण ॥ ३७ ॥
 सा पुस्तकानां वसतिः सुवर्णा
 यदास्थयोद्गीवमनुष्यकर्णा ।
 विजृम्भते तावदतीतजीव-
 खृष्टादिहस्ताक्षरधारिणीव ॥ ३८ ॥
 सरस्वती सुप्तगृहेऽपि सुप्ता
 गुप्तापि पाठैर्न च यास्ति गुप्ता ।
 पल्लव्यादिं समयं प्रपद्य
 द्रष्टुर्दृग्गन् प्रतिभाति सद्यः ॥ ३९ ॥

Library at Paris. Its departments are :—Printed books, Manuscripts, Oriental MSS., Zoology, Oriental antiquities, Greek and Roman antiquities and engravings, coins and medals, Prints and Drawings and Ethnography." "The Library consists of about 1,550,000 printed volumes and 50,000 manuscripts. The Hebrew books number over 12000, the Chinese nearly 27000, and books in other oriental languages about 13000 volumes. Musical works comprise 11000 volumes and the Maps are 116,000 in number."—*Encyclopaedia Britannica*.

तद्वैश्वं तत् पुस्तकरत्नपूर्णं
 धनन्तथा कोशधिकं सुवर्णम् ।
 दधच्च माणिक्यमणेः कदम्बं
 रत्नवज्रैस्तैरपि भात्यदम्भम् * ॥ ४० ॥
 चतुर्थवर्णीयमिहैव राज्ञाः
 पश्यन्ति हस्ताक्षरमथभिज्ञाः † ।
 गीताञ्च ‡ तां संस्कृतिशोभमानां
 भूभारतीयां हतयत्नदानाम् ॥ ४१ ॥
 कोषः स सत्त्वग्राभ्रमरौचिधारी §
 शोचाध्वना सर्व्वधराविहारी ।
 जलाग्निकौटैरभितोऽस्ति ह्रीनः
 राजाज्ञया सेवकवान्मदीनः ॥ ४२ ॥
 अहो नृणां तत्परता विभाति
 यद्याचते तत्क्षणतस्तदेति ¶ ।
 तत् क्षिप्रकारित्वमहो स्मृतिस्य
 तेषां प्रयत्नो नवसंस्कृतिस्य ॥ ४३ ॥

* "The Library, apart from the enormous number of volumes, contains extraordinary quantity of rarities."—*Encyclopedia Britannica*.
 † Vide notes on stanza 6, Canto II.

‡ गीतेति—भारतीया श्रीमद्भगवद्गीतायि च न सुसंस्कृता एषिताणि ।

§ कोटितयश्चेष्टकरचित्तान् तद्वृत्त्यः ।

¶ इदं पुस्तकं द्रष्टुमिच्छामीति उदाहृते तत्क्षणमिव तस्मादिरस्यपुस्तकसमाकुर्वीति वत्.

आस्तोधि राजस्य च तन्निधानं
 दत् पुस्तकाद्यैः परिपूर्णमाख्यम् ।
 जीवन्ति ते मृत्युगतास्त्वमुष्मिन्
 तैरक्षरैस्तैर्वचनैश्च तस्मिन् ॥ ४३ ॥
 भूभारतेऽद्यापि नृखञ्जरीटा-
 द्रामावतारस्य सुवर्णवीटा ।
 श्रुतास्ति भक्त्येव विनृत्यमाना-
 देका समुद्राजति दीप्यमाना * ॥ ४४ ॥
 क्रीता न साद्यापि † स कोऽच हेतु-
 र्गृहाधिपैस्तैरिव रत्नकेतुः ।
 तद्विप्रतो यच्च निधानमेतत्
 आज्ञास्ति राज्ञाः क्रयणेऽपि तत्तत् ॥ ४६ ॥
 शतेन सोऽभून्न च संप्रदातुं
 स्थितः सहस्रेण धनेन हातुम् ।
 तद्राममूत्तरी घटितं निधानम्
 अस्पृष्टरामाख्यमिदं प्रधानम् ॥ ४७ ॥

पुस्तकालये । "It excels the Library at Paris in the systematic arrangement and accessibility of its contents."—*Enc. Brit.*

* एषा कथा जाम्बाजप्रदेशवासिनः कश्चिन्मुखात् श्रुता । सा रामसुन्दरे वर्णिता चतुर्थिः (४५—४८) ।

† सा रामसमयप्रचलितमुद्रा कथं लन्डनीयपुस्तकालये (British Museum) न रचिता इति कविः दृष्टवति । As a thing of rarity and antiquity,

रामादिभ्यस्तद्व्यतसाध्यदानं
 दोषयतेऽद्यापि च तन्निधानम् ।
 कालेन नष्टौघतज्जीवमूल्यं
 न किं भवेदन्त श्वेन तुल्यम् ॥ ४८ ॥
 अस्मिन्महिष्याः पथुराज्ययागे
 प्रजाव्रजेष्वेव दत्तानुरागे ।
 अध्वर्यवो मन्त्रिगणाश्च तस्या-
 होचौ च संसत् सचिवाः सदस्याः * ॥ ४९ ॥
 सभा च सा न्यायप्रथावलम्बिनी
 क्रियान्विता सङ्करसानुसङ्गिनी ।
 चकास्त्यल भाविफलाभिकाङ्क्षिणी
 सतीव या लण्डनसिद्धयोगिनी ॥ ५० ॥
 कोलाहलो नैव न चास्त्यमङ्गलं
 सदःस्थितानां न मनोऽस्ति चञ्चलम् ।
 सदैव गम्भीरतराकृतिप्रभा
 भयप्रदा वैरिणूणां महासभा ॥ ५१ ॥

this coin might be preserved and kept in the British Museum.

यतेन राज्यस्य धनकथनां व्यनक्ति । तस्याः—विजयिण्या इत्यर्थः । संसत्—
 पार्लियामेण्टनामो विस्मृताया सभा ।

वर्ष्मिः स्त्रीभिः पार्लियामेण्ट-सभां वर्णयति (५०—५१) । *The nation is
 actually governed by the two Houses of Parliament, whose

दूराच्च यस्या द्वितलादिशोभा *

तद्दर्शकानां नयनप्रलोभा ।

विभाति यस्यां वसतां सदा धौ-

श्चिन्तानिमग्नेव पराहताधिः ॥ ५२ ॥

सुवर्णवर्णा खलु यत्र लेखनी

करस्थपत्रेष्विव नृत्यखञ्जनी ।

बुधैः सदाचिन्तितराज्यमङ्गला

सदाजयोदन्तलसत्कुतूहला ॥ ५३ ॥

सवागवाक् चारुविचारकानना

वरासना बोधवती महाजना ।

वराम्बरा धीर-शरीर-मण्डिता

मितापि या बुद्धिबलैरिवामिता ॥ ५४ ॥

laws form the statutes of the realm. The Parliament consists of the two Houses, described as upper and lower, or that of the Lords and the Commons."—*Encyclopedia Britannica*.

- * "The new palace of Westminster, built in 1840—67 for the Houses of Parliament is a vast and ornate building in the Tudor-Gothic style, covering an area of 8 acres. Towards the river, it presents a very richly adorned and effective facade. At the north-east corner is the Clock-tower and Victoria-tower surmounts the Royal entrance."—*Enc. Brit.*

विविच्यते यच्च विधिः क्वचित् स्त्रिया
 पलायते वैरिगणस्तथा भिया ।
 विघ्नूर्णितेवास्ति सदा महाधिया
 यथोवतां कार्यवशात् पुरस्कृत्या ॥ ५५ ॥
 नानाप्रमाणामुपवेशपौठं
 वर्णैर्विचित्रैर्जितदिव्यकीटम् ।
 मध्ये विनिक्षिप्तसुवर्णवीटं
 विराजते यच्च च तत्किरीटम् * ॥ ५६ ॥
 न विद्यते रत्नमनेन तुल्यं
 यद्ग्रीतते भारततोऽतिमूल्यम् ।
 श्रिया यदुद्दीपयतेऽद्य लण्डं †
 तदुज्ज्वलं हीरकचन्द्रखण्डम् ॥ ५७ ॥

अधुना एकादशमः श्लोकैः कश्चिदुराख्य-मणिवर्णनं क्रियते (५६—६६) । वीटा—
 राज्ञ्यवीटिकावत् तदाकृतिसुद्राविशेष इत्यर्थः । “This famous Koh-i-noor
 was the private property of Queen Victoria, who had it
 made into a Brooch, which was kept at Windsor and worn
 occasionally at State functions. It was exhibited at the
 great exhibition of 1851, and at that time it was valued at
 £140,000. In its original uncut state it weighed 800
 carats, but after being cut and recut, its weight is now only
 some 106 carats.”—*The Statesman*. February 24, 1901.

वचं—इदं चन्द्रदेवम् (पद्यमसंगस्य २१ श्लोकस्य टीका इदं च) ।

मायिकव्यभेकं प्रतिभातमस्मि-

न्दुदारमेतत्तदुदार-रश्मि ।

दृषन्मणिः सोऽत्र च नीलकान्तः

प्रदीप्यते विस्मितलोक-शान्तः ॥ ५८ ॥

शतद्वयादप्यधिका च मुक्ता

गुर्वी च लघ्वी च तथा च युक्ता ।

इदं पुनः पाटलवर्णह्रीरं

स्थियाधिकं धारयते शरीरम् ॥ ५९ ॥

नीतं पुरा यच्च नवैर्जयोत्सवै-

रनेकरत्नैश्च निधानपुङ्गवैः ।

उपास्यते तैश्च विभाविभासितं

विलोहितं यच्च सितं तथासितम् ॥ ६० ॥

यो भूषणं प्राग्रणजिन्मृपस्य *

मणिर्बभौ भूमिभुजो भुजस्य ।

खजातिगर्वं स तु खण्डखण्डं

कृत्वा पदं दीपयतेऽद्य खण्डम् † ॥ ६१ ॥

भुजात् शिरोवासमवाप्य मानं
करोति तथैव स सन्निधानम् ।
नारी प्रजास्यैव निधिञ्च यस्य
करं गताः स्युर्वशगा हि तस्य ॥ ६२ ॥

रणस्य जेता स जह्वाय यं बलात्
क वास्य मूलं कुत एष वा स्थलात् ।
स चान्यतसेति स चाप्यथान्यतः
क्रमाद्विधातारमुपस्थितस्ततः ॥ ६३ ॥

निपीयते यस्य मण्डेष्टहृत्कथा
स लण्डने भाति नृचक्षुषां पथा ।
द्युतिञ्च यो भारतवर्षपर्षदः
स साम्प्रतं लण्डनजस्य हर्षदः ॥ ६४ ॥

इयं सखीभिः सह सा मण्डेः प्रभा
चिरं प्रकाश्यैव च भारते सभाः ।
पितृर्गृहाद् भर्तृगृहं सुतानता
ययः समाहर्तुमिव द्रुतं गता ॥ ६५ ॥

प्रभोरधैकत्वमभीक्ष्य चेतसा
 प्रयातवान् * लण्डनमेवमोजसा ।
 मनःसु सान्निध्यमुपेत्य भारते
 शुभञ्च शंसन्निव यः समीहते ॥ ६६ ॥
 भूर्व्वरेयं समयेऽप्रभूते
 शस्यं यशस्यं बहुधा प्रसूते ।
 शस्यानि लक्षार्द्धमितानि वर्षे
 प्रायः प्रसूते निरता च हर्षे † ॥ ६७ ॥
 सौधाद्यलङ्कारचमत्कृताङ्गै-
 रनन्तलावण्यदृष्टरङ्गैः ।
 अमङ्गकान्त्या च विराजमाना
 नारीव या भूर्विलसत्प्रमाणा ॥ ६८ ॥
 क्षायामयीयं जनदृन्दमाया
 हरत्यथेन्दोरपि भां सुकाया ।
 लसत्फलानामिह या कलानां ‡
 शतं शतं धारयतेऽमलानाम् ॥ ६९ ॥

* अयं कविगुराक्षः सचरिति शेषः ।

† प्रतिवसरं लक्षार्द्धमित्येकसंख्यापि लक्षनया उक्ता द्रष्टव्या । भूः—लक्षनभू-
 रिच्छब्दः । "The population of London is one-seventh of that
 of England and Wales."—"The County of London contains
 4,536,063 persons and covers 118 square miles."—*Review
 of Reviews*, February 1902.

‡ भूः—लक्षनमनरीत्यर्थः । § कलानां—दृश्य-वीक्षादिष्विषयानामित्यर्थः ।

सुचारुरूपैर्हृदयङ्गमान्तां
 सङ्घान्निरीक्षामि तथातिशान्ताम् ।
 विस्मृत्य देशान्तरमाह्लाभावं
 यस्यां जनो योजयते स्वभावम् ॥ ७० ॥
 न तादृगन्यत्र भवेदतोऽतः
 विनिर्भिषितो वारिविहारपोतः ।
 तथा जगत्यां जलयुद्धनावः *
 लण्डप्रदेशो हि तथाप्रभावः ॥ ७१ ॥
 पशौ विहङ्गे च तथैव मानवे †
 न तादृशं शिञ्चितमौचितं भवे ।
 अहो तदध्यापकता च साऽद्भुता
 समस्तलोकैरपि विस्मितैः स्तुता ॥ ७२ ॥

This sloka refers to the various Art Galleries of London, such as "The Royal Academy of Fine Arts (founded in 1768), The Grosvenor Gallery, The Bridgewater Gallery" &c. &c.

- रण-पोतानि च यथैव नौकाः । (Various war-ships and armour-clad vessels). "London is the greatest sea-port in the world."
- "Ship-building has long been an industry of great importance in England. The principal centres are :—The Thames, The Tees, the Tyne, Sunderland, Liverpool and Whitehaven."—*Encyclopedia Britannica*.

† अश्वना लश्चनौय-यथ-पक्षि-मात्रवादीमानसाधारणत्वं ज्ञायते ।

कपोतदूतो जलपोतमध्यात्*
 वहिर्भवन् शीघ्रगतिं विदध्यात् ।
 मुखेन चादाय रणस्य पत्नी-
 मुद्धीयते व्योमपथात्पतनी ॥ ७३ ॥

सुशिक्षिता भ्रम्यविलङ्घितद्विषः
 स्पृशन्ति भूमौमथवा न तत्स्पृशः ।
 अवन्त्युदारेऽपि रणेऽकुतोभया-
 वहन्त्यथारुढजनञ्च ते हयाः† ॥ ७४ ॥

प्रत्येकवाटीषु च वीरसृष्टिः‡-
 भवेन्न वेत्येव सदास्ति दृष्टिः ।
 तेनैव प्रणी नियमेन धरै-
 र्महानगर्यस्त्रधरैरदूरैः ॥ ७५ ॥

“नित्यं पराधीनतया § नतानां
 गतिं विजानन्तु निरस्तमानाम् ।
 गात्रस्य चीत्यानमतः कुरुध्वं
 राज्यं हि वीरस्य करे निरुद्धम् ॥ ७६ ॥

• एतेन पक्षिणां साधारणमिच्छाचातुर्यं प्रदर्शितं दृष्टानेन ।

† एतेन पशूनां साधारणमिच्छाचातुर्यं प्रदर्शितं दृष्टानेन ।

‡ एतेन मनुष्याणामपि साधारणमिच्छाचातुर्यं प्रदर्शितं दृष्टानेन ।

§ राष्ट्राणां आधीनतायाः प्रमत्ता भवन्ति (७६—७७) ।

वीरा भवन्तः प्रभवन्तु सर्वे
 संस्थातुमिच्छा यदि जातिगर्वे ।
 नालस्य मूर्धन्यधिरुह्य पाद-
 मायान्तु सर्वे क्रमशोऽवसादम् ॥ ७७ ॥
 चारूपदेशं पृथुमेवमेवं
 विश्राव्य नश्यत्परपादसेवम् ।
 संग्राम-शिक्षासु नियोजयन्ते
 ते शिक्षिता भूरिजयं लभन्ते ॥ ७८ ॥ *

(विशेषकम् ।)

तरुत्वचोष्णीषभृताञ्च तेषां
 श्व-साहचर्यं पुनरस्ति येषाम् ।
 न चापि भीतिर्विजनेऽप्यथास्ते
 वेवञ्च येषां परिभाति हस्ते ॥ ७९ ॥
 धूमान्धकारे विगताधिकारे
 नृचक्षुषां वैरिरणावतारे ।
 गर्जन्ति येषां कलनादभेर्यः
 वाद्येन माद्यन्ति तथाश्वतर्थ्यः ॥ ८० ॥
 सर्वेऽत्र सर्वस्य जनस्य सर्व-
 मथात्मकार्यञ्च नवञ्च पर्व ।

जानन्ति सम्पादकमञ्जातै-
 दिने दिने नेत्रपथं प्रयातैः ॥ ८१ ॥ *
 प्रगे समुत्थाय विलोकयन् रविं
 प्रवृत्तिमाप्नोति जनोऽत्र मानवीम् ।
 उदन्तपत्रायमुदन्तकीर्त्तने
 विभाति यन्निखनवा जने जने ॥ ८२ ॥
 दिदृक्षया यस्य धनार्पणैर्जना-
 स्त्रिलक्षतः सन्त्यधिकं ह्युदाननाः ।
 तडित्पथैर्वाध्वरथैश्च वागतः
 क्षणादुदन्तः स भवेज्जने ततः ॥ ८३ ॥

(विशेषकम् ।)

समरजयपताकानर्त्तनैरेव साकं
 कलजलधरवाद्यैर्ज्ञापयन्तीव नाकम् ।
 भुवननगरलक्ष्मीमानयित्वात्महस्ते
 विलसति नगरौयं राज्यरत्ने समस्ते ॥ ८४ ॥

इति श्रीश्रीश्रीश्री विजयिनोकाव्ये
 लङ्कनवर्णनो नाम दशमः सर्गः ।

* वार्तावाङ्मयपत्रवर्धनं (News-papers) क्रियते त्रिभिः (८१—८३) । "The number of News-papers delivered in 1876 was 12,50,65,800."
 —Encyclopaedia Britannica.

एकादशः सर्गः ।

—११—

इल्लगडभूद्यैरिव दृष्टिरम्या
 वह्निर्नृणां बुद्धिगिरामगम्या ।
 महेन्द्रनारायणः धामयुक्ता
 विराजते सम्परिभातमुक्ता † ॥ १ ॥
 इल्लगडभूः किञ्च दिवो वयस्या
 बधूर्वशी कान्तिमती सशस्या ।
 सुवर्णमुक्तामणिभिः सुभूषा
 नक्षत्रजातैः सततं यथोषा ॥ २ ॥
 इल्लगडभूद्यैरिव भूषिता ‡ सा
 निषेविता चैव महाविभासा ।
 मरुत्प्रिखिथ्यामतिरञ्जितश्रीः
 प्रपश्यतां यत्र जडोद्धता धीः ॥ ३ ॥

* पचे भाराः—आपः, तेषामवर्णं जलमृदुमित्यर्थः । पचे महेन्द्रः—मरुवतिः । इति म.

† यस्मिन् जलमृदुं राजमृदुच वर्तते इति गम्यते ।

‡ सुकृति—एकत्र गजमुक्तादि, अन्यत्र जीवमुक्तादयः ।

§ सुषितेति—पचे भूषासुषिता, सुवासिनीत्यर्थः ।

या मन्दिरैः सप्ततलेष्वदारा
 सुभूरियं कुण्डलिताम्बिहारा ।
 अयस्फुरद्राक्षसजातशङ्का
 विराजते स्वर्णपुरीद लङ्का ॥ ४ ॥

समुद्रवक्षःस्थितपोतपाचा
 स्थले तथा राजितलोकयाचा ।
 यन्त्रोत्थधूमैर्जनिताम्बकारा *
 हर्ष्यध्वजावद्धमरुत्प्रचारा ॥ ५ ॥

वाचां स्थलेऽस्यां लिपिपत्रमस्ति
 हृद्रेऽपि शब्दो विरलश्चकास्ति ।
 या जन्मभूमिर्वरसुन्दरीणां
 जेया तथा नैव कदाप्यरीणाम् ॥ ६ ॥

या तुङ्गरूपा भवनैरनेकैः
 परिस्फुरद्गैरिकवारिसेकैः ।
 स्निग्धस्वभावा परिवह्वरावा
 वसन्ति यस्यां विविधाश्च भावाः ॥ ७ ॥

- * "The average daily consumption of coals in domestic fire-places produces a cloud of smoke resting for days over the central districts of the town and shutting out the sun."—*Encyclopedia Britannica*.

दृष्ट्वा च या चाकृतया प्रथिव्या-
 मुदग्ररत्नेन्द्रपुरीष दिव्या ।
 इमां न ये सम्परिलोकयन्ति
 ते व्यर्थनेत्राणि हि धारयन्ति ॥ ८ ॥
 ग्रीष्मावसानेऽपि जडप्रधाना
 विदुल्लता यानवहेष्यमाणा ।
 कपिन्नृणामाकुलिता च घोषैः
 कदम्बिता कापि सरत्नकोषैः ॥ ९ ॥
 उद्यानकापौ*मुकुरादिगेहैः
 सुरञ्जिताकारकुमारदेहैः ।
 इयं स्थले साधितसन्निवेशा
 स्वर्गद्युतिर्भूमिगतेव सेशा ॥ १० ॥
 लोकातिशय्यात् परिचेतुमस्या-
 लोकान् लोकः प्रभवन्ति यस्याः ।
 इयं धियं हन्ति समागतानां
 दिशां भ्रमादौरतिविस्मितानाम् ॥ ११ ॥

वर्वर्त्ति सर्वोपरि पश्यशाला *
 नानाधनैः सज्जितरत्नशाला ।
 रक्षाप्रयत्नेन रहोगतानां
 ज्वलन्ति नाङ्गानि निगूहितानाम् ॥ १२ ॥
 या सृष्टिरद्यापि न भाति रोके †
 नैतादृशी भूः कचिदस्ति लोके ।
 न चापि नद्या इह तामसायाः ‡
 समा नदीनस्य नदी च जाया ॥ १३ ॥
 अत्रापि वानौरनिकुञ्जसत्ता
 स्मरार्चनायास्ति यदर्थवत्ता ।
 विराजते प्रान्तरचारकुञ्जे §
 विलासिनीहासविलासपुञ्जे ॥ १४ ॥

- * "London possesses ample width, and the *splendour of its shops* to some extent atones for the plain monotony of its regular architecture."—*Encyclopedia Britannica*.

† रोके—हिरे ।

‡ The Thames.

- § Read the following in this connection :—"With its fine expanse of grass, its bright flower-beds and clumps of shrubbery, its noble old trees, its beautiful ornamental lake super-fine, its broad avenues crowded with equipages,—The Hyde-Park, in the height of the season, presents a scene which in brilliancy can be paralleled nowhere else."—*Encyclopedia Britannica*.

इहापि चापेक्षधरो मनोभवः
स्वयं समुज्जृम्भितकोकिलारवः ।
रतेरिहासङ्गचरौव किन्नरौ
सदा प्रजागर्तिं मनुष्यसुन्दरौ ॥ १५ ॥

विद्याधरौभ्रान्तिवहाः सुगात्रः
विभान्त्यमुष्यां हि विवाहपात्रः ।
अप्यस्ति सा यौवनरत्नशोभा
वाङ्मोकिलानां वरचित्तलोभा ॥ १६ ॥

यो बाहुवीर्यादतिदूरवर्त्ती
राजासनं काङ्क्षति चक्रवर्त्ती ।
न तस्य तद्राज्यमिहास्ति भोक्तुः
शस्यं यथा गोर्न, हलप्रयोक्तुः * ॥ १७ ॥

बलेन सैन्यस्य च राज्यभारं
गृह्णाति यो वात्मबलैरुदारम् ।
न तस्य तस्यापि च राज्यरत्नं
चिरं वरौवर्त्ति क्षतप्रयत्नम् ॥ १८ ॥

बलेन बुद्ध्या च सुकल्पितं यत्

तदेव राज्यं निरुपद्रवं सत् ।

न केवलेनैव बलेन शक्यं

तद्रक्षितं यन्न धियाप्तमैक्यम् ॥ १८ ॥

निश्चय्यतेऽद्यापि हतप्रकाशः

बुद्धेर्बलादेव वनेतिहासः ।

आरण्यकैर्दत्तजयोपहारः *

शशोऽपि सिंहस्य जयञ्चकार ॥ २० ॥

चतुर्दिशः शत्रुभयेऽप्यखण्डे

कोलाहले युद्धभुवि प्रचण्डे ।

भङ्क्ता भयं बुद्धिबलादनन्यं

जयत्यहो लण्डनदेशि सैन्यम् † ॥ २१ ॥

या सार्वभौमासनसार्वभौमं

दधति सम्मानशतेन भौमम् ।

नानाननैरुल्लिखितप्रतिष्ठा

सुभूरियं सर्वभुवां वरिष्ठा ॥ २२ ॥

* द्वितीयदेशादियं कथामुच्यते ।

† देवदत्तस्य सैन्यम् । (The army.)

इंराजवीरैः कृतदिग्गजस्य

यस्यैः तसद्वैरिपराजस्य ।

महामहिष्या इव राज्यबन्धु-

र्वाद्यान्यहो वादयतीव सिन्धुः * ॥ २३ ॥

राज्ञाश्चतुर्थः स इवैष कोषः

कल्पान्तकालेऽपि न यस्य शोषः ।

रत्नावलीभिः परिपूर्ण एकः

जलाम्बरच्छन्ननृद्वक्प्रवेकः ॥ २४ ॥

इयं पताकाशतसङ्कुला भूः

समुद्रतीरे खलु यत्र सा पूः ।

इंलण्डनाम्नी नतवैरिवर्गा

शोभाकदम्बेन समग्रसर्गा ॥ २५ ॥

यस्याः पुरो द्वारि कृतप्रयत्ना

छविः समुद्रस्य निकामरत्ना ।

नित्यं नरीनर्त्तिं जलांशुजाला

सफेनहासा बड्वाग्निमाला ॥ २६ ॥

रत्नं समुद्रेऽधिकमत्र वेति
 तन्निर्णयं नाद्य जनः समेति ।
 नदी, नदीनः स, महिष्यभौमा,—
 न विद्यतेऽस्य चित्तस्य सीमा ॥ २७ ॥
 राजश्रियः शीलमहामहिष्या-
 नावाद्यतेः सम्प्रति मन्त्रिशिष्याः ।
 प्रजादिरक्षासु क्षतावतारा
 राजन्ति यस्यामिव कर्णधाराः ॥ २८ ॥
 इल्लडनादि^१ भुवि 'राज'राजं^२
 वर्णं प्रगृह्यैव समाजभाजम् ।
 "इराज"नाम्नां प्रबभूव सृष्टि-
 र्यन्नामभाजोऽद्भुतराज्यदृष्टिः ॥ २९ ॥
 आस्तां कथा दूरतरा जनानां
 यस्यामनालस्यविराजितानाम् ।
 अकर्म्मकर्त्ता न शिखी न वायु-
 निरर्थकं तिष्ठति यावदायुः ॥ ३० ॥

• महिषी—विजयिनी (Victoria) । नदी—तमसा (The Thames) । नदीनः
 —छात्रः ।

१. इल्लडनाम्, इराजानां, चरितवर्धना निवन्ते ।

* केयेन वेशेन च दक्षताभिः
 कुलेन शीलेन च पक्षताभिः * ।
 यस्यां सदैकाग्रतयः समाना
 लसन्त्यर्थेराजगणा हि नाना ॥ ३१ ॥
 पार्श्वानुरक्ते शकटे च बन्धौ
 सान्निध्यमवाप्ति दिनस्य सन्धौ ।
 वस्त्रेण च प्रादृतगुल्फनाभिः
 श्रियाङ्गनानां प्रवराङ्गनाभिः ॥ ३२ ॥
 पुष्पादिभिः सज्जितचारुखटुः †
 दोषयते स्त्रीबहुलोऽत्र हटुः ।
 सुहृत्सौगन्धसुखस्य चेतुः
 प्रोत्थाप्यते यत्र च पुष्पकेतुः ‡ ॥ ३३ ॥
 यस्यां रणाय प्रभुणा कृताज्ञः
 प्रियानुमत्यै रण-संहिताज्ञः ।
 कश्चिद्गृहे सज्जितचारुकाचे
 प्रियां निरीक्ष्यानुमतिं यथाचे ॥ ३४ ॥

रणे जयं यानमपि प्रश्रयाने
 प्रिया विचिन्त्येति रणाय याने ।
 नास्त्रामनास्त्राञ्च ददौ प्रियाय
 मगाढमास्त्रिष्टकलेबराय ॥ ३५ ॥
 राक्षसश्च धातोश्च तथाङ्गुलीनां
 स्त्रीनाममुद्राय नभःस्थलीनाम् ।
 सा चन्द्रमुद्रा च लसत्समुद्रा
 सुभूरियं राजति मञ्चमुद्रा ॥ ३६ ॥
 दिने दिने नूतनमूर्तिभास्वराः
 कलादिकानां* प्रतिभान्ति चाकराः ।
 विधीयते यैर्जगदेकमङ्गलं
 नलाज्जलं तच्च सुचारुनिर्भलम् ॥ ३७ ॥
 अपादचारा गतयो नृणां त्वरा-
 कल*प्रभावात् प्रभवन्ति सादराः ।
 सुविस्तृताध्वानमतीत्य सादरं
 कलं मुहूर्त्तादिव याति सत्वरम्† ॥ ३८ ॥

* कल—यन्त्रादि (various machines).

† This refers to the Bicycles and Tricycles.

अतैलदीपाः * खलु यत्र भास्वराः
 निजार्चिषा दीपितदिग्दिगन्तराः ।
 निशामुखे दर्पणगेहगामिनः
 समुज्ज्वलन्त्यर्ककरप्रभाविनः ॥ ३९ ॥
 उपाधिभिर्ये वित्तसन्ति भूपाः †
 भूभारतेऽस्मिन् प्रवरस्वरूपाः ।
 तन्मूलमेतन्नगरं विशालं
 नानाननैः सज्जितपण्यशाखम् ॥ ४० ॥
 उपाधिदृष्टिर्नरचक्रवाले
 प्रत्यब्दमग्रे खलु पर्वकाले ।
 अस्ति व्ययात्तावदुपाधिराजे-
 रतज्जनैर्भूविरेखा समाजे ॥ ४१ ॥
 बाहादुरादिं दृष्टतामुपाधिं
 नरा लभन्ते व्यवधूय चाधिम् ।
 भुवं नगं खञ्ज मुदा भ्रमन्ति
 बाद्यादिशब्दैः परिपूरयन्ति ॥ ४२ ॥

* "The first Exhibition of Windsor's system of lighting the streets with Gas took place in 1807, June 4."—*Encyclopaedia Britannica*.
 † भारते उपाधिदानप्रथा गीवते मित्रिः (४०—४२) ।

अनुष्यसाध्योन्नतिभिर्दृष्टरै-
 स्तुष्यार्थसाध्योन्नतिभिर्नरैर्वरैः ।
 विधीयते नाम समर्थनावधि-
 र्भवोन्नतेर्यत्र महामहो विधिः ॥ ४३ ॥

सरिच्च नाम्ना भुवि तामसेति *
 हिताय तद्देशिनृणामुदेति ।
 या सुन्दरीणां प्रतिविम्बमूर्त्ति-
 रत्नच्छटाक्षोजवनं विभर्त्ति ॥ ४४ ॥

समुद्रसंलग्नजलप्रवाहा
 यद्वटिभाजां न च घर्षदाहाः ।
 यस्या दृढः सागरभर्त्तृकाया-
 स्तलोऽस्ति सेतुर्जलमृत्तिकायाः ॥ ४५ ॥
 मीनास्य पीना जलजालवद्वा-
 भुजङ्गवत्तीरगतस्तथाध्वा ।
 द्युतिश्च दीपस्य तमो घुनाना
 दिवानिशं तिष्ठति यत्र नाना ॥ ४६ ॥

* River Thames. तमसावर्चनं यस्यामिः कियते (४४—४८) ।

+ "A *Sub-way* under the Thames from Towerhill to Tooley street was constructed in 1869 at a cost of £16,000." "The Thames Tunnel, begun in 1825 and completed in 1843, at a cost of £468,000, is now used as a Railway-tunnel."—*Encyclopedia Britannica*.

या चातिथीता पशुपक्षिपीता
 स्तुतिश्च यस्याः पृथगस्ति गीता ।
 दीपच्छलात् किं स्वयमत्युदारं
 सेतुः स बभ्राति सुवर्णहारम् ॥ ४७ ॥
 न कापि तस्या इह तामसाया-
 स्तुल्या नदीनस्य नदी तु जाया ।
 यद्भूतलान्तर्वणिगापणाली
 स्वयं तद्दृष्ट्वं प्रबला जलाली * ॥ ४८ ॥
 दृढो वरीवर्त्ति स सेतुपर्वतः †
 श्रियः कदम्बैरचितस्ततस्ततः ।
 तमो बलान्नैगङ्गेहमागतं
 नियम्य वीरैरिव बन्धनकृतम् ॥ ४९ ॥
 समुद्रदृत्तान्तशतानुबन्धः
 विराजते यत्र च वारिवन्धः ।
 आदर्शगेहे धृतडिम्बभारै-
 रजम्भन्वितं मत्स्यगणैरदारैः ॥ ५० ॥

* आपणाली—असीति शेषः । खसनिन्वादि—समस्त जलरात्रिसङ्ख्या इति भावः ।

† अर्थां तमसाया उपरिनिर्मित-सेतुवर्धनं क्रियते । "There are 12 bridges over the Thames, besides the Railway bridges, the most easterly being the London Bridge and the most westerly the Hammersmith Bridge."—*Encyclopedia Britannica*.

विद्यानिवासा बहवोऽन्ये सन्ति *

छात्राः प्रभूताश्च तथा वसन्ति ।

उच्चैस्तरां वेतनतः सुशिक्षाः

भूयं विभान्त्ये च कार्यवीक्षाः ॥ ५१ ॥

यस्यां कृताचारलसत्शिष्यानां

विजृम्भतेऽस्यां समजः पश्यन्नाम् † ।

विकल्पलोपेन च वानराणां

कुलं वरीवर्ति च वा नराणाम् ॥ ५२ ॥

दूरीकृते दृग्गचनाप्रवेशे

तद्दर्शकानां विरहोऽन्यदेशे ।

द्रष्टा च बोद्धा च जनोऽपि नास्ति

सा तादृशौ क्वचिन्मता चकास्ति ॥ ५३ ॥

- * पाठग्रहादि बन्धते (The Universities.) "It was the leading aim of the Educational reformers in Parliament both to deepen and widen education, giving the largest possible number the best instruction and a variety of measures were passed for this purpose."—*Encyclopaedia Britannica*.

- † यस्यां—इत्यस्यसुवीर्यः । This refers to the Zoological Department of the British Museum, or to the Regent-Park containing the gardens of Zoological Society and of the Royal Botanic Society.

यद्देशिहस्ते प्रथमं कुनीयान्*
 ज्वरज्वरः प्रादुरभूजरीयान् ।
 नीरं समीरय सुखाय भूते
 राजाज्ञया किं त उभे न भूते ? † ॥ ५४ ॥
 बाणिज्य‡मादाय बलञ्च बुद्धे-
 रिराजमागात् तदवाच्यद्वेः § ।
 अनुग्रहस्तावदतः कलानां ¶
 पाश्चात्यवीरेषु लसत्फलानाम् ॥ ५५ ॥
 उत्साहमुत्साहवतामनन्यं
 पराक्रमञ्चापि तथैव धन्यम् ।
 इराजनाम्नां मनुजोत्तमानां
 न के प्रशंसन्ति वराङ्गनानाम् ? ॥ ५६ ॥
 अस्मिन् प्रदेशे गणितस्य चर्चाः,
 खे खेचरः खेलति चारुवर्चाः ॥ ।

* कुनीयान्—Quinine (Medicine) विभिः प्रसङ्गतः इराजानां बाणिज्यादिकम् उत्साहवलादिकञ्च लक्षयति (५४—५६) ।

† ते उभे (नीरं समीरय) भूते जीवे किं सुखाय मङ्गकार्यं न भूते ? इति शङ्कः ।

‡ “In the Trade of London, there is a large excess of imports over exports.”—*Encyclopedia Britannica*.

§ अवाच्यद्वेः—अवाच्या अन्विष्यमनीया द्वेभिः उक्तितर्यङ्गाः इति, बुद्धेर्विशेष्यमेतत् ।

¶ कलानां—The fine arts.

| Astronomical instruments are described in this śloka.

दिनेक्षणं नाविकपञ्चिकाभिः
समुद्रपोतेऽपि समुद्रताभिः ॥ ५७ ॥

निर्वारिदेशेऽमलवारिकूपः
सृष्टोऽस्ति लौहैर्विवरस्वरूपः * ।
तन्मोहनास्त्रञ्च जनेऽणुमात्रं
यत्स्पर्शनं कम्पयते च गात्रम्† ॥ ५८ ॥

स्वेच्छानुसारेण नभोऽन्तराले
चेष्टास्ति याने परमा विशाले‡ ।
जातेऽत्र यत्ने सफले, जनानां
सुखं दिनं भावि भवे स्थितानाम् ॥ ५९ ॥

पदान्तरं याति कलेन हृद्यं§
मनुष्यबुद्धेरिदमख्यगम्यम् ।
ब्रूते कलं कण्ठजवाक्यजालं¶
स्वरानुरूपं सनृहस्ततालम् ॥ ६० ॥

* Tube-wells are referred to by this sloka.

† तन्मोहनास्त्रेत्यादि—‘तत्’ ग्रसिद्वाचं, मोहनास्त्रं सृष्टमस्तीति शेषः । The last two lines speak of the *Electrical* machines, such as Ramsden's machines, Quadrant electrometers, &c. &c.

‡ जीनयानवर्धनं (The Balloons).

§ कलेन—यन्त्रप्रभावात् हृद्यं; । पदान्तरं—स्थानान्तरनिर्वाहः ।

¶ This refers to the Phonograph.

चित्रस्य वाक्यं किमिहास्ति चित्रं
 पटे पटे भाति विचित्रचित्रम् * ।
 प्राणप्रतिष्ठा च भविष्यमुष्मिन्
 चेष्टावजाः सन्ति पदेऽद्य तस्मिन् ॥ ६१ ॥
 सौधस्य शृङ्गे नवकेतुसङ्गे
 समुद्रवातस्य सुचारुरङ्गे ।
 शतह्रदावेगबलेन यानं †
 कचिद्भवत्येव हि धावमानम् ॥ ६२ ॥
 सौधस्य शृङ्गेऽध्वनि धावमानं
 दिवा च रात्रौऽपि बाष्पयानम् ‡ ।
 चलत्पताकं चलतीति वाक्ता
 वङ्गादिके यस्य न सृष्टिकर्ता ॥ ६३ ॥

चित्रालयवर्णनम् । "The most ancient and influential institution in London connected with Painting and Sculpture is the Royal Academy of Fine Arts."

तट्टिद्वयान (Electric carriages)-वर्णनम् । "The first attempt to apply Electric power for propulsion on Railway was made by Mr. J. Davidson, who in 1842 tried on the Edinburgh and Glasgow Railways an Electro-magnetic locomotive."—*Encyclopedia Britannica*.

जईयानवर्णनम् । [The suspension bridges and stone arches are referred to by this sloka, like London Bridge and Britannica Bridge.]

तेलैस्तवा चित्रविचित्रधातः
 रथस्य यानं शकटेतिनाम्नः * ।
 हिरण्यहारादिविभूषितायाः
 स्त्रियश्च पुंसामपि तत्र कायाः ॥ ६४ ॥
 धमायमानाः ककुभोऽत्र यन्त्रै-
 र्जिह्वीषं वोऽरौ निव मन्त्रतन्त्रैः ।
 नक्तं दिवा चापि समानभावाः
 स्फुरत्यकाशेऽपि तमःप्रभावाः † ॥ ६५ ॥
 कलादिविज्ञानविधौ सुबन्धं
 हव्यादिष्टे ग्रथितं स्वतन्त्रम् ।
 नानाविधं स्पन्दितकण्टकं तत्
 शब्दायते स्वेन बलेन शश्वत् ॥ ६६ ॥
 स्नानं तथास्निन् प्रभवेन्न निव्यं ‡
 नृणां तथापि व्ययितञ्च वित्तम् ।
 निमज्जनस्नानविधियकास्ति
 मुदाङ्गनानां गतिरत्र चास्ति ॥ ६७ ॥

* तैलवानवर्चनम् । [Coaches, cabs and omnibuses are referred to by this sloka.]

† हव्यां नानाविधयन्त्रादिवर्चना क्रियते (६५—६६) ।

‡ स्नानागार (Bathing places)-सुन्दरवाठमालादिवर्चनम् । "On a hot Sunday, as many as 25,000 bathers have been counted in Victoria Park."

सन्तारशिक्षासु च पाठशाला
 कचिज्जले भातितरां विद्याया ।
 तत्रापि नारीमुखचन्द्रविम्बै-
 र्जलानि भास्वीव च चन्द्रविम्बैः ॥ ६८ ॥
 यस्मिन् स्रुतानां कुवयो निवेशिताः *
 शुभे पटे प्रास्तरिके सितासिताः ।
 हरन्ति चेतांसि स्रुता इवास्रुताः
 समादरैर्ये प्रवरासने कृताः ॥ ६९ ॥
 एकञ्च पाण्डित्यं प्रसिद्धं
 नारीद्वयं यन्मृतो निषिद्धम् ।
 ततः सपत्नीकलहप्रबन्धः
 नास्त्येव, नास्त्यत्र जनोऽपि मन्दः ॥ ७० ॥
 निर्मौलितेवात्र जडेन चेतना,
 जडोन्नतिसारतरा महाधना ।
 पदार्थविद्याभिरुदन्तकौलिता
 सुतिस्पृहा तीव्रतरास्ति शीलिता ॥ ७१ ॥

पावाकादिरचितमूर्तिकावयवर्णनम् । "The monuments in the north
 and south aisles of Westminster Abbey are of a very mis-
 cellaneous character and commemorate musicians, men of
 sciences, travellers, patriots and adventurers."—*Encyclopaedia*
Britannica. कविचिति—१०-श्रीकौल"मद्वे" ।

पदार्थविद्या—Physical Science.

अलं निरुक्ता, न च वस्तु खर्वं
 राज्यानुमेयं भवनञ्च सर्व्वम् ।
 तैस्तैर्धनैर्यत्परिपूर्य्यमाणं
 धत्ते प्रमाणाधिकमात्ममानम् ॥ ७२ ॥

यद्देशिनामीश्वर-दृष्टिदृष्टः

विश्वास-भाजां स बभूव खटुः * ।
 यः पञ्च-पुपेन † बहुप्रमाणा-
 दृष्टिं पुरानेकमुखीं ततान ॥ ७३ ॥
 सेरीति ‡ नाम्नास्य बभूव माता
 या स्वर्गतो गामिव सम्प्रयाता ।
 स्वदेशवाग्भिर्घटितावधानः
 गर्भेऽप्यसौ ब्रह्म-गिरं ततान ॥ ७४ ॥
 गर्भेऽस्य मातुः द्रुतकर्णदानात्
 युथाव काचिद्वनितानुमानात् ।

* अथना सर्गसमितिं यावत् जीयमदुःखीयदृष्ट- (Jesus Christ) वर्णना क्रियते ;
 तस्माद्वैदिकक्रियाकलापादिकञ्च कथयति ।

† "When I brake the five loaves among five thousand, how
 many baskets full of fragments took ye up? They say
 unto him twelve."—*St. Mark, Chap. VII, 19.*

‡ Virgin Mary. "And the angel said unto her, Fear not, Mary :
 * * Thou shalt conceive in thy womb, and bring forth a son,
 and shalt call his name Jesus."—*St. Luke, Chap. I., 31.*

शिशोर्मुखादौश्वरनामवाणौ
 पवित्रसूक्तेष्विव "पावमानौम्" * ॥ ७५ ॥
 अथैकदा दुर्दिनमद्भुतोदयं
 निरीक्ष्य शिष्याय ददौ च सोऽभयम् ।
 समुद्रपोते विहरन्मनाविल-
 स्ततो बभौ स्मेरमुखो मरुद्भिलः † ॥ ७६ ॥
 न वारयामास स शूलदातुः-
 नथास्तरदयो भुवि सर्व्व-मातुः ।
 अघं समादाय जगज्जनानां
 शिवप्रदोऽभ्युपारितापितानाम् ॥ ७७ ॥
 अवैदिकेनैव पथागतं नरे
 यमब्रुवन् क्लेशिकमीश्वरं परे ।
 तथेतरे प्राङ्गरिमं जिताम्बरं
 दिवश्च्युतं सिद्धनरं वराहरम् ॥ ७८ ॥

* "And it came to pass that when Elizabeth heard the salutation of Mary, the babe leaped in her womb."—*St. Luke, Chap. I., 41.*

† "And there arose a great storm of wind and the waves beat into the ship, so that it was now full. And he arose, rebuked the wind and said unto the sea, Peace, be still : And the wind ceased, and there was a great calm. And he said unto them, Why are ye so fearful, how is it that ye have no faith ?"—*St. Mark, Chap. IV., 37, 39, 40.*

"And when they were come to the place, which is called

परेऽबुवन्नीश्वरदूतमेनं
 पुनर्जितस्त्रःपुरसिद्धसेनम् ।
 यद्दर्शनाद्दुदुबुरेव रोगाः-
 स्तद्यातनाभिः सह दीर्घभोगाः ॥ ७९ ॥
 यीयीश्वरस्यैव मनःप्रसूतं
 यं पुत्तमाङ्गुर्नृशरीरभूतम् ।
 सम्पर्शमात्रेण विनष्टशोके
 नानाकथा पल्लविताच लोके ॥ ८० ॥
 अनेकमित्यादिकमित्यमद्भुतं
 तदीयकर्माभिनिरीक्ष्य सत्स्तुतम् ।
 विसिद्ध्यै द्वीपनिवासिभिर्नरैः
 स तुल्यतेऽद्यापि तथा सङ्गेश्वरैः† ॥ ८१ ॥
 सोऽयं महान् लखडननामदेशः
 सर्वप्रदेशादपि यो विशेषः ।
 यो भारतात्यन्त्रिमसिन्धुपारे
 सदा वरीवर्त्ति नृणां प्रचारे ॥ ८२ ॥

Calvary, there they crucified him."—*St. Luke, Chap. XXIII., 33.*

- "Now when the sun was setting, all they that had any sick with diverse diseases brought them unto him; and he laid his hands on every one of them, and healed them."—*St. Luke, Chap. IV., 40.*

† ईश्वरैः—The devas, Gods.

भाष्यन्तौ भूविभागे चितहृदयगतौ

घूर्णयन्तौ द्रुमादिं

दूरस्थैः सर्व्वलोकैर्हतमतिभिरखं

वोक्षितौ विस्मितयौ ।

यद्वाज्ये वाष्पयानौ * भुवनतलगतान्

जेतुमुन्मत्तरूपौ

वायू द्वौ स्पर्शवन्तौ किमु गगनतला-

द्वावितौ प्राक्प्रतीच्योः ? ॥ ८३ ॥

निस्तैलतैलमधुकोत्य-मधूत्यगव्य-

स्नेहादिभिः शिखिशिखाः खलु दीपसंज्ञाः ।

उद्दीपयन्ति नगरस्य वरां धरां तं

ज्ञानाग्निभा इव सभां भुवि विस्तृताज्ञाः ॥ ८४ ॥

इति श्रीश्रीश्वरोसे विजयिनोकाव्ये ईलण्ड-

वर्णनो नाम एकादशः सर्गः ।

- * अर्धवादिमचपाडात् वागव्यस्य च वैकल्पिकमुच्यते । This is a description of two Railway carriages running side by side in the opposite directions.

द्वादशः सर्गः ।

८९९

सखीमिवासाद्य मनःप्रियक्रियां *
वशङ्कता भूर्न च भारती भियाम् ।
नवेव सासौञ्च सखीद्वतादरा
न जीर्णभावाक्रमणेन मन्यरा ॥ १ ॥

चिराय पुंस्कृत्तविरक्तभावा
स्त्रीराजतायामिव बद्धहावा ।
क्षाराश्विहारा नृदियं सवङ्गा
रराज सा या परिभास्वदङ्गा ॥ २ ॥

अयःप्रलम्बाद्वतिमेखलाभि-
र्मागोपरिन्यस्तरथप्रभाभिः ।
धूमावली-कालकचैर्विशिष्टा
नारीव भूषावलिभिर्घनिष्ठा ॥ ३ ॥

* राज्ञा विजयिष्या जीवितकाले भारतभूमिस्तथाः सखीवासीदिति मनसि कल्प
यच्चमिभारतभूमिं वर्णयति (१-५) ।

वङ्गादिपुत्रैः प्रणतैश्च माता
सखीद्वतस्नेहगता विभाता ।
करं प्रदायात्मसखीकराभ्यां
ननन्द तैस्तैः सह वन्दिताभ्याम् ॥ ४ ॥

निशागमे बाष्पमयैः प्रदीपै-
होरोपमैर्ध्वस्तमस्तप्रतीपैः ।
नवेन शाखानगरेण भूयः

ललास या दृढुतिकां विधूय ॥ ५ ॥
(कुलकम् ।)

सिराजदोषोऽद्य गुणाय मन्ये
येनेह राज्ञाः कमला निनिन्ये * ।

प्रजाविरक्तिर्यदि नाभविष्यत्
कुतो जयिन्याश्चविरागमिष्यत् ? ॥ ६ ॥

अशेषसौभाग्यभृदग्रगण्यां
मान्यां वदान्याञ्च तथैव धन्याम् ।
राज्ञीं हि लब्ध्वा स्थिरवाक्प्रतिज्ञां
कथं न नन्दाम इमाञ्च विज्ञाम् ? ॥ ७ ॥

* सिराजः—Sirajooddoola, Nabab of Bengal, Behar and Orissa.
राज्ञाः कमला—राजसखीः विजयिणीत्यर्थः ।

राजन्ति साह्वेवसमाख्यया ये* ।

राज्ये जयिन्या नृवराः समाजे ।

तेषां सतामेकधियङ्गतानां

भङ्गोऽस्ति नैषां सहसा मतानाम् ॥ ८ ॥

निवार्यते स्वात्मजनेष्वकार्थं

मुदैकवाक्याः परिपान्ति राज्यम् ।

नृणां सहस्रेण परौच्य कार्थं†

कुर्वन्ति यत्तन्त्र भवेदनार्थम् ॥ ९ ॥

न मन्त्रणानां कचिदस्ति भङ्गः-

स्तेषां मनोऽब्धेः शुभगस्तरङ्गः ।

प्रबोधगम्यो न च यः कदाचित्,

जागर्त्ति यस्मिन् वहिर्नृ-संवित् ॥ १० ॥

प्रजाहितेभ्यो लिपिमाहिताज्ञा-

स्ते चारुचेष्टा रचयन्त्यभिज्ञाः ।

मुद्राङ्कितां तां परिघोषयन्ति

वङ्गादिदेशेष्वपि नोदयन्ति ‡ ॥ ११ ॥

* इदानीं जयिनिः इराज-राज-पुत्रवाचां जयवाचकारं कार्यकरचरीतिषु कथयति
(८-१६) ।

† The Government of India is divided into 7 departments :
The Military, the financial (including post office, telegraph,
trade, commerce &c.), the foreign, the legislative, the home
(including education, medical and sanitary measures, police,
jails &c), the revenue and the Public works departments.

‡ एतेन मुद्रायन्त्रैरहित पत्रादिसः (official correspondence, despatches,

सप्ताङ्गचिन्ताविनिमग्नचित्ताः
 पचेष्टु संख्यौघतराजवृत्ताः ।
 ध्यायन्ति तेऽर्थानथ तेऽर्थसार्थाः
 प्रयान्ति यान्ति प्रभुमङ्गलार्थाः * ॥ १२ ॥
 ये† स्यावरा अय्यपदप्रचारा-
 स्तथापि याने तुरगप्रकाराः ।
 द्रवन्ति वेगैरिव जात-रङ्गा
 यथा समुद्रस्य चलास्तरङ्गाः ॥ १३ ॥

(युग्मकम् ।)

तेषाञ्च “भोटस्य” निशम्य रावं‡
 स्वार्थात्मको गर्त्त ऋतेऽपि नावम् ।
 विलङ्घ्यतेऽन्याधिपतेर्हि भोटै-
 र्भाष्येन सिंहध्वनिनेव घोटैः ॥ १४ ॥

भोटेतिसंज्ञां प्रवदन्ति यस्य
 मतन्तदेतत् स्मृतिसागरस्य ।

reports, resolutions, statements &c. &c.) राजकार्यपरिभाषणरीतिः
 प्रदर्शिता ।

चर्चांश्च ध्यायन्ति—एतेन इराजानामर्थनीतिशास्त्रे (Political Economy) पार-
 दर्शिता उक्ता ।

ये—“जघा” इति शब्दम् । जनेन बोधेन जनस्य चक्षुःशक्तिं वर्णयति कविः ।

बोद्धव्येन जनसभासभासु (Councils and meetings) राजपुरुषाणां मतव्य-
 रीतिः प्रदर्शिता । भोटिति—The Voting system,

स्मृतेरयं क्षुद्रतरङ्ग एकः
स्वयं भवेत् संशयहृदिवेकः ॥ १५ ॥

(युग्मकम् ।)

निरस्त-तन्द्राः किल गूढ-मन्त्राः
सयत्न-सञ्चिन्तितराज्यतन्त्राः ।
ते सन्ततं कार्य-शतानुबन्धै-
रवन्ति राज्यं नियमैरबन्धैः ॥ १६ ॥

(नवभिः कुलकम् ।)

उपानहाङ्गम्बरमन्यकाले *
नैतादृशं नाम भुवोऽन्तराले ।
न कोऽप्यपश्यन् शकटं सुखाय,
पञ्चाग्नि† मय्यल्पधनं प्रदाय ॥ १७ ॥
ईदृक् न शिल्पी, न च शिल्पवस्तु
निरीक्षितं कैरपि पूर्वतस्तु‡ ।
अल्पेन मूढ्येन च दीयते तत्
सुखं भवेत् सम्प्रति किं तदन्यत् ? ॥ १८ ॥

- इदानीं वीरभूमिः श्रीकैभारतस्य इराजकृतानि विविधसुखसाधन्यादिकषा कीर्यते ।
(१७—१९) । [For other benefits conferred on India by the present rulers, vide Canto I., 38—69 and Canto IV., 66—71.]

† पञ्चाग्निरिति—refers to the cheap postal system.

‡ "Cotton and Jute-mills, the trade in tea and coal and many other branches of industry are altogether due to the British."

भोगैर्विशालरिह भौषयन्तः
 महापथा दीर्घतरा लसन्तः ।
 चियोजनादूर्ध्वमुपात्तसङ्गाः
 एथक-प्रयाणा इव ते भुजङ्गाः * ॥ १८ ॥
 विभान्ति यानाय सुखस्य हेतवः
 महामहिष्यर्थचयेन सेतवः ।
 समस्तएष्वीग्रहंणोऽपि यद्बलं
 प्रगृह्य तत् किं गिरयः स्थिता अलम् ? * ॥ २० ॥
 अल्पव्ययेनाद्य सुखं यदाप्तं
 बद्धव्ययान्नव पुरा तदाप्तम् ।
 जाग्रत्-सुखं भारतवर्षमद्य
 जनेन मानेन धनेन सद्यः ॥ २१ ॥
 करप्रदानाय न च त्वरास्ते
 मृदां क्षतिर्हस्तगता यदास्ते ।
 न पूर्ववृत्तामियमेव नीति-
 रासीत्प्रजाकायगता च भीतिः † ॥ २२ ॥

• "Roads, canals, bridges are constantly on the increase through the activity of the P. W. Department." सेतवः गिरय-इव स्थिता इत्यर्थः ।

† अशुना भूमिकरग्रहणप्रथा वर्ण्यते ; तथाही चिभिः पूर्वकाशीनकरग्रहणप्रथां विवक्षीति (२२—२४) । "The ancient remedies for default of payment of revenue were imprisonment and corporal punish-

ते * वेष्टयित्वा खपुर-त्वचाङ्गं
 तत्रापि कृत्वावरण-प्रसङ्गम् ।
 भीताः करं दातुमुपाययुः प्राक्
 करचुटिर्यष्टिभयावहा द्राक् ॥ २३ ॥
 लब्धव्यमर्थं करदेन नीतं
 विलोक्य च न्यूनतया परीतम् ।
 न तत्र यष्टिर्विदधेऽनुकम्पां
 ददौ च तद्गात्रविलाय भङ्गाम् ॥ २४ ॥
 फलत् सुचातुर्यमिदं नृलोके
 न याति लोकः खलु तेन शोके ।
 पुरा न केषामपि वा नराणा-
 मयं क्रमः प्रस्फुरितः कराणाम् † ॥ २५ ॥
 करचुटौ भूमिमताञ्च तद्विदः
 परक्रयं ये प्रदिशन्ति तन्मृदः ।

ment. The remedy for arrears of revenue is now the sale of the estate or tenure."—*Phillip's Land-tenure of Lower Bengal*. यत्—यथाहेतोरित्यर्थः । अदां चतिः—i. e. by sale.

* ते—पूर्वकाशीना नराः, प्रजा इत्यर्थः । “अत्र वेष्टयित्वा” इत्यादि तु कृत्वापात-
 जयादिति द्रष्टव्यम् ।

† विभिरुभाननकरयद्वयमथा वर्धते (१५—१७) । सुचातुर्यं—भूमिकवचनित्यर्थः ।

तदीयदुःखैरनु भान्ति सव्यथाः
 भ्रमन्ति यद्वाज्यविधेर्हि ते पथाः ॥ २६ ॥
 काखी पताकाद्रियते तदानौ
 यदा प्रजोपैति निलामहानिम् ।
 ते तेन मन्ये नृपकार्यवस्तः
 ध्रुवं न विन्दन्ति सुखानि सन्तः ॥ २७ ॥
 शिक्षा न धत्तेऽन्यजजातिजां वृणाम्
 उपात्तविद्याधनमन्दिरं नृणाम् ।
 प्रदृश्यते सम्प्रति यन्वतानते
 जने जनेऽतः सुखमेवमेधते ॥ २८ ॥
 उपद्रवो नाख्यधुना, प्रकाण्डं
 शान्तान्तरं भारतराज्यखण्डम् ।
 पुरा प्रजावृन्दमभूत्सचेष्टं
 तस्या वयं प्राप्तफला यथेष्टम् ॥ २९ ॥

* अनु—पक्षदित्यर्थः । प्रजानां विलाम-(Sale)-जातदुःखेन सव्यथासु इराजाः भान्तीति ; यतस्ते राजवृत्तनिग्रहे भ्रमन्ति, यतः किं कुर्युरित्यर्थः ।

† निलाम—Sale of land for arrears of revenue. ते—इराजा इति यावत् ।

‡ "The colleges and schools are open to *all classes* of people."

§ "One of the most marked features of the history of the British rule in India is the *abiding peace* which it has established throughout the country."—*Mukherjee's History of India*. सचेष्टं—पञ्चाशीचेष्टे इराजानामागवने इति शेषः ।

यदाज्ञया सद्बणिजां प्रसादात्
 समुद्धृतं भारतमात्मसादात् ।
 राज्ञीं विनिन्दन्ति य एव मङ्गा-
 स्ते बालिशाः सन्तु निहत्तचूडाः ॥ ३० ॥

ऋणत्वेनादत्तं वृधुषविधिना पुष्टमपि तत्
 धनं येभ्यस्तेभ्यः पुनरपि ददात्यद्य दयया ।
 क इराजादन्ये परहितगुणग्रामधवलाः
 स-जापानास्तिब्बद्रुषनृपति-चीनेश्वरमुखाः ? * ॥ ३१ ॥

नोटाख्यानल्पकल्पद्रुमविपिनवरो-
 द्याननिर्म्माणदक्षै-
 रिराजैर्भारते तैः कति कति न हताः
 सूपकारप्रबन्धाः ? ।

मुक्ता लोकाः स्वभाराद्धनवहनपरा-
 दस्युमध्येऽपि सन्तो
 वस्त्राणां कोटरान्तर्द्विदतरकटयो
 नोटरिकथं वहन्ति † ॥ ३२ ॥

* This śloka refers to the Post-office *Savings-Bank* system in India. आदत्तं—ग्रहीतमित्यर्थः । वृधुष—*i. e.* interest, सुद इति भाषा । ददातीति—इराज इति शेषः । जापान=Japan ; तिब्बत्=Tibet ; रूष=Russia ; चीन=China.

† This śloka describes the advantages derived by the Indians from the use of the *Paper-currency*. स्वभारात् मुक्ताः—जनवहन-भाराविमुक्ता इत्यर्थः ।

सदैकता चास्तरा जितदिषां
जगज्जयिन्येव निकाममिंलिशाम् ।
ययास्पदेऽन्यत्र तथेह भारते
शुभाशया कोऽपि न च प्रजायते ? * ॥ ३३ ॥
धात्रा पुरा भारतमेतदिष्टं
सृष्टं तदक्षय्यगुणैर्गरिष्ठम् ।
न वेपते यच्च धुराञ्चयेन
न पीड्यते वापि बहुव्ययेन † ॥ ३४ ॥
समस्तभूमानव-मानवीनां
भुजिक्रियामात्मरुचेरधीनाम् ‡ ।
ददच्च यद्वर्षमुपैति शश्वत्
तद्भारतं नाम पदं हि भास्वत् ॥ ३५ ॥
लग्नास्तथान्येऽपि विदेशजाताः
निमन्त्रिता एव मया, विभाताः ।
कुर्वन्तु सान्निध्यं, मिदं चकास्ति,
क्षतिस्त्रिलोकेन समास्य नास्ति ॥ ३६ ॥

एवं श्रीकृष्णः शीघ्रैः इराजकृतं भारतस्य विविधमुखमात्मन्यादिकसुखिण्यः,—
सन्मति इत आरब्धासर्गसमाप्तिर्भारतवर्षवर्णनं कर्तुं तदेव प्रकथयते । “इतिमा” —
i. e. of the English, इराजानामित्यर्थः । यथा—एकतया इत्यर्थः । प्रजायते
—प्रजा इव आचरति कथं प्रत्ययः ।

“India is a large country, rich in natural resources, possess-
ing a huge population, claiming as her sons many races of
men.”—*The Citizen of India*.

अविस्तृते राज्यपदे वसन्तः
 न दृष्टिभाजः खलु ये भवन्तः ।
 आयास्तु ते तूर्णं, मिदं चकास्ति,
 क्षतिस्तिलाद्वेन समास्य नास्ति ॥ ३७ ॥

(युग्मकम् ।)

जगज्जनानां सह दृष्टिपातै-
 स्तैस्तैरुदारैरपि शीतवातैः ।
 समुद्र-कल्लोल-घटा-प्रवाहा-
 वर्षन्ति यस्मिन् वरवारिवाहाः ॥ ३८ ॥

यतो दरिद्रस्य दरिद्रताया-
 नास्ति प्रवेशो बद्धुः खदायाः ।
 समाह्वयच्चास्त्युषट्कमुच्चै-
 र्यद्बद्धमध्यं पृथुधान्यगुच्छैः ॥ ३९ ॥

सदोर्व्वरा भूर्जलिनीऽस्ति कोमला
 स्मरप्रवीरस्य यथा वराबला ।
 षडर्तुष्येन धनेन शोभिता
 सदात्तदुग्धेव च कामधुक् स्थिता ॥ ४० ॥

क्षचित्क्षचित्क्षुः खलु देवमाटका
प्रसादभावैश्च लसद्विधाटका ।
न याचते वारिवहान्ततः पयः
मृताश्च शस्यचुटिसंज्ञकारयः * ॥ ४१ ॥

पदे पदे यत्र वनानि सन्ति
फलैश्च पुष्पैरपि गन्धवन्ति ।
गर्जन्ति येषु प्रबला वृक्षाद्या-
येषां मनुष्याश्च नृगाश्च खाद्याः ॥ ४२ ॥

जम्बीरकान्तारकदम्बमाला
भृङ्गस्य भृङ्गस्य विहारशाला ।
अन्यानि यस्मिन् गहनानि सन्ति
शतैः फलानां नवकान्तिमन्ति ॥ ४३ ॥

वने तथा व्यञ्जितपुच्छकेशा
पदार्पणात् † पूततरप्रदेशा ।
सदागतिप्रोत्थितपादरेणु-
र्यस्मिन् वरीवर्त्तय कामधेनुः ॥ ४४ ॥

* "The highlands, plains and lowlands of India present a great variety of climates and of the earth's product."—*The Citizen of India*.

† पदार्पणात्—इत्यस्मिन् विचरणादित्यर्थः ।

व्याघ्रा वराहादिगिरा लसन्तः

शब्देन भूमिं परिकल्पयन्तः ।

वराहमारुह्य सभां पशूनां

विलोकयन्तीह न केऽव्यसूनाम् ? * ॥ ४५ ॥

चतुष्पदाः पर्व्वततुल्यकायाः

समष्टयो भूष्विव दृष्णातायाः ।

द्रुमान् विमर्हन्ति धृतद्विदन्ताः

सिंहोऽपि येषां न भवेच्च हन्ता ॥ ४६ ॥

तेषां क्रयैर्विक्रयणैरदारं

जना लभन्ते बहुरिक्थभारम् ।

वनेऽपि सङ्कीर्णलतान्धकारे

नेत्रे नृणां कूपविलप्रकारे ॥ ४७ ॥

वायोः प्रभावान्तमस्तकायाः

फलानि गृह्णन्ति† लतावलायाः ।

विदूरिते द्राक्षशके सदंशे

फलस्तनायाः फलिते च वंशे ॥ ४८ ॥

(युग्मकम् ।)

* अव्यसूनाम्—अव्यसनां, वाचविजितानामिति वाचम् ।

† जनाः चतुष्पदानां (पूर्व्वश्लोके उल्लिखितानां) क्रयविक्रयणैरिक्थभारं लभन्ते, वहीर्ण-
लतान्धकारे वनेऽपि लतायाः फलानि च गृह्णन्तीति श्लोकवचनान्वयेति ।

वनञ्च कल्पद्रुमतुल्यकचं
फलैर्जगद्भोजनदानदक्षम् ।
दूराच्च लक्ष्यं बद्धतालतालं
क्षचिच्च पुष्पाञ्जलताजटालम् ॥ ४६ ॥

तरुस्तथाम्बस्य * गुरुश्रिया लसन्
नवा नवोद्यानधरासु संवसन् ।
करोति रम्यं मुकुलैः स भूषयं
मधुद्भव-घ्राणगुणैश्च दिग्जयम् ॥ ५० ॥
मधुसूतेणापि ततोऽधिकेन
फलेन नूनं प्रीणयति क्षणेन ।
जित्वा द्रुमान् भूमिभवान् विराजः
प्रकाशते यः फलराजराजः ॥ ५१ ॥

वाद्येन भृङ्गाननसम्भवेन
फलाय धावत्खगयाचकेन ।
छनीकृतार्केन्दुरिवोत्तमाङ्गे
राजेव यो राजति भारताङ्गे ॥ ५२ ॥

यद्दर्शनायापि च भारताम्नात्
फलानि राजन्ति तथा दिग्गम्नात् ।
एकञ्च जम्बीरफलञ्च पीतं
न चैति, कालेन च तद्गृहीतम् ॥ ५३ ॥

या सूतवंशा भुवि पावनानि
भूत्वा स्वयं भोजनभाजनानि ।
परोपकारे गलितात्मदम्भा
यस्मिन् सदा भाति फलेषु रम्भा * ॥ ५४ ॥
अवारितद्वा दूव सर्व्वकाले
फलेन पूतेन च लोकजाले ।
त्वचा पलाशेन च लोकयाचाः
प्रवर्त्तयन्तीव कृता विधाया ॥ ५५ ॥
मूलेष्विवारक्ष्य निजावघातं
या धारयेन्मूर्ध्नि वज्रपातम् ।
सदा फलेनैव विधाय पूर्त्तिः
फलत्फलेयं फलिनीन्द्रमूर्त्तिः ॥ ५६ ॥

* विनिः कदम्बीरफलञ्च पीतं त्रिषते (५३—५६) ।

फलैर्जलैश्चैव तथातिवेल-

मितस्ततो राजति नारिकेलः* ।

तथान्यमूर्त्तग्रा विलसद्दलानि

मूलान्यनन्तानि तथा फलानि ॥ ५७ ॥

सितासितं पुष्पमथात्र लोहितं

यदीयगन्धेन जगद्विमोहितम् ।

यदुल्लसद्गामरभ्रमभ्रङ्गति-

निवारयेत् पान्यनृणां क्षणं गतीः ॥ ५८ ॥

विदन्ति यच्चापि† निकुञ्जकोटरे

निगूहितं पञ्चलतान्तरोदरे ।

चलन्तराः सौरभदीपदर्शनात्

मधुव्रतानाञ्च कृताभिसर्पणात् ॥ ५९ ॥

इयं धरा‡ सर्षपतैलमूला

कार्पासजम्बोन्तिसद्भूकूला ।

महौषधीनां प्रसवेऽनुकूला

सर्व्वप्रदेशस्य तथैव चूडा ॥ ६० ॥

* त्रिभिर्नारिकेलवचनार्थेन क्रियते (५७—५९) ।

† मत्—पुष्पमिति यावत् ।

‡ इयं धरा—भारतभूमिति यावत् ।

विशुद्धहेमेटकजातधात्मा *

सुखाकराणाञ्च सुवर्णनाम्नाम् ।

विनापि दीपादिभिरेव येषां

निभा विभान्तौह निशासु तेषाम् ॥ ६१ ॥

अद्यापि यस्मिंश्च सभासकाशे

निदाघकाले धनिनां निवासे ।

चटते प्रदीपात् कुरुते तथाश्म-

खण्डं * त्विषा द्राक् तमसाञ्च भस्म ॥ ६२ ॥

अयं प्रदेशो विगतात्मनिन्दः

यस्मिन् गिरौन्द्रः प्रतिभाति विन्ध्यः ।

तथैव संसार-समुद्र-तथः

सप्तालये † जायति सप्तनार्थः ॥ ६३ ॥

हिमाम्बुवर्षैर्द्विग-पक्षि-हर्षै-

रवि-प्रतापस्य तथाभिधर्षैः ।

तद्भारतं रक्षति गोत्रराजः ‡

ततः प्रवृत्तश्च नृणां समाजः ॥ ६४ ॥

* "Mineral wealth of India in gold and coal is considerable."—
Lee Warner.

† सप्तालये—“सप्तोष्ठा मधुरा नाभा काशी काशी जयन्तिना । पुरी हारवती येव
समेते मुक्तिदाः कृता” इति । “अयं प्रदेशः” इति—भारतवर्षमिव यावत् ।

‡ हिमाचलवर्षनामकीदृशं वीरः ।

स्वर्णं विवर्णं न च गृह्यते हि तत्
हतादरं कामनसीम्नि लोड्रवत् ।
निरीक्षणादेव रसाब्जतालुका
सरिच्च यचास्ति सुवर्ण-बालुका * ॥ ६५ ॥
यस्मिन् पवित्रादपि सा पवित्रा
गत्या निबद्धेव तथा भवित्रा ।
नृणामघं सागरयातसङ्गा
भिनत्ति तीर्थैः सह तीर्थगङ्गा † ॥ ६६ ॥
येयं शतास्थैरिव चारुहास्यैः
तुङ्गैस्तरङ्गैः प्रमदेव लास्यैः ।
समुद्रमूर्त्तैरहि-रत्न-हार-
रुद्रस्य कण्ठं तरसा दधार ॥ ६७ ॥

(युग्मकम् ।)

मुक्तिप्रदैः कोटिमितैश्च लिङ्गैः
विभाति यस्मिन् गृहतुङ्गशृङ्गैः ।
गङ्गाजलैः श्लोककलैः प्रसिद्धं
घनं सदानन्दवनं समृद्धम् ‡ ॥ ६८ ॥

This refers to the river *Suvarna-rekhā*.

वास्यां गङ्गां वर्णयति (६६-६७) ।

‡ एतेन शार्ङ्गो वर्णयति ।

अस्मिन् वरीवर्त्ति सदा नदीनः *

यो रत्नजालैर्धनवान् नदीनः ।

प्रतिग्रहैरप्यथ यो विहीन-

स्तरङ्गकैर्नित्यनवैर्नवीनः ॥ ६६ ॥

स्फीतां जलैः पुष्टयते च वेलां

दधच्च नित्यं नवनाय्यखेलाम् ।

अमो न चात्रास्ति न वा विरक्ति-

र्वपुःप्रमाणानि वचांसि वर्त्ति ॥ ७० ॥

विहाय तातं गिरिमूर्त्तिभातं

मात्रा च दत्तं सुखसन्निपातम् ।

उन्मथ्य नृणां दुरितानि सद्यः

यस्मिन् विराजन्ति समस्तनद्यः ॥ ७१ ॥

भूत्वा तदन्तःसलिलाच्च नद्य-

स्तं यान्त्यगात् जन्म पुनः प्रपद्य ।

धातुर्जलाकर्षणयन्त्रमेतत्

ख्यातं सरस्वानिति संज्ञया तत् ॥ ७२ ॥

नादैरघः क्षुत् स सिंहनादं
तन्मन्निवाग्ध्वनिभिश्च वादम् ।
दधज्जलेन्धं बड्वाग्नितेज-
स्त्रासाय पृथ्वा इव ठौकते यः ॥ ७३ ॥

भूषादिकान् चेतयते निजोदरे
क्षिपंश्च शय्याय जलं तटे वरे ।
परोपकाराय विलासभाग्यं
जयश्च यस्यास्ति, न चास्ति यद्भयम् ॥ ७४ ॥

यो राजधानौ जलदेवतायाः
पतिश्च गङ्गादिसरिद्धटायाः ।
मरुत्-सखि-प्रेरितवारिचारः
जलावलीं ताण्डवयत्युदारः ॥ ७५ ॥

प्रतिग्रहाद्यं निधिरप्यनेयः
कवन्धवन्धो न च वस्य पेयः ।
विभात्यसेतुः क्षपणोऽपि दाता
समुद्रनाम्नायमपां विधाता ॥ ७६ ॥

(पट्टाभिः कुसुमम् ।)

दृष्टैव * यज्ञैर्विविधैः समीजिरे
 भृशं नृपाः कौर्त्तिषु चापि रेजिरे ।
 महत्प्रपीणां परमार्थचिन्तया
 गतिर्बभौ ब्रह्ममुखी यथेष्टया ॥ ७७ ॥
 अगणितगुणराशिर्भारतीयाम्बिकेयं
 सुरनरहृदि यस्याः सूक्तमख्युच्चगेयम् ।
 त्रिविधसलिललीलापूतयद्भुविभागः
 विलसति द्रुतपूर्वब्रह्मयागः प्रयागः ॥ ७८ ॥
 क्ला(द्र)वस्थापि † च दोगतापि विधिवत्
 मौर्जाफराधिष्ठिता ‡
 दूरादन्यकटाक्षितापि बद्धधा
 भूरङ्गवङ्गादिका § ।
 तैरन्यैश्च पुराहतापि वसतिं
 तेष्वेव या नाकरोत्,
 भोक्तुं यस्य च भाग्यमस्ति धरणी
 तस्येति सत्यं वचः ॥ ७९ ॥

* दृष्टैव—भारते इत्यर्थः ।

† Lord Olive

‡ Mir Jaffar (Nabab of Bengal, Behar and Orissa.)

§ भूरङ्गवङ्गादिका भूः—समग्रभारतभूमिः सावत् ।

प्राप्ता तां*मपरान्तद्विक्कमलिनी-भूपाल-सौमन्तिनी
भाग्यादेः क्रमतो महामहिमतः श्रीमज्जयिन्यथसौ† ।
या चास्यां निरतापि नाम यशसा संव्याप्य सर्व्वं जगत्
सा जीवत्यधुनापि गीतगरिमोद्गारैः प्रजानां मुखे ॥८०॥

(युग्मकम् ।)

विधोः कला गगनतले सदाऽमला
तडिल्लता घन-पुलिने तथाचला ।
द्वयोरियं परिणतिरीश्वराद्यतः
स मे चिरं प्रभवतु मानसे ततः ॥ ८१ ॥

इति श्रीश्रीश्वरीये विजयिनीकाव्ये
भारतवर्षवर्णनो नाम
हादशः सर्गः ।

समाप्तमिदं महाकाव्यम् ।

* तां—समयभारतसुवमित्यर्थः ।

† जयिनी—विजयिनी, Queen Victoria.

कवेः परिचयः ।

नम्राग्रकेशाऽखिलदेवतेशा
 पदारविन्दे निपतन्महेशा ।
 ललाटपट्टेन्दुकृतप्रवेशा
 साऽपायतो रक्षतु नम्रवेशा ॥ १ ॥
 वज्रेतिनान्ना प्रथितोऽस्ति देशः
 यः सूक्ष्मधान्यादिधनैर्विशेषः ।
 नोरैः समीरैः सरितां प्रतिरै-
 स्तीर्थैरघं क्लृप्तति यच्च धीरैः ॥ २ ॥
 उदग्दिशः सीमनि तत्र रंपुरं
 स्वमूर्त्तिलेखाविलसत्पुरासुरम् ।
 यदस्य शाखानगरं वृहद्गिर-
 स्तथैव वङ्गस्य च गर्वितं शिरः ॥ ३ ॥
 इटाकुमारीति जनप्रसिद्धा
 भूरस्ति तत्रैव गुणेन विद्धा ।
 इलाकुमारी-सरिदंशुकेन
 विभूषिताङ्गीव सुशोभितेन ॥ ४ ॥
 नेत्रैव वर्ष्मर्त्ति विलं फडिङ्गा
 यदीक्षयाऽदूरगतास्ति शिङ्गा * ।
 तामिः पयोर्जैर्विलसन्मुखीभिः†-
 र्जागर्त्ति येयं तिस्रभिः सखीभिः ॥ ५ ॥

सा जम्भूरस्य कवेरुदारा
स्वया श्रिया सङ्घितदेवदारा ।
या रंपुरे सत्कषिरस्रसृति-
धीरैः सुतैश्चैव संसदिभूतिः ॥ ६ ॥

भूमौ पूर्वं वरेन्द्रे समजनि भगवानाख्यया रामकृष्ण-
खूडारत्नं बुधानां दशदिशि शशिवद् यस्य देदीप्यमानः ।
भट्टाचार्य्यो य आर्य्यः प्रचुरतरतपाः पावने ब्रह्मवंशे
धीरा रुद्रैश्चराद्या जलनिधिसदृशा जज्ञिरे यस्य पुत्राः ॥ ७ ॥
कापाख्यः प्राक्कुलो नो गुणगणविभवैरेकवादितीयो
यस्योदीची-मुख-श्रीः शतरुचिरभवज्जम्भना कर्मणा च ।
येनाकार्य्यार्थशास्त्रेऽधिकरणजलधौ कौमुदी-चारुशोभा*
यां दृष्ट्वाद्यापि विद्वन्नसि शशिसमे प्रादुरास्ते प्रसादः ॥ ८ ॥
(युग्मकम् ।)

यज्जगत्पुत्रो भुवि नाम रुद्रो
विद्या-समाधेः खलु यः समुद्रः ।
सङ्कोर्त्तयाम्यद्य तदीयवंशं
भूभारते पूतकथावतंसम् ॥ ९ ॥
ज्यायानभृद् भ्रातृचतुष्टयानां
यो रामकृष्णस्य सुतोऽनुजानाम् ।
रुद्रैश्चरो यस्य सुतः प्रसृतः
जीवेश्वरो नाम समाधिपूतः ॥ १० ॥

चितोऽश्वरोऽभूदमरादिवशित्व
जीवेश्वराङ्गप्रमवाह सशित्व ।
कविस काव्यस्य स तस्य पुनः
श्रीश्रीश्वराख्यो नवसंख्यसूत्रः ॥ ११ ॥

वक्त्रेऽन तेऽपीश्वरवन्दयुक्ताः
सर्वे सुधीराः कुयशोविमुक्ताः ।
व्याख्यातरङ्गेषु तथैव विप्राः
काव्य-प्रवाहेऽपि नदीव सिन्धवा ॥ १२ ॥

उपाधिमन्तः खलु ते च सर्वे
पापे वसन्तो न च ये सु-खर्व्वे ।
सभां जयन्तो यशसा लसन्तः
विरिजिरे ब्रह्मसमाधिमन्तः ॥ १३ ॥

गताधियोगास्तु समाधिलग्ना-
बभूवुः ये हृदयपथेऽपि मग्नाः ।
कालेन गावोऽपि भवन्त्यहम्बाः*
वात्स्या न संसार-मुखे स-दम्बाः ॥ १४ ॥

अभूत्समाधिः सहसा सुपात्रे
ज्वरोद्गमो यद्वदिहर्चगात्रे ।
भवोऽपि चक्रे न च यस्य हानीः
अनात्ममाधिः क्षणतोऽन्यवाप्सी ॥ १५ ॥

* 'हन्तेति'—गर्वा कष्टध्वनिः । अहम्बाः—हन्तेति-रवविहीनाः इति यावत् ।

चेष्वां सनमिश्चरग्रन्दुक्तं
 चरितमप्यस्ति कुसङ्गमुक्तम् ।
 निपीय तत् सत्सवणाभिरामं
 वाञ्छेत्त्ययं को बुधे न कामम् ? ॥ १६ ॥
 इटाकुमारी-प्रभवास्त ईश्वरा-
 द्युसञ्चरा वा भवभूमिसञ्चराः ।
 भवेन्न कोषामपि चित्त-दर्पता
 सताञ्च तेषां प्रियसन्निकर्षता ? ॥ १७ ॥

मग्ना सन्देहचक्रे क्षति-तति-पतिता स्वागतं प्रार्थयन्ती
 गान्धोत्यानं बुधेभ्यो रचयति परिषद्भक्तिनम्राय येभ्यः ।
 पोष्टारञ्जनकाणामिव कुलपतयो ये स्ववञ्चातमूल्या-
 स्तानेतान् केऽपि वीक्ष्य कचन न च जना विस्मिताः सम्बभूवुः ? ॥ १८ ॥

दृश्येतेऽस्य कवेर्यशःप्रशधरो सर्वेश्वरानुग्रहात्
 गोपालेश्वर-कोकिलेश्वरतया स्थातावुभावङ्गजी ।
 सुभाचोरनयोस्तयोरनुजनस्त्वैव श्रियाभीक्षितौ
 ब्रह्म-ज्ञान-समाख्यया सुतद्वधौ स्तः, सन्तु सर्वेऽप्यमी ॥ १९ ॥

